University of Mumbai

Kharepatan Panchakroshi Shikshan Prasarak Mandal, Kharepatan's

ARTS COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE, KHAREPATAN

(Affiliated to University of Mumbai - No. ICM / 1 / 558 / 2012 - 13)

Programme : ARTS

Department: ARTS

Academic Year : 2023-24

Class: F.Y.B.A.

Term:

Course / Subject : FOUNDATION COURSE

Semester: I

Paper -I

Sr. No.	Roll No.	Name of The Student	Name of Project Given
1	1301	AGRE RAKESH VASUDEV	शहरी-ग्रामीण भागातील स्थानिक शासन पद्धतीचा अभ्यास
2	1302	AREKAR ROSHAN SAHADEV	शहरी-ग्रामीण भागातील स्थानिक शासन पद्धतीचा अभ्यास
3	1303	BANDIVADEKAR SOHAM MAHESH	शहरी-ग्रामीण भागातील स्थानिक शासन पद्धतीचा अभ्यास
4	1304	BI KSHETA SHWETA DADASO	शहरी-ग्रामीण भागातील स्थानिक शासन पद्धतीचा अभ्यास
5	1305	CHAUGULE DARSHAN ZIMAJI	शहरी-ग्रामीण भागातील स्थानिक शासन पद्धतीचा अभ्यास
6	1306	CHAUGULE JAYVANTI PUNAJI	शहरी-ग्रामीण भागातील स्थानिक शासन पद्धतीचा अभ्यास
7	1307	CHAVAN AMRUTA SURESH	शहरी-ग्रामीण भागातील स्थानिक शासन पद्धतीचा अभ्यास
8	1308	DHUMAK OM ATAMARAM	शहरी-ग्रामीण भागातील स्थानिक शासन पद्धतीचा अभ्यास
9	1309	DHURI GAURAV VIJAY	शहरी-ग्रामीण भागातील स्थानिक शासन पद्धतीचा अभ्यास
10	1310	GANGAN VITHOBA HARISHCHANDRA	शहरी-ग्रामीण भागातील स्थानिक शासन पद्धतीचा अभ्यास
11	1311	GHEWARI GAURI SURESH	जातीव्यवस्थेवर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा सविस्तर आढावा
12	1312	GOSAVI AVINASH GANESH	जातीव्यवस्थेवर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा सविस्तर आढावा
13	1313	GURAV UDAY JAYARAM	जातीव्यवस्थेवर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा सविस्तर आढावा
14	1314	HARYAN SIDDHI SANTOSH	जातीव्यवस्थेवर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा सविस्तर आढावा
15	1315	JADHAV PRABHAT KRISHNA	जातीव्यवस्थेवर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा सविस्तर आढावा
16	1316	JADHAV PRASHIK SANTOSH	जातीव्यवस्थेवर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा सविस्तर आढावा
17	1317	JADHAV PRATIK SATYAWAN	जातीव्यवस्थेवर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा सविस्तर आढावा
18	1318	JAITAPKAR AKSHATA CHANDRAKANT	जातीव्यवस्थेवर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा सविस्तर आढावा
19	1319	KADAM AMIT ANANT	जातीव्यवस्थेवर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा सविस्तर आढावा
20	1320	KADAM KUNAL SHEKHAR	जातीव्यवस्थेवर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा सविस्तर आढावा

Scanned with OKEN Scanner

		KADLAK KANCHAN RAVINDRA	समाजातील परस्पर सामाजिक संदर्भातील बदल विकासाचे अभ्यास
22	1322	KADU SUKANYA SURESH	समाजातील परस्पर सामाजिक संदर्भातील बदल विकासाचे अभ्यास
23	1323	KAMBLE PRATIKSHA DILIP	समाजातील परस्पर सामाजिक संदर्भातील बदल विकासाचे अभ्यास
24	1324	KAMBLE SAYALI DILIP	समाजातील परस्पर सामाजिक संदर्भातील बदल विकासाचे अभ्यास
25	1325	KANADE ADITYA YASHVANT	समाजातील परस्पर सामाजिक संदर्भातील बदल विकासाचे अभ्यास
26	1326	KANADE SUVEL GOVIND	समाजातील परस्पर सामाजिक संदर्भातील बदल विकासाचे अभ्यास
27	1327	KI SARKAR ROHIT RAJARAM	समाजातील परस्पर सामाजिक संदर्भातील बदल विकासाचे अभ्यास
28	1328	KOKATE ATHARV PRAMOD	समाजातील परस्पर सामाजिक संदर्भातील बदल विकासाचे अभ्यास
29	1329	LAD SHRUTIKA EKANATH	समाजातील परस्पर सामाजिक संदर्भातील बदल विकासाचे अभ्यास
30	1330	LOTANKAR MAHESH SAMBHAJI	समाजातील परस्पर सामाजिक संदर्भातील बदल विकासाचे अभ्यास
31	1331	MANYAR SIDDHI VINAYAK	भारतीय राज्यघटनेची रचना स्वरूप वैशिष्ट्ये यांचा सविस्तर आढावा
32	1332	MISHAL MANASI ARUN	भारतीय राज्यघटनेची रचना स्वरूप वैशिष्ट्ये यांचा सविस्तर आढावा
33	1333	MISHAL MAYURESH ARUN	भारतीय राज्यघटनेची रचना स्वरूप वैशिष्ट्ये यांचा सविस्तर आढावा
34	1334	MORE NANDKISHOR NARESH	भारतीय राज्यघटनेची रचना स्वरूप वैशिष्ट्ये यांचा सविस्तर आढावा
35	1335	MORE VISHAKHA PRADIP	भारतीय राज्यघटनेची रचना स्वरूप वैशिष्ट्ये यांचा सविस्तर आढावा
36	1336	NAGAM PRATHAMESH MOTIRAM	भारतीय राज्यघटनेची रचना स्वरूप वैशिष्ट्ये यांचा सविस्तर आढावा
37	1337	NAKASHE DIPESH VINOD	भारतीय राज्यघटनेची रचना स्वरूप वैशिष्ट्ये यांचा सविस्तर आढावा
38	1338	PANCHAL SAKSHI DINESH	भारतीय राज्यघटनेची रचना स्वरूप वैशिष्ट्ये यांचा सविस्तर आढावा
39	1339	PANHALKAR SAHIL MOHAN	भारतीय राज्यघटनेची रचना स्वरूप वैशिष्ट्ये यांचा सविस्तर आढावा
40	1340	PAWAR AMISHA ANANT	भारतीय राज्यघटनेची रचना स्वरूप वैशिष्ट्ये यांचा सविस्तर आढावा
41	1341	PRABHU PRANALI PRAKASH	राजकारणातील स्त्रियांचे महत्त्व आणि भूमिका
42	1342	RANE MOHIT NITIN	राजकारणातील स्त्रियांचे महत्त्व आणि भूमिका
43	1343	RAUT ATHARV SITARAM	राजकारणातील स्त्रियांचे महत्त्व आणि भूमिका
44	1344	SAWANT HARSHAL MANOHAR	राजकारणातील स्त्रियांचे महत्त्व आणि भूमिका
45	1345	SHENGALE ABHISHEK RAMCHANDRA	राजकारणातील स्त्रियांचे महत्त्व आणि भूमिका
46	1346	SHENGALE MADHAVI SUNIL	राजकारणातील स्त्रियांचे महत्त्व आणि भूमिका

Scanned with OKEN Scanner

47	1347	SHETYE DAIVAT ANKUSH	राजकारणातील स्त्रियांचे महत्त्व आणि भूमिका
48	1348	SHINDE DIVYA JAGDISH	राजकारणातील स्त्रियांचे महत्त्व आणि भूमिका
49	1349	SHINDE RAMCHANDRA SUDAM	राजकारणातील स्त्रियांचे महत्त्व आणि भूमिका
50	1351	SHINDE SAMIR SURESH	राजकारणातील स्त्रियांचे महत्त्व आणि भूमिका
51	1352	TAMBE MEGHA RAMESH	सामाजिक स्तरीकरणाचा सविस्तर आढावा
52	1353	TAMBE RINA RAMESH	सामाजिक स्तरीकरणाचा सविस्तर आढावा
53	1354	TANAVADE RAHUL SUNIL	सामाजिक स्तरीकरणाचा सविस्तर आढावा
54	1355	TAWADE SURAJ SURESH	सामाजिक स्तरीकरणाचा सविस्तर आढावा
55	1356	WAGHARE PRITAM SUHAS	सामाजिक स्तरीकरणाचा सविस्तर आढावा
56	1357	WAGHARE SAYALI DIPAK	सामाजिक स्तरीकरणाचा सविस्तर आढावा
57	1358	SAWANT ANKITA ZILU	सामाजिक स्तरीकरणाचा सविस्तर आढावा
58	1359	KUVESKAR LOCHAN DINKAR	सामाजिक स्तरीकरणाचा सविस्तर आढावा
59	1360	MOGAL SHAJEDA IQBAL	सामाजिक स्तरीकरणाचा सविस्तर आढावा
60	1361	CHAUGHULE ANIKET RAJARAM	सामाजिक स्तरीकरणाचा सविस्तर आढावा
61	1362	BANDIVADEKAR SIDDHESH NILESH	सामाजिक स्तरीकरणाचा सविस्तर आढावा
62	1363	SARANG AMINA IRFAN	सामाजिक स्तरीकरणाचा सविस्तर आढावा
63	1364	RAMBADE DIPESH RAMESH	सामाजिक स्तरीकरणाचा सविस्तर आढावा

Project Teacher

Arts Commerce and Science College Tal.Kankavli Dist.Sindhudurg

PRINCIPAL
Arts Commerce & Science College Kharepatan
A/p.Kharepatan Tal.Kankavli Dist.Sindhudurg

Scanned with OKEN Scanner

University of Mumbai

Kharepatan Panchakroshi Shikshan Prasarak Mandal, Kharepatan's

ARTS COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE, KHAREPATAN

(Affiliated to University of Mumbai - No. ICM / 1 / 358 / 2012 - 13)

Programme : ARTS **Academic Year :** 2023-24

Department: ARTS **Term:**

Class: F.Y.B.A. **Semester:** II

Course / Subject : FOUNDATION COURSE **Paper -II**

Sr. No.	Roll No.	Name of The Student	Name of Project Given
1	1301	AGRE RAKESH VASUDEV	जागतिकीकरण आणि त्याच्या तरुणांवर होणारा परिणाम
2	1302	AREKAR ROSHAN SAHADEV	जागतिकीकरण आणि त्याच्या तरुणांवर होणारा परिणाम
3	1303	BANDIVADEKAR SOHAM MAHESH	जागतिकीकरण आणि त्याच्या तरुणांवर होणारा परिणाम
4	1304	BUKSHETA SHWETA DADASO	जागतिकीकरण आणि त्याच्या तरुणांवर होणारा परिणाम
5	1305	CHAUGULE DARSHAN ZIMAJI	जागतिकीकरण आणि त्याच्या तरुणांवर होणारा परिणाम
6	1306	CHAUGULE JAYVANTI PUNAJI	जागतिकीकरण आणि त्याच्या तरुणांवर होणारा परिणाम
7	1307	CHAVAN AMRUTA SURESH	जागतिकीकरण आणि त्याच्या तरुणांवर होणारा परिणाम
8	1308	DHUMAK OM ATAMARAM	जागतिकीकरण आणि त्याच्या तरुणांवर होणारा परिणाम
9	1309	DHURI GAURAV VIJAY	जागतिकीकरण आणि त्याच्या तरुणांवर होणारा परिणाम
10	1310	GANGAN VITHOBA HARISHCHANDRA	जागतिकीकरण आणि त्याच्या तरुणांवर होणारा परिणाम
11	1311	GHEWARI GAURI SURESH	तरुणांमध्ये वाढती गुन्हेगारी
12	1312	GOSAVI AVINASH GANESH	तरुणांमध्ये वाढती गुन्हेगारी
13	1313	GURAV UDAY JAYARAM	तरुणांमध्ये वाढती गुन्हेगारी
14	1314	HARYAN SIDDHI SANTOSH	तरुणांमध्ये वाढती गुन्हेगारी
15	1315	JADHAV PRABHAT KRISHNA	तरुणांमध्ये वाढती गुन्हेगारी
16	1316	JADHAV PRASHIK SANTOSH	तरुणांमध्ये वाढती गुन्हेगारी
17	1317	JADHAV PRATIK SATYAWAN	तरुणांमध्ये वाढती गुन्हेगारी
18	1318	JAITAPKAR AKSHATA CHANDRAKANT	तरुणांमध्ये वाढती गुन्हेगारी
19	1319	KADAM AMIT ANANT	तरुणांमध्ये वाढती गुन्हेगारी

Scanned with OKEN Scanner

20	1320	KADAM KUNAL SHEKHAR	तरुणामध्ये वाढती गुन्हेगारी
21	1321	KADLAK KANCHAN RAVINDRA	कॉर्पोरेट शेती आणि कंत्राटी शेती
22	1322	KADU SUKANYA SURESH	कॉर्पोरेट शेती आणि कंत्राटी शेती
23	1323	KAMBLE PRATIKSHA DILIP	कॉर्पोरेट शेती आणि कंत्राटी शेती
24	1324	KAMBLE SAYALI DILIP	कॉर्पोरेट शेती आणि कंत्राटी शेती
25	1325	KANADE ADITYA YASHVANT	कॉर्पोरेट शेती आणि कंत्राटी शेती
26	1326	KANADE SUVEL GOVIND	कॉर्पोरेट शेती आणि कंत्राटी शेती
27	1327	KESARKAR ROHIT RAJARAM	कॉर्पोरेट शेती आणि कंत्राटी शेती
28	1328	KOKATE ATHARV PRAMOD	कॉर्पोरेट शेती आणि कंत्राटी शेती
29	1329	LAD SHRUTIKA EKANATH	कॉर्पोरेट शेती आणि कंत्राटी शेती
30	1330	LOTANKAR MAHESH SAMBHAJI	कॉर्पोरेट शेती आणि कंत्राटी शेती
31	1331	MANYAR SIDDHI VINAYAK	मास मीडियाचा तरुणांवर होणारा परिणाम
32	1332	MISHAL MANASI ARUN	मास मीडियाचा तरुणांवर होणारा परिणाम
33	1333	MISHAL MAYURESH ARUN	मास मीडियाचा तरुणांवर होणारा परिणाम
34	1334	MORE NANDKISHOR NARESH	मास मीडियाचा तरुणांवर होणारा परिणाम
35	1335	MORE VISHAKHA PRADIP	मास मीडियाचा तरुणांवर होणारा परिणाम
36	1336	NAGAM PRATHAMESH MOTIRAM	मास मीडियाचा तरुणांवर होणारा परिणाम
37	1337	NAKASHE DIPTESH VINOD	मास मीडियाचा तरुणांवर होणारा परिणाम
38	1338	PANCHAL SAKSHI DINESH	मास मीडियाचा तरुणांवर होणारा परिणाम
39	1339	PANHALKAR SAHIL MOHAN	मास मीडियाचा तरुणांवर होणारा परिणाम
40	1340	PAWAR AMISHA ANANT	मास मीडियाचा तरुणांवर होणारा परिणाम
41	1341	PRABHU PRANALI PRAKASH	शेतकरी आत्महत्या आणि शेती संकट
42	1342	RANE MOHIT NITIN	शेतकरी आत्महत्या आणि शेती संकट
43	1343	RAUT ATHARV SITARAM	शेतकरी आत्महत्या आणि शेती संकट
44	1344	SAWANT HARSHAL MANOHAR	शेतकरी आत्महत्या आणि शेती संकट
45	1345	SHENGALE ABHISHEK RAMCHANDRA	शेतकरी आत्महत्या आणि शेती संकट

Scanned with OKEN Scanner

46	1346	SHENGALE MADHAVI SUNIL	शेतकरी आत्महत्या आणि शेती संकट
47	1347	SHETYE DAIVAT ANKUSH	शेतकरी आत्महत्या आणि शेती संकट
48	1348	SHINDE DIVYA JAGDISH	शेतकरी आत्महत्या आणि शेती संकट
49	1349	SHINDE RAMCHANDRA SUDAM	शेतकरी आत्महत्या आणि शेती संकट
50	1351	SHINDE SAMIR SURESH	शेतकरी आत्महत्या आणि शेती संकट
51	1352	TAMBE MEGHA RAMESH	नागरिकरण आणि शहरी भागातील घरांची समस्या यावर सादरीकरण करा.
52	1353	TAMBE RINA RAMESH	नागरिकरण आणि शहरी भागातील घरांची समस्या यावर सादरीकरण करा.
53	1354	TANAVADE RAHUL SUNIL	नागरिकरण आणि शहरी भागातील घरांची समस्या यावर सादरीकरण करा.
54	1355	TAWADE SURAJ SURESH	नागरिकरण आणि शहरी भागातील घरांची समस्या यावर सादरीकरण करा.
55	1356	WAGHARE PRITAM SUHAS	नागरिकरण आणि शहरी भागातील घरांची समस्या यावर सादरीकरण करा.
56	1357	WAGHARE SAYALI DIPAK	नागरिकरण आणि शहरी भागातील घरांची समस्या यावर सादरीकरण करा.
57	1358	SAWANT ANKITA ZILU	नागरिकरण आणि शहरी भागातील घरांची समस्या यावर सादरीकरण करा.
58	1359	KUVESKAR LOCHAN DINKAR	नागरिकरण आणि शहरी भागातील घरांची समस्या यावर सादरीकरण करा.
59	1360	MOGAL SHAJEDA IQBAL	नागरिकरण आणि शहरी भागातील घरांची समस्या यावर सादरीकरण करा.
60	1361	CHAUGHULE ANIKET RAJARAM	नागरिकरण आणि शहरी भागातील घरांची समस्या यावर सादरीकरण करा.
61	1362	BANDIVADEKAR SIDDHESH NILESH	नागरिकरण आणि शहरी भागातील घरांची समस्या यावर सादरीकरण करा.
62	1363	SARANG AMINA IRFAN	नागरिकरण आणि शहरी भागातील घरांची समस्या यावर सादरीकरण करा.
63	1364	RAMBADE DIPESH RAMESH	नागरिकरण आणि शहरी भागातील घरांची समस्या यावर सादरीकरण करा.

Project Teacher

PRINCIPAL
Arts Commerce & Science College Kharepatan,
At.Po.Kharepatan Tal.Kankavli Dist.Sindhudurg

Scanned with OKEN Scanner

Project Report
on

सामाजिक स्तरीकरणाचा सविस्तर आढावा.

A Project submitted to
University of Mumbai for Partial completion
of the degree of
Bachelor of Arts
under the faculty of Arts
By

AMINA IRFAN SARANG

Roll no:-

SEMESTER - I

Under the Guidance of
Namira M. Mujawar

ARTS, COMMERCE, SCIENCE
COLLEGE, KHAREPATAN.

ACADEMIC YEAR :- 2023 - 24

Scanned with OKEN Scanner

KHAREPATAN PANCHKROSHI SHIKHAN PRASARAK MANDAL'S.

Arts, Commerce, & Science college, Kharepatan.

CERTIFICATE

This is to certify that MS. Amina Irfan Sarang has worked and duly completed her Project work for the degree of Bachelor in Arts under the faculty of Arts in the subject of foudation course and her project is entitled. सामाजिक स्तरीकरणाचा ~~शहीद~~ अविस्मर आढावा. under my supervision.

I further certify that the Entire work has been done by the learner under my guidance and that no part of it has been submitted previously for any degree or diploma of any university.

It is her own work and facts Reported by her personal findings and investigations.

04-10-23
Date of submission:

Name & signature of Guidance teacher

Head's signature.

Scanned with OKEN Scanner

DECLARATION BY LEARNER.

I, the undersigned Miss Amina Irfan Sarang here by, declare that the work Embodied in this project work titled सामाजिक स्तरीकरणाचा अभिस्तर आढावा forms my own contribution to the research work carried out under the guidance of Namira Mujawar is a result of my own research work and has not been previously submitted to any other university for any other degree / diploma to this or any other university.

Whenever reference has been made to previous works of others, it has been clearly indicated as such and included in the bibliography.

I, here by further declare that all information of this document has been obtained and presented in accordance with academic rules and Ethical conduct.

Asarang

Name & signature of learner.

certified by

Name & signature of Guidance teacher.

SAMRAT

Scanned with OKEN Scanner

ACKNOWLEDGEMENT.

I take this opportunity to thank the university of mumbai for giving me chance to do this project.

I would like to thank my principal डॉ. आत्माराम कांबळे for providing the necessary facilities required for completion of this project.

I Place my sincere thanks to my Guiding Teacher Namira Mujawar for her guidance and advices to complete my work successfully.

lastly, I would like to thank each and Every person who directly or indirectly helped me in the completion of the project Especially My Parents and Peers who supported me throughout my project.

PRINCIPAL
Arts, Commerce & Science College Kha
At.p.Kharepatan, Tal.Kanka.., Dist.Sin

अनुक्रमणिका

अ.क्र	घटकाचे नाव	पृष्ठ क्रमांक	सही.
1-	प्रस्तावना	06	
2-	उद्दिष्ट	07	
3-	सामाजिक स्तरीकरण	08-10	
4-	सत्ता आणि प्रतिष्ठा	11	
5-	सामाजिक स्तरीकरणाचे प्रकार	12	
6-	सामाजिक स्तरीकरणाचे वैशिष्ट्ये	13-16	
7-	सामाजिक स्तरीकरणाचे प्रकार्य आणि अप्रकार्य	17-23	
8-	निष्कर्ष	24	
9-	संदर्भ	25	

Scanned with OKEN Scanner

प्रस्तावना :-

समाजात सत्ता, संपत्ती आणि प्रतिष्ठी यांची विषम वाटणी झालेली असते. या वाटणीमधून समाजात भिन्नभिन्न दर्जा असणारे विविध स्तर निर्माण होतात. या स्तरीकरणातील सामाजिक दर्जाच्या भिन्नतेमुळे त्यांची श्रेष्ठ-कनिष्ठ अशी रचना झालेली असते. अशा भिन्न दर्जांच्या अनेक स्तरांत झालेली समाजाची विभागणी म्हणजे सामाजिक स्तरीकरण होय.

उद्दिष्ट :-

सामाजिक स्तरीकरणामध्ये, समाजातील त्यांच्या सामाजिक स्थितीनुसार लोकांची क्रमवारी लावली जाते. सामाजिक स्तरीकरणाविषयीच्या सिद्धांतांचा उद्देश व्यक्ती आणि गटांच्या क्रमवारीमागील अंदाजानुसार नियम असलेली प्रणाली प्रकट करणे आणि / समजून घेणे आहे.

सामाजिक स्तरीकरण :-

सामाजिक असमानतेवर आणि श्रेष्ठत्व-कनिष्ठत्व या संकल्पनांवर आधारित जे श्रेणिरचनात्मक संघटित संरचना म्हणजेच समाजव्यवस्थेच्या घटकांची विषम दर्जा असलेल्या स्तरांत झालेली रचना होय. सर्व मानवी समाजांत कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपातील विषमता असतेच. सर्वच समाजांत सत्ता, संपत्ती आणि प्रतिष्ठा यांची विषम वाटणी झालेली असते. या वाटणीमधून समाजात भिन्नभिन्न दर्जा असणारे विविध स्तर निर्माण होतात. या स्तरीकरणातील सामाजिक दर्जाच्या भिन्नतेमुळे त्यांची श्रेष्ठ-कनिष्ठ अशी रचना झालेली असते. अशा भिन्न दर्जांच्या अनेक स्तरांत झालेली समाजाची विभागणी म्हणजे सामाजिक स्तरीकरण होय. उदा., बडे जमीनदार, मध्यम शेतकरी, अल्पभूधारक आणि शेतमजूर असे विविध स्तर ग्रामीण समाजात दिसतात.

प्रत्येक समाजाला आपले अस्तित्व टिकविण्यासाठी काही मूलभूत गरजांची पूर्तता करावी लागते. त्यासाठी काही कार्ये पार पाडावी लागतात; पण सर्व कार्ये समान नसल्यामुळे कोणती कार्ये कोणी पार पाडावी, हाही एक महत्त्वाचा प्रश्न असतो. कार्ये जशी समान नसतात, तशा व्यक्तीही समान नसतात. त्यांच्या अंगची बुद्धिमत्ता, कौशल्य, मेहनत, अनुभव, संधी इत्यादींमुळे व्यक्तिव्यक्तींत श्रेष्ठ-कनिष्ठ असा भेदभाव केला जातो. त्याचप्रमाणे वय, लिंग, वंश, जात, जन्म यांआधारे व्यक्तिव्यक्तींत असमानता आढळते. हा विसंवाद लक्षात घेऊन समाजाचे कार्य व्यवस्थित पार पाडण्यासाठी सामाजिक स्तरीकरणाच्या व्यवस्थेचा अवलंब केला जातो.

विषमता हा सामाजिक स्तरीकरणाचा प्रमुख आधार असून विषमतेवर आधारित स्तरीकरणाची व्यवस्था त्या त्या समाजाच्या संरचनेचा एक भाग बनते आणि एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे ती आपोआपत: संक्रमित केली जाते. प्रमुख सामाजिक संस्थांद्वारे स्तरीकरण व्यवस्थेचे सातत्य टिकवून ठेवले जाते. जैविक व मानवनिर्मित भेदांवर श्रेष्ठ-कनिष्ठ अशी जी विभागणी झालेली दिसते, तिला समाजाची मान्यता असते. सामाजिक मान्यतेशिवाय कोणत्याच समाजात सामाजिक स्तरीकरण शक्य नसते. भारतातील जातिव्यवस्था, पाश्चात्त्य देशांतील अमीर-अमराव व्यवस्था (इंग्लंड) आणि वर्णव्यवस्था, प्राचीन ग्रीसमधील नागरिक व गुलाम हा भेद, युरोप खंडातील सरंजामशाहीच्या काळातील सरदार, धर्मगुरू व शेतकरी अशी स्तररचना समाजाला त्यांतील दोषांसह मान्यच होती. अशी स्तरीकरणाला सामाजिक मूल्यांच्या आधारे बळकटी मिळालेली असते. जोपर्यंत मूल्यव्यवस्था स्थिर आहे, तोपर्यंत सामाजिक स्तरीकरणाचे स्थैर्य कायम राहते; पण जर प्रचलित मूल्यव्यवस्थेत बदल झाला, तर या सामाजिक स्तरीकरणाचे स्थैर्य धोक्यात येऊ शकते. भारतीय समाजव्यवस्थेत दीर्घ काळपर्यंत जातिव्यवस्था स्थिर होती; पण इंग्रजी अंमलात इंग्रजी शिक्षण, पाश्चात्त्य कल्पना, आधुनिक विचार, औद्योगिकीकरण, लोकशाहीचा संकल्पना वगैरेंमुळे येथील मूल्यव्यवस्थेत बदल होऊन जातिव्यवस्था पूर्वीसारखी ताठर राहिली नाही. म्हणजे कोणतेच स्तरीकरण कायमचे नसते. आधुनिक काळातील उल्लेखनीय प्रगती म्हणजे सर्व मानव समान आहेत, ही समतप्रणाली होय. ती अठराव्या-एकोणिसाव्या शतकांतील क्रांत्यांमधून दृग्गोचर होते; कारण त्यांतील उद्घोषनाची आदर्श तत्त्वे अमराशाहीची राजकीय सत्ता, विशेषाधिकार आणि दर्जा यांना आव्हान देणारी होती. अखेर या संघर्षात सरंजामशाहीचा अस्त झाला; परंतु त्यातून स्तरीकरण व असमानता यांची नवी रूपे प्रसृत झाली.

सामाजिक स्तरीकरण अचानकपणे किंवा एका रात्रीत निर्माण होत नाही. सामाजिक विकासाच्या प्रदीर्घ कालखंडात समाजजीवन जसजसे अधिकाधिक विकसित होते जाते; तसे तसे हळूहळू स्तर निर्माण होतात व कालांतराने ते दृढमूल होतात. कालौघात स्तरीकरण व्यवस्थेचे स्वरूप हळूहळू बदलत राहते. परंतु कोणत्याही स्तरीकरण व्यवस्था कायमची नाहीशी मात्र होत नाही. कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात ती सर्वच समाजांत अस्तित्वात असलेली आहे. आदी तथाकथित समाजवादी व साम्यवादी समाजांमध्येही स्तरीकरण हालचाल आलेले नाही. म्हणजेच सामाजिक स्तरीकरण हे सर्व काळातील सर्व समाजांचे एक विशेष लक्षण होय.

SAMRAT
Scanned with OKEN Scanner

सत्ता आणि प्रतिष्ठा.

ii) सत्ता :-

सत्ता म्हणजे इतरांचे नियंत्रण करण्याची क्षमता होय. सामाजिक स्तरीकरणाचे हे परिमाण संपत्तीइतकेच महत्त्वाचे मानले जाते. सर्व लहान-मोठ्या समाजांत सत्तेचे अधिष्ठान असून ती कार्यरत असते. कोणत्याही समाजात सत्तेचे वितरण विषम प्रमाणात झालेले आढळते. ज्यांच्याकडे आर्थिक सत्ता केंद्रित झालेली असते, त्यांचा वर्ग सत्ताधारी वर्ग असतो, तर ज्यांच्याकडे सत्ता नसते, तो सत्ताविहीन वर्ग होय. व्यक्तीची व गटाची सत्तेची क्षमता समाजाच्या फार मोठ्या भागावर परिणामकारक ठरते.

iii) प्रतिष्ठा :-

एखाद्या व्यक्ती किंवा समूहाला समाजातील इतर सदस्यांकडून तसेच शासन व संस्था यांच्याकडून जी समाजमान्यता, मानसन्मान व आदर प्राप्त होतो, त्याला प्रतिष्ठा म्हणतात. अर्थात सर्वांना सारखीच प्रतिष्ठा कधीही लाभत नाही. प्रत्येक समाजात, त्या समाजातील समूहांत, प्रत्येक संस्कृतीत प्रतिष्ठेचे निकष वेगवेगळे असल्याचे दिसून येईल; पण बहुतेक समाजांत ज्यांच्याकडे जास्त संपत्ती आणि सत्ता असते, त्याला अधिक प्रमाणात प्रतिष्ठा लाभात असल्याचे दिसते. उद्योगपती, काही अत्यंत प्रभावी राजकारणी, बडे प्रतिष्ठा म्हणून गणले जातात म्हणजेच सामाजिक स्तरीकरण व्यवस्थेत प्रतिष्ठा हा घटक महत्त्व महत्त्वाची भूमिका बजावतो.

सामाजिक स्तरीकरणाचे प्रकार :-

सामाजिक स्तरीकरण सार्वत्रिक असले, तरी त्याचे स्वरूप मात्र प्रत्येक समाजात सारखे असत नाही. जन्माला आलेल्या व्यक्तीला आपला सामाजिक स्तर बदलण्याची संधी आहे की नाही, यानुसार सामाजिक स्तरीकरणाचे 'बंदिस्त स्तरीकरण' ~~असे~~ आणि 'मुक्त स्तरीकरण' असे दोन मूलभूत प्रकार पाडले जातात.

जेव्हा जन्माला आधारे व्यक्तीला विशिष्ट स्तराचा सदस्य मानले जाते, तेव्हा तिला त्या स्तरात कायम राहवे लागते. अशा स्तरीकरणास 'बंदिस्त स्तरीकरण' म्हटले जाते. या स्तरीकरण व्यवस्थेत व्यक्तीला आपला सामाजिक स्तर बदलण्याची संधी नसते. भारतातील 'जातिव्यवस्था' हे याचे ठळक उदाहरण होय.

जेव्हा व्यक्तीची गुणवत्ता, पात्रता, आर्थिक स्थिती, शैक्षणिक स्थिती, व्यवसाय यांचा विचार करून तिला विशिष्ट स्तराचा सदस्य मानले जाते, तेव्हा अशा स्तरीकरण व्यवस्थेस 'मुक्त स्तरीकरण' असे म्हणतात. हे स्तरीकरण ~~नाम~~ कायमचे किंवा बंद असत नही. या व्यवस्थेत व्यक्तीला आपला सामाजिक स्तर बदलण्याची अनुमती, संधी व सोय असते. 'वर्गव्यवस्था' हे याचे ठळक उदाहरण आहे.

Scanned with OKEN Scanner

* सामाजिक स्तरीकरणाची वैशिष्ट्ये :

i) सामाजिकता :-
सामाजिक स्तरीकरण हे मानवाद्वारे निर्मीत काही शक्तीपर्यंत सीमित नसते तर त्यांचे स्वरूप सामाजिक आहे. ज्याला समाजाची मान्यता असते, जी समाजातील मुल्ये व प्रमाणके यांच्या आधारे लोकांची श्रेष्ठ-कनिष्ठ स्तरानुसार विभाजन झालेले आहे. शक्ती सामाजिकरणाद्वारे सामाजिक नियमने शिकत असतो. म्हणजेच अप्रत्यक्ष स्तरीकरणास स्विकृत मान्य करतो. अनेक सामाजिक संस्थाद्वारे सामाजिकरण साधले जाते. प्रत्येक समाजात सामाजिक स्तरीकरण वेगवेगळे असते. पाश्चात्त्य समाजात वर्गाच्या आधारे स्तरीकरण आहे तर भारतीय समाजात जातिच्या आधारे स्तरीकृत अवस्था आढळून येते. समाजाच्या मुल्य व प्रमाणकानुसार स्थान, भूमिका व प्रतिष्ठा आदी निश्चित झालेली असते. सामाजिकरणाच्या प्रक्रियेद्वारे सामाजिक स्तरीकरण निरंतर टिकून आहे. ही विशेष बाब दिसून येते.

ii) उच्च-निच स्थानानुसार विभागणी :-
सामाजिक स्तरीकरणात समाजाचे विभिन्न स्तरात विभाजन केले जाते. या विभिन्न स्तराचे स्थान हे उच्च-निचतेच्या आधारे झालेले असून त्यानुसार त्यांचे सामाजिक संबंध निश्चित झालेले असतात, यानुसार समाजाची विभागणी होत असते. भारतीय समाजात ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य आणि क्षुद्र उच्च उच्च-निच स्तरात विभाजित झालेला आहे. वर्ग अवस्थेनुसार पाश्चात्त समाजात श्रेष्ठ-कनिष्ठ वर्गात विभाजन झालेले दिसून येते.

iii) सार्वत्रिकता :-

सामाजिक स्तरीकरणाचे स्वरूप सार्वत्रिक आहे. प्राचीन काळापासून असा कुठलही समाज नाही जिथे स्तरीकरण नसेल, परंतु स्तर श्रेष्ठत्वाच्या स्वरूपात बदल दिसून येतो. म्हणजेच प्राचीन काळात वय, लिंग, शारीरिक क्षमता व जन्म या अर्पित गुणावर आधारित स्तर होते. अलिकडील काळात अर्पित गुणांवर आधारित स्तरीकरण दिसून येते. मार्क्स, सम्नर, गिटलर इत्यादी विचारवंतांच्या मते, सामाजिक स्तरीकरण हे ऐतिहासिक काळापासून अस्तित्वात आहे. त्यामुळेच सामाजिक स्तरीकरणाचे स्वरूप सार्वत्रिक स्वरूपाचे आहे.

iv) सापेक्ष स्थायित्व :-

सामाजिक स्तरीकरणाचे स्वरूप सापेक्ष स्थायी आहे. कारण काळानुसार समाजाची मूल्ये आणि प्रमाणकांमध्ये स्थित्यंतरे घडून येतात. यामुळे सामाजिक मूल्ये आणि प्रमाणकांमध्ये स्थित्यंतरे घडून येते. यामुळे, सामाजिक संबंधात्मक प्रतिमानमध्ये सुद्धा स्थित्यंतरे घडून येतात, म्हणून सामाजिक स्तरीकरणामध्ये परिवर्तन घडून येते. या स्थित्यंतराची गती मात्र अतिशय मंद असते. यामुळेच सामाजिक स्तरीकरण सापेक्षता स्थायी स्वरूपाचे असते असे म्हटले जाते.

AMRAT
Scanned with OKEN Scanner

vi) परिणामकारकता :-

सामाजिक स्तरीकरणामुळे समाजात असमानता निर्माण होऊन जीवन जगण्याच्या संधी व पद्धतीत असमानता दिसून येते. म्हणून त्यामुळे म्हणतो की, सामाजिक स्तरीकरण परिणामकारक ठरते. एखाद्या व्यक्तीला किती सामाजिक, मानसिक आरोग्याच्या तोंड द्यावे लागते, हे त्याच्या समाजातील स्तरावर अवलंबून असते. विविध सामाजिक स्तरानुसार मृत्यू दराचे प्रमाण असते. कनिष्ठ स्तरातील मृत्यू दर अधिक प्रमाणात आसतो. जीवन पद्धती वर्गापरत्वे किंवा स्तरापरत्वे असमानता दिसून येते.

vii) सामाजिक संबंधात्मक प्रतिमान :-

सामाजिक स्तरीकरणामध्ये विभिन्न स्तरातील सामाजिक संबंधात्मक प्रमाणक व्यवस्था असते. त्यानुसार उच्च-निच स्तरातील लोकांचे एकमेकांशी संबंध कसे राहतील, हे निश्चित केले जाते. सामाजिक स्तरीकरणातील भिन्नभिन्न स्तरीकृत संबंधाची एक विशिष्ट व्यवस्था असते. विशिष्ट स्तरातील व्यक्तींचे संबंध कसे असावेत या संदर्भात मूल्ये व प्रामाणके निर्देशक केलेले सामाजिक संबंधात्मक प्रतिमान असतात.

Scanned with OKEN Scanner

vii) सत्ता वितरणात्मक विषमता:-

सामाजिक स्तरीकरणात ~~ऊच~~ उच्च-निच स्थानावर आधारित समूहांमध्ये विभाजन होते. त्यासोबतच उच्च-निच स्थानानुसार सत्तेचे विषमतेच्या आधारे वितरण होते. सत्ता संपत्ती व प्रतिष्ठा ~~प्राप्त~~ असलेली स्थाने मर्यादित स्वरूपात असतात. त्यामुळे मर्यादित उच्च स्थानाचे विषम प्रमाणात वितरण होत असते. कारण उच्च स्तरातील व्यक्तींना संपत्ती, सत्ता व प्रतिष्ठा होत असते तर खालच्या ~~स्तरी~~ स्तरातील व्यक्तींना त्यापासून वंचित राहावे लागत असते.

viii) पिरॅमिड सादृश्यता :-

~~सर्व~~ स्तरीकरणाचे स्वरूप कोणतेही असो ते पिरॅमिडसारखे असते. म्हणजेच त्रिशंकुसारखीच उच्च स्तरात कमी व्यक्ती असतात. तर मध्यम व कनिष्ठ स्तरात अनुक्रम हा जास्त आणि सर्वात जास्त व्यक्तींचा समावेश असलेला दिसून येतो. उच्च-उच्च वर्गामधील भांडवलदारांचे श्रीमंताचे प्रमाण अल्प असते. ~~त्यामुळे~~ तर हे मध्यम वर्गीय व्यक्तींचे जास्त आणि अत्यंत दारिद्र्य वर्गाचे प्रमाण अतिशय जास्त असते. त्यामुळे ऐतिहासिक पिरॅमिड सारखी जगातील सामाजिक स्तरीकरणाची रचना आढळून येते.

* सामाजिक स्तरीकरणाचे प्रकार्य आणि अप्रकार्य :-

समाजात सामाजिक स्तरीकरणाचे अत्यंत महत्त्व आहे. स्तरीकरण विषमतेवर आधारित असले तरी समाजाच्या दृष्टीने उपयुक्तता असते. स्तरीकरण ही समाजाची गरज आहे असे संरचनात्मक प्रकार्यवाद्यांना वाटते. किंग्जले डेव्हीड व मूर यांनी प्रकार्यात्मक आवश्यकता स्पष्ट करताना म्हटले आहे की, समाजातील सदस्यांच्या विविध गरजा भागविण्याच्या दृष्टीने स्तरीकरण आवश्यकच आहे. कारण व्यक्ती विविध गरज स्वतः पूर्ण करू शकत नाही. त्याकरिता इतरांचा मदत घ्यावी लागते आणि विविध स्थानाची निर्मिती ही सामाजिक स्तरीकरणाने शक्य होते. त्यामुळे योग्य व्यक्तीची निवड करता येते. समाज व्यवस्था टिकवून ठेवण्याच्या दृष्टीने अनुकूल परिणाम घेऊन येतात तर काही प्रतिकूल परिणाम घडून येतात. म्हणून मूर म्हणतो, सामाजिक स्तरीकरण समाजाच्या दृष्टीने अतिशय लाभदायक आहे. या दृष्टीने सामाजिक स्तरीकरणाचे प्रकार्य आणि अप्रकार्य पुढील प्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

SAMRAT

Scanned with OKEN Scanner

* सामाजिक स्तरीकरणाचे प्रकार्य :-

i) श्रमविभाजनाची आवश्यता :-

समाजात श्रम - विभाजन स्तरीकरणाद्वारे घडवून आणले जाते. समाजातील प्रत्येक स्तराला एक निश्चित स्वरूपाचे कार्याचे निरूपण केलेले असते. ज्या आधारे त्या स्तरातील व्यक्तीला ते कार्य परिपूर्ण करावे लागत असते. भारतीय जातीव्यवस्था हे महत्त्वाचे उत्तम उदाहरण आहे. प्रत्येक जातीला विशिष्ट स्वरूपाच्या कार्याचे निर्धारण केलेले होते व ते प्रत्येक जातीनुसार कार्य करतात. सामाजिक स्तरीकरणामुळे समाजाची कार्य व्यवस्था सुरक्षित चालत असते. म्हणून श्रमविभाजनाची आवश्यता हे सामाजिक स्तरीकरणाचे प्रकार्य म्हटले जाते.

ii) एकत्वाची भावना :-

सामाजिक स्तरीकरणाने समाजात एकतेची भावना निर्माण करणे शक्य होते. प्रत्येक स्तरातील व्यक्ती आपल्या कर्तव्यानुसार कृती करतात. प्रत्येक स्तर हा भिन्नभिन्न असला तरी प्रत्येक स्तरातील व्यक्ती इतर स्तरातील व्यक्तीवर अवलंबून असतो. त्यामुळे त्यांच्यात समन्वयात्मक एकत्वाची भावना निर्माण होते. स्तरीकरणा मुळे एकमेकांचे मूल्यात्मक सहकार्याची प्रेरणा मिळते त्यातून समाजात एकता साधना येते.

iii) सामाजिक नियंत्रणात्मक प्रकार्य :-

सामाजिक नियंत्रण साधण्याच्या दृष्टीने सामाजिक स्तरीकरणाचे अतिशय महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. गैरमार्गांच्या अवलंब करून व्यक्तीनी संपत्ती मिळविली तरी त्याला समाजाची मान्यता नसते. कारण सामाजिक स्तरीकरणात्मक मूल्यांचे उल्लंघन झालेले. त्यामुळे समाजमान्य मार्गांचा अवलंब करण्याची प्रेरणा लोकांना सामाजिक स्तरीकरणातून मिळते. म्हणून लोक समाजाला अमान्य कृती करण्याकरिता राजावत नाही. उच्च दर्जा मिळविण्याकरिता समाजाने दिशा निर्देशाप्रमाणे वागले पाहिजे या भावनेचा विकास होतो. या दृष्टीने सामाजिक नियंत्रणाच्या दृष्टीने सामाजिक स्तरीकरणाचे प्रकार्य ठरते.

iv) समाजबंधाचे जतन व ताण निवारण :-

सामाजिक स्तरीकृत अवस्थेत प्रत्येक स्तराच्या जीवनपद्धतीत भिन्नता असते व ती वैशिष्ट्यपूर्ण जीवनपद्धती असते. त्या वैशिष्ट्यपूर्ण जीवन पद्धतीचे जतन करण्याच्या दृष्टीने प्रत्येक स्तर प्रयत्नाची पराकाष्ठा करतो. सामाजिक स्तराअंतर्गत व आंतरक्रियात संबंधाची एक विशिष्ट पद्धती निर्माण झाल्याने त्यांचा एका विशिष्ट प्रकाराच्या समाजबंधाची निर्मिती होवून व्यक्तीच्या स्तरानुसार वर्तन कसे असावे या अनुषंगाने मूल्ये व प्रमाणकाची निर्मिती होते. त्यामुळे आपल्या भूमिकेचे ज्ञान प्राप्त होते. समाज जीवनात व्यक्तीला अनेक वेळा अपयश येतो, अशावेळी व्यक्तीवर येणारे मानसिक तणावाचे निवारण सामाजिक स्तरीकरण अवस्थेतील मूल्ये व आदर्श करतात.

v) विशिष्ट गुण टिकविण्याचा प्रयत्न :-
सामाजिक स्तरीकरणामुळे व्यक्ती स्वतः कडील विशिष्ट गुण-कौशल्य वाढवून ती टिकविण्याचा प्रयत्न केला जातो. अतिकडील काळात प्रत्येक व्यक्ती उच्च सामाजिक स्तर किंवा दर्जा टिकविण्याकरिता विशिष्ट कार्यकौशल्य वाढविणे आणि ते टिकवून ठेवणे हे सामाजिक स्तरीकरणाद्वारे शक्य होते.

vi) उच्च दर्जा टिकविण्याकरिता स्पर्धा :-
समाजात सामाजिक स्तरीकरणामुळे विशिष्ट स्थानाला विशेष सवलती व प्रतिष्ठादर्शक दर्जा असतो. त्यामुळे उच्च दर्जा व स्थान मिळविण्याकरिता समाजातील लोकांमध्ये स्पर्धा निर्माण होते. स्पर्धात्मक जीवनामुळे योग्य व्यक्तींची निवड करता येते.

vii) सामाजिक गतिशीलता :-
अतिकडील समाजात मुक्त स्तरीकरणाला विशेष महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. खुल्या स्तरीकरणात व्यक्तीच्या कर्तृत्वाला विशेष संधी असते. प्रत्येक ~~झालेली~~ व्यक्ती स्वतःच्या गुण-कौशल्याचा विकास करून उच्च स्थान कसे मिळेल याचा प्रयत्न सतत करतो. म्हणून मुक्त सामाजिक स्तरीकरणात सामाजिक गतिशीलता आढळून येते.

Scanned with OKEN Scanner

* सामाजिक स्तरीकरणाचे अपकार्य:-

i) गुणवान व कर्तृत्वशाली व्यक्तींना संधी मिळत नाही:-
सामाजिक स्तरीकरणामुळे गुणवान कृतीशील व्यक्तींना स्वत:चा विकास साधण्याची संधी मिळत नाही. स्तरीकरणात उच्च वर्गातील व्यक्तींना विशेष सवलती, विशेष अधिकार मिळतात. परंतु, कनिष्ठ स्तरातील व्यक्तींना विशेष अधिकार, सोयी व सवलती-पासून वंचित राहवे लागते. त्यामुळेच कनिष्ठ स्तरातील व्यक्ती आपला विकास करू शकत नाही.

ii) वर्गसंघर्षाची शक्यता:-
सामाजिक स्तरीकरणामुळे दोन वर्गांमध्ये उच्च-निम्नतेची भावना जोपासली जाते. दोन्ही वर्गाचे हितसंबंध भिन्नभिन्न असल्याने परस्पर विरोधी हितसंबंधामुळे दोन वर्गात संघर्ष होण्याची ~~शक्यता~~ शक्यता जास्त असते. वरिष्ठ स्तरातील व्यक्ती कनिष्ठ स्तरातील व्यक्तींचे शोषण करतात. त्यामुळे श्रेष्ठ-कनिष्ठ स्तरातील वर्गात नेहमी संघर्ष होत असतो. कार्ल मार्क्सने आर्थिक हितसंबंधातून दोन वर्गात संघर्ष होतो असे ~~म्हटले~~ म्हटले आहे.

Scanned with OKEN Scanner

iii) कर्तृत्वहीन लोकांना महत्त्व :-

सामाजिक स्तरीकरणात श्रेष्ठ कुटुंबातील कर्तृत्वहीन लोकांनाही त्याच्या उच्च दर्जा असलेल्या कुटुंबात जन्म झाल्यामुळे कुठलेही श्रम, कर्तृत्व सिद्ध न करता उच्च दर्जा मिळतो. कनिष्ठ स्तरात असलेल्या कुटुंबातील लोकांची विशेष गुणवत्ता, कर्तृत्व असून देखील त्यांना कनिष्ठ स्तरातच जीवन जगावे लागते. त्यामुळे समाजातील श्रेष्ठ दर्जा असलेल्या पदावर जास्तीतजास्त कर्तृत्वशून्य व्यक्तीचा जास्त भरणा होतो. परंतु उच्च गुणवत्ता असलेल्या लोकांना कुठलेही स्थान किंवा महत्त्व नसते.

iv) सत्ता संपत्तीचे केंद्रीकरण :-

स्तरीकरणामुळे श्रेष्ठ कुटुंबातील व्यक्तींकडे सत्ता संपत्तीचे केंद्रीकरण झालेले असते. त्यामुळे समाजाच्या विकासात्मक दृष्टीने घोकादायक असते. कनिष्ठ स्तरातील लोकांवर निरंतर अन्याय होत राहतो. त्यातून कनिष्ठ स्तरातील लोकांचा समाजाच्या मूल्य व प्रमाणकावर विश्वास राहत नाही.

SAMRAT
Scanned with OKEN Scanner

v) प्रगतीच्या मार्गात अडथळे :-

स्तरीकरणामुळे बहुतेक कनिष्ठ स्तरातील व्यक्तींना इतर ची प्रगती साधण्याची संधी मिळत नाही. जाती व्यवस्थेमुळे जन्मावर सामाजिक स्तरीकरण असल्याने कनिष्ठ दर्जा असतो. त्यामुळे व्यक्तीच्या गुणवंत व कर्तृत्वशील व्यक्तींना वाव मिळत नाही. त्यातून कनिष्ठ स्तरात बहुसंख्य लोकांच्या प्रगतीत रेडा निर्माण होतो. पर्यायाने देशाच्या प्रगतीप्रथावर अडथळे ~~निर्माण होतात~~. निर्माण होतात.

vi) सामाजिक गतिशीलतेला बाधा :-

~~स्त~~ स्तरीकरणामुळे सामाजिक गतिशीलतेला बाधा निर्माण होते. कारण बंद्य स्तरीकरणात व्यक्तीच्या विकासात्मक गतीला संधी नसते. मुक्त स्तरीकरणा-अंतर्गत मुक्त स्तरीकरण असूनही वर्गामध्ये गतिशीलता ~~नसते~~ तेवढी नसते. त्यामुळे सामाजिक स्तरीकरणात व्यक्तीचा दर्जा स्थानांतर्गत स्थिर असतात, गतिशीलता नसते.

उपरोक्त सामाजिक स्तरीकरणाचे अपकार्य किंवा दोष आहेत. म्हणून सामाजिक स्तरीकरणाचे अयोग्य आहे. त्यामुळे कुठलाही समाज सामाजिक स्तरीकरणाचे समर्थन करू शकतच नाही. वरिष्ठ लोकांचे हितसंबंध गुंतलेले असतात. त्यामुळे ते लोक सामाजिक स्तरीकरणाचे समर्थन करतात. परंतु समाजाचा बहुतेक भाग त्यांच्या विरोधात असतो.

* निष्कर्ष:-

सामाजिक स्तरीकरण अचानकपणे किंवा एका रात्रीत निर्माण होत नाही. सामाजिक विकासाच्या प्रदीर्घ कालखंडात समाजजीवन जसजसे अधिकाधिक विस्तारित होत जाते; तसतसे हळूहळू स्तर निर्माण होतात व कालांतराने ते दृढमूल होतात. कालौघात स्तरीकरण व्यवस्थेचे स्वरूप हळूहळू बदलत राहते; पण स्तरीकरण व्यवस्था कायमची नाहीशी मात्र होत नाही.

* संदर्भ

https://mr.vikaspedia.in.

Scanned with OKEN Scanner

University of Mumbai

Kharepatan Panchakroshi Shikshan Prasarak Mandal, Kharepatan's

ARTS COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE, KHAREPATAN

(Affiliated to University of Mumbai - No. ICM / 1 / 558 / 2012 – 13)

Programme : COMMERCE **Academic Year** : 2023-24

Department: COMMERCE **Term:**

Class: F.Y.B.COM. **Semester:** I

Course / Subject : FOUNDATION COURSE **Paper -I**

Sr. No.	Roll No.	Name of The Student	Name of Project Given
1	4301	AMBERKAR VIGHNESH VIJAY	धर्मानुसार लोकसंख्या रचनेचा सविस्तर आढावा
2	4302	ANGWALKAR MOKSH ANIL	धर्मानुसार लोकसंख्या रचनेचा सविस्तर आढावा
3	4303	BANE RUTIK SUDHAKAR	धर्मानुसार लोकसंख्या रचनेचा सविस्तर आढावा
4	4304	BHALEKAR JUI DIGAMBAR	धर्मानुसार लोकसंख्या रचनेचा सविस्तर आढावा
5	4305	BHALEKAR SAEELKUMAR SANTOSH	धर्मानुसार लोकसंख्या रचनेचा सविस्तर आढावा
6	4306	BHOSALE KRANTI GANGARAM	धर्मानुसार लोकसंख्या रचनेचा सविस्तर आढावा
7	4307	CHAFE DIPTI DEEPAK	धर्मानुसार लोकसंख्या रचनेचा सविस्तर आढावा
8	4308	CHAPADE MANISH ANIL	धर्मानुसार लोकसंख्या रचनेचा सविस्तर आढावा
9	4309	CHAPADE RAJ MAHESH	धर्मानुसार लोकसंख्या रचनेचा सविस्तर आढावा
10	4310	CHAVAN CHETAN UDAY	धर्मानुसार लोकसंख्या रचनेचा सविस्तर आढावा
11	4311	CHAVAN PRIYANKA VILAS	ग्रामीण विस्तार व नागरी विस्तारांचा सखोल अभ्यास
12	4312	CHAVAN SIDDHI SANTOSH	ग्रामीण विस्तार व नागरी विस्तारांचा सखोल अभ्यास
13	4313	CHORAGE SHRUTI SUDHAKAR	ग्रामीण विस्तार व नागरी विस्तारांचा सखोल अभ्यास
14	4314	DANDEKAR MANOJ ANIL	ग्रामीण विस्तार व नागरी विस्तारांचा सखोल अभ्यास
15	4315	HARYAN SIDDHI VAMAN	ग्रामीण विस्तार व नागरी विस्तारांचा सखोल अभ्यास
16	4316	JADHAV AMOL ANANT	ग्रामीण विस्तार व नागरी विस्तारांचा सखोल अभ्यास
17	4317	JADHAV ANIKET DASHARATH	ग्रामीण विस्तार व नागरी विस्तारांचा सखोल अभ्यास
18	4318	JADHAV YASH VISHVNATH	ग्रामीण विस्तार व नागरी विस्तारांचा सखोल अभ्यास
19	4319	KADU SHRAVANI CHANDRAKANT	ग्रामीण विस्तार व नागरी विस्तारांचा सखोल अभ्यास

Scanned with OKEN Scanner

20	4320	KADU SUPRIYA SURESH	ग्रामीण विस्तार व नागरी विस्ताराचा सखोल अभ्यास
21	4321	KANADE DIPESH DIPAK	भारतीय समाजातील स्त्रियांच्या सामाजिक समस्या
22	4322	KANADE HARSHALI SHRIDHAR	भारतीय समाजातील स्त्रियांच्या सामाजिक समस्या
23	4323	KASU MAHAMADADIL ANWAR	भारतीय समाजातील स्त्रियांच्या सामाजिक समस्या
24	4324	KAZI FIRDOS MOHAMMAD ALI	भारतीय समाजातील स्त्रियांच्या सामाजिक समस्या
25	4325	KAZI JULFA GAFFAR	भारतीय समाजातील स्त्रियांच्या सामाजिक समस्या
26	4326	KAZI SAHIL ANWAR	भारतीय समाजातील स्त्रियांच्या सामाजिक समस्या
27	4327	KOSAMBE SEJAL DEVDAS	भारतीय समाजातील स्त्रियांच्या सामाजिक समस्या
28	4328	KOSAMBE TANVI TUKARAM	भारतीय समाजातील स्त्रियांच्या सामाजिक समस्या
29	4329	KUDKAR PRATHAMESH PARSHURAM	भारतीय समाजातील स्त्रियांच्या सामाजिक समस्या
30	4330	LAD SHRADDHA SATYAWAN	भारतीय समाजातील स्त्रियांच्या सामाजिक समस्या
31	4331	MAHAJAN SARTHAK SACHIN	आदिवासी समाजाच्या समस्यांचा सविस्तर अभ्यास
32	4332	MANYAR RIDDHI VINAYAK	आदिवासी समाजाच्या समस्यांचा सविस्तर अभ्यास
33	4333	MANYAR VEDANT VIJAY	आदिवासी समाजाच्या समस्यांचा सविस्तर अभ्यास
34	4334	MARATHE JAYESH SUNIL	आदिवासी समाजाच्या समस्यांचा सविस्तर अभ्यास
35	4335	MISHAL PRATHAMESH PRAVIN	आदिवासी समाजाच्या समस्यांचा सविस्तर अभ्यास
36	4336	MORE KOMAL RAMESH	आदिवासी समाजाच्या समस्यांचा सविस्तर अभ्यास
37	4337	MORE SUYASH SHAILESH	आदिवासी समाजाच्या समस्यांचा सविस्तर अभ्यास
38	4338	NARKAR ROMIT ARJUN	आदिवासी समाजाच्या समस्यांचा सविस्तर अभ्यास
39	4339	PANCHAL GURUNATH SHRIPAT	आदिवासी समाजाच्या समस्यांचा सविस्तर अभ्यास
40	4340	PANCHAL HARISHCHANDRA MANOHAR	आदिवासी समाजाच्या समस्यांचा सविस्तर अभ्यास
41	4341	PAWAR SHRAVANI MANOJ	आधुनिक भारतातील जातीव्यवस्थेवर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा चिकित्सक अभ्यास
42	4342	PAWAR UDAY RAJENDRA	आधुनिक भारतातील जातीव्यवस्थेवर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा चिकित्सक अभ्यास
43	4343	PAWASKAR MUSKAN MUSHTAQUE	आधुनिक भारतातील जातीव्यवस्थेवर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा चिकित्सक अभ्यास
44	4344	PAWASKAR SADIYA YUSUF	आधुनिक भारतातील जातीव्यवस्थेवर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा चिकित्सक अभ्यास

Scanned with OKEN Scanner

45	4345	RANE PRANIT EKANATH	आधुनिक भारतातील जातीव्यवस्थेवर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा चिकित्सक अभ्यास
46	4346	RATHOD ARYAN HARISHCHANDRA	आधुनिक भारतातील जातीव्यवस्थेवर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा चिकित्सक अभ्यास
47	4347	RATHOD MITALI VITTHAL	आधुनिक भारतातील जातीव्यवस्थेवर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा चिकित्सक अभ्यास
48	4348	RAUT SAYALI MANGESH	आधुनिक भारतातील जातीव्यवस्थेवर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा चिकित्सक अभ्यास
49	4349	RAYKAR KARAN AKARAM	आधुनिक भारतातील जातीव्यवस्थेवर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा चिकित्सक अभ्यास
50	4350	SARANG SNEHA SANTOSH	आधुनिक भारतातील जातीव्यवस्थेवर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा चिकित्सक अभ्यास
51	4351	SARVANKAR PRACHI VASANT	स्त्रियांची प्रसार माध्यमांमध्ये एक सकारात्मक व नकारात्मक भूमिका
52	4352	SATAVILKAR MAITHILI SANJAY	स्त्रियांची प्रसार माध्यमांमध्ये एक सकारात्मक व नकारात्मक भूमिका
53	4353	SAWANT ASHVINI AJIT	स्त्रियांची प्रसार माध्यमांमध्ये एक सकारात्मक व नकारात्मक भूमिका
54	4354	SAWANT SAGAR SANTOSH	स्त्रियांची प्रसार माध्यमांमध्ये एक सकारात्मक व नकारात्मक भूमिका
55	4355	SHELAR SIDDHI TUKARAM	स्त्रियांची प्रसार माध्यमांमध्ये एक सकारात्मक व नकारात्मक भूमिका
56	4356	SHENGALE PURVA RAVINDRA	स्त्रियांची प्रसार माध्यमांमध्ये एक सकारात्मक व नकारात्मक भूमिका
57	4357	SHENGALE VAISHNAVI MADHUKAR	स्त्रियांची प्रसार माध्यमांमध्ये एक सकारात्मक व नकारात्मक भूमिका
58	4358	SHINDE SNEHAL SACHIN	स्त्रियांची प्रसार माध्यमांमध्ये एक सकारात्मक व नकारात्मक भूमिका
59	4359	SHIVGAN SAMIKSHA DAULAT	स्त्रियांची प्रसार माध्यमांमध्ये एक सकारात्मक व नकारात्मक भूमिका
60	4360	SODAYE SONAL GANPAT	स्त्रियांची प्रसार माध्यमांमध्ये एक सकारात्मक व नकारात्मक भूमिका
61	4361	TAWADE DHANASHRI SANTOSH	भाषावाद व प्रदेशवाद यांचा गुणात्मक अभ्यास
62	4362	TAWADE PRAVIN MAHESH	भाषावाद व प्रदेशवाद यांचा गुणात्मक अभ्यास
63	4363	TAWADE SALONI SANTOSH	भाषावाद व प्रदेशवाद यांचा गुणात्मक अभ्यास
64	4364	TELI VISHRUTI MANGESH	भाषावाद व प्रदेशवाद यांचा गुणात्मक अभ्यास
65	4365	WAGHARE POOJA SUBHASH	भाषावाद व प्रदेशवाद यांचा गुणात्मक अभ्यास
66	4366	KESARKAR ASHOK VIJAY	भाषावाद व प्रदेशवाद यांचा गुणात्मक अभ्यास
67	4367	HARYAN PRATHAMESH Y.	भाषावाद व प्रदेशवाद यांचा गुणात्मक अभ्यास
68	4368	PATIL VARSHARANI RAJENDRA	भाषावाद व प्रदेशवाद यांचा गुणात्मक अभ्यास
69	4369	MANYAR PRANAY VIJAY	भाषावाद व प्रदेशवाद यांचा गुणात्मक अभ्यास

Scanned with OKEN Scanner

70	4370	KAMBLI SAHIL SUBHASH	भाषावाद व प्रदेशवाद यांचा गुणात्मक अभ्यास
71	4371	NARVEKAR RAMCHANDRA GOPAL	भारताची मोठी सामाजिक समस्या : अपंगत्व
72	4372	ADIVAREKAR ANJALI JAGDISH	भारताची मोठी सामाजिक समस्या : अपंगत्व
73	4373	JADHAV NISHANT JIVAJI	भारताची मोठी सामाजिक समस्या : अपंगत्व
74	4374	RAMBADE SURAJ SANTOSH	भारताची मोठी सामाजिक समस्या : अपंगत्व

Project Teacher

Arts, Commerce and Science College Tal.Kankavli Dist.Sindhudurg Khatepatan

Principal

PRINCIPAL
Arts Commerce & Science College Khatepatan
At/p.Khatepatan Tal.Kankavli Dist.Sindhudurg

Scanned with OKEN Scanner

University of Mumbai

Kharepatan Panchakroshi Shikshan Prasarak Mandal, Kharepatan's

ARTS COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE, KHAREPATAN

(Affiliated to University of Mumbai - No. ICM / I / 558 / 2012 - 13)

Programme : COMMERCE
Department: COMMERCE
Class: F.Y.B.COM.
Course / Subject : FOUNDATION COURSE

Academic Year : 2023-24
Term:
Semester: II
Paper -II

Sr. No.	Roll No.	Name of The Student	Name of Project Given
1	4301	AMBERKAR VIGHNESH VIJAY	शहरीकरण आणि त्याच्या पर्यावरणावर होणारा परिणाम
2	4302	ANGWALKAR MOKSH ANIL	शहरीकरण आणि त्याच्या पर्यावरणावर होणारा परिणाम
3	4303	BANE RUTIK SUDHAKAR	शहरीकरण आणि त्याच्या पर्यावरणावर होणारा परिणाम
4	4304	BHALEKAR JUI DIGAMBAR	शहरीकरण आणि त्याच्या पर्यावरणावर होणारा परिणाम
5	4305	BHALEKAR SAEE KUMAR SANTOSH	शहरीकरण आणि त्याच्या पर्यावरणावर होणारा परिणाम
6	4306	BHOSALE KRANTI GANGARAM	शहरीकरण आणि त्याच्या पर्यावरणावर होणारा परिणाम
7	4307	CHAFE DIPTI DEEPAK	शहरीकरण आणि त्याच्या पर्यावरणावर होणारा परिणाम
8	4308	CHAPADE MANISH ANIL	शहरीकरण आणि त्याच्या पर्यावरणावर होणारा परिणाम
9	4309	CHAPADE RAJ MAHESH	शहरीकरण आणि त्याच्या पर्यावरणावर होणारा परिणाम
10	4310	CHAVAN CHETAN UDAY	शहरीकरण आणि त्याच्या पर्यावरणावर होणारा परिणाम
11	4311	CHAVAN PRIYANKA VILAS	शहरीकरणाशी संबंधित आरोग्य समस्या
12	4312	CHAVAN SIDDHI SANTOSH	शहरीकरणाशी संबंधित आरोग्य समस्या
13	4313	CHORAGE SHRUTI SUDHAKAR	शहरीकरणाशी संबंधित आरोग्य समस्या
14	4314	DANDEKAR MANOJ ANIL	शहरीकरणाशी संबंधित आरोग्य समस्या
15	4315	HARYAN SIDDHI VAMAN	शहरीकरणाशी संबंधित आरोग्य समस्या
16	4316	JADHAV AMOL ANANT	शहरीकरणाशी संबंधित आरोग्य समस्या
17	4317	JADHAV ANIKET DASHARATH	शहरीकरणाशी संबंधित आरोग्य समस्या
18	4318	JADHAV YASH VISHVNATH	शहरीकरणाशी संबंधित आरोग्य समस्या
19	4319	KADU SHRAVANI CHANDRAKANT	शहरीकरणाशी संबंधित आरोग्य समस्या

Scanned with OKEN Scanner

20	4320	KADU SUPRIYA SURESH	शहरीकरणाशी संबंधित आरोग्य समस्या
21	4321	KANADE DIPESH DIPAK	तरुणांमध्ये वाढत्या आत्महत्या
22	4322	KANADE HARSHALI SHRIDHAR	तरुणांमध्ये वाढत्या आत्महत्या
23	4323	KASU MAHAMADADIL ANWAR	तरुणांमध्ये वाढत्या आत्महत्या
24	4324	KAZI FIRDOS MOHAMMAD ALI	तरुणांमध्ये वाढत्या आत्महत्या
25	4325	KAZI RUFAYDA [illegible]	तरुणांमध्ये वाढत्या आत्महत्या
26	4326	KAZI SAHIL ANWAR	तरुणांमध्ये वाढत्या आत्महत्या
27	4327	KOSAMBE SEJAL DEVDAS	तरुणांमध्ये वाढत्या आत्महत्या
28	4328	KOSAMBE TANVI TUKARAM	तरुणांमध्ये वाढत्या आत्महत्या
29	4329	KUDKAR PRATHAMESH PARSHURAM	तरुणांमध्ये वाढत्या आत्महत्या
30	4330	LAD SHRADDHA SATYAWAN	तरुणांमध्ये वाढत्या आत्महत्या
31	4331	MAHAJAN SARTHAK SACHIN	मास मीडियाचा संस्कृतीवर होणारा परिणाम
32	4332	MANYAR RIDDHI VINAYAK	मास मीडियाचा संस्कृतीवर होणारा परिणाम
33	4333	MANYAR VEDANT VIJAY	मास मीडियाचा संस्कृतीवर होणारा परिणाम
34	4334	MARATHE JAYESH SUNIL	मास मीडियाचा संस्कृतीवर होणारा परिणाम
35	4335	MISHAL PRATHAMESH PRAVIN	मास मीडियाचा संस्कृतीवर होणारा परिणाम
36	4336	MORE KOMAL RAMESH	मास मीडियाचा संस्कृतीवर होणारा परिणाम
37	4337	MORE SUYASH SHAILESH	मास मीडियाचा संस्कृतीवर होणारा परिणाम
38	4338	NARKAR ROMIT ARJUN	मास मीडियाचा संस्कृतीवर होणारा परिणाम
39	4339	PANCHAL GURUNATH SHRIPAT	मास मीडियाचा संस्कृतीवर होणारा परिणाम
40	4340	PANCHAL HARISHCHANDRA MANOHAR	मास मीडियाचा संस्कृतीवर होणारा परिणाम
41	4341	PAWAR SHRAVANI MANOJ	जागतिकीकरण आणि जीवनशैलीवर त्याचा प्रभाव
42	4342	PAWAR UDAY RAJENDRA	जागतिकीकरण आणि जीवन-शैलीवर त्याचा प्रभाव
43	4343	PAWASKAR ALISKAN MUSHTAQUE	जागतिकीकरण आणि जीवनशैलीवर त्याचा प्रभाव

Tal.Kankavli Dist.Sindhudurg

Scanned with OKEN Scanner

44	4344	PAWASKAR SADIYA YUSUF	जागतिकीकरण आणि जीवनशैलीवर त्याचा प्रभाव
45	4345	RANE PRANJI EKANATH	जागतिकीकरण आणि जीवनशैलीवर त्याचा प्रभाव
46	4346	RATHOD ARYAN HARISHCHANDRA	जागतिकीकरण आणि जीवनशैलीवर त्याचा प्रभाव
47	4347	RATHOD MITALI VITTHAL	जागतिकीकरण आणि जीवनशैलीवर त्याचा प्रभाव
48	4348	RAUT SAYALI MANGESH	जागतिकीकरण आणि जीवनशैलीवर त्याचा प्रभाव
49	4349	RAYKAR KARAN AKARAM	जागतिकीकरण आणि जीवनशैलीवर त्याचा प्रभाव
50	4350	SARANG SNEHA SANTOSH	जागतिकीकरण आणि जीवनशैलीवर त्याचा प्रभाव
51	4351	SARVANKAR PRACHI VASANT	भारतीय अर्थव्यवस्थेवर एलपीजी मॉडेलचा प्रभाव
52	4352	SATAVILKAR MAITHILI SANJAY	भारतीय अर्थव्यवस्थेवर एलपीजी मॉडेलचा प्रभाव
53	4353	SAWANT ASHVINI AJIT	भारतीय अर्थव्यवस्थेवर एलपीजी मॉडेलचा प्रभाव
54	4354	SAWANT SAGAR SANTOSH	भारतीय अर्थव्यवस्थेवर एलपीजी मॉडेलचा प्रभाव
55	4355	SHELAR SIDDHI TUKARAM	भारतीय अर्थव्यवस्थेवर एलपीजी मॉडेलचा प्रभाव
56	4356	SHENGALE PURVA RAVINDRA	भारतीय अर्थव्यवस्थेवर एलपीजी मॉडेलचा प्रभाव
57	4357	SHENGALE VAISHNAVI MADHUKAR	भारतीय अर्थव्यवस्थेवर एलपीजी मॉडेलचा प्रभाव
58	4358	SHINDE SNEHAL SACHIN	भारतीय अर्थव्यवस्थेवर एलपीजी मॉडेलचा प्रभाव
59	4359	SHIVGAN SAMIKSHA DAULAT	भारतीय अर्थव्यवस्थेवर एलपीजी मॉडेलचा प्रभाव
60	4360	SODAYE SONAL GANPAT	तणाव मुक्त जीवन जगण्यासाठी वेळ व्यवस्थापनाचे महत्त्व
61	4361	TAWADE DHANASHRI SANTOSH	तणाव मुक्त जीवन जगण्यासाठी वेळ व्यवस्थापनाचे महत्त्व
62	4362	TAWADE PRAVIN MAHESH	तणाव मुक्त जीवन जगण्यासाठी वेळ व्यवस्थापनाचे महत्त्व
63	4363	TAWADE SALONI SANTOSH	तणाव मुक्त जीवन जगण्यासाठी वेळ व्यवस्थापनाचे महत्त्व
64	4364	TELI VISHRUTI MANGESH	तणाव मुक्त जीवन जगण्यासाठी वेळ व्यवस्थापनाचे महत्त्व
65	4365	WAGHARE POOJA SUBHASH	तणाव मुक्त जीवन जगण्यासाठी वेळ व्यवस्थापनाचे महत्त्व
66	4366	KESARKAR ASHOK VIJAY	तणाव मुक्त जीवन जगण्यासाठी वेळ व्यवस्थापनाचे महत्त्व
67	4367	HARYAN PRATHAMESH Y.	तणाव मुक्त जीवन जगण्यासाठी वेळ व्यवस्थापनाचे महत्त्व

Scanned with OKEN Scanner

68	4368	PATIL VARSHARANI RAJENDRA	तणाव मुक्त जीवन जगण्यासाठी वेळ व्यवस्थापनाचे महत्त्व
69	4369	MANYAR PRANAY VIJAY	तणाव मुक्त जीवन जगण्यासाठी वेळ व्यवस्थापनाचे महत्त्व
70	4370	KAMBLI SAHIL SUBHASH	तणाव मुक्त जीवन जगण्यासाठी वेळ व्यवस्थापनाचे महत्त्व
71	4371	NARVEKAR RAMCHANDRA GOPAL	तंत्रज्ञान आणि संवादाचा प्रभाव
72	4372	ADIVAREKAR ANJALI JAGDISH	तंत्रज्ञान आणि संवादाचा प्रभाव
73	4373	JADHAV NISHANT JIVAJI	तंत्रज्ञान आणि संवादाचा प्रभाव
74	4374	RAMBADE SURAJ SANTOSH	तंत्रज्ञान आणि संवादाचा प्रभाव

Project Teacher

Arts, Commerce and Science College, Kharepatan, Tal. Kankavli, Dist. Sindhudurg

Principal

PRINCIPAL

Arts,Commerce & Science College,Kharepatan
At/p.Kharepatan Tal.Kankavli Dist.Sindhudurg

Scanned with OKEN Scanner

PROJECT REPORT
ON

स्त्रियांची प्रसारमाध्यमांमध्ये एक सकारात्मक व नकारात्मक भूमिका.

A Project Submitted to University of Mumbai for Partial Completion of the degree of.

Bachelor in Commerce under the Faculty of Commerce By

PRACHI VASANT SARVANKAR

Roll Number :- 4351
SEMESTER :- I

Under the Guidance of
Namira M. Mujawar

ARTS, COMMERCE AND SCIENCE
COLLEGE KHAREPATAN.

ACADEMIC YEAR
2023 - 24.

FOR EDUCATIONAL USE

Scanned with OKEN Scanner

KHAREPATAN PANCHKROSHI SHIKSHAN PRASARAK MANDAL'S
Arts Commerce, & Science College Kharepatan.

CERTIFICATE

This is to Certify that ms/~~mr~~ Prachi Vasant Sarvankar has worked and duly completed her Project work for the degree of Bachelor in Commerce under the Faculty of commerce in the Subject of Foundation Course. and her Project is entitled.

"स्त्रियांची प्रसार माध्यमांमध्ये एक सकारात्मक व नकारात्मक भूमिका" under my supervision.

I further Certify that the entire work has been done by the Learner under my guidance and that NO part of it has been submitted previously for any Degree or Diploma of any University.

It is her own work and facts reported by her Personal finding and investigations.

Head's Signature

Name and Signature of guiding Teacher.

FOR EDUCATIONAL USE

Scanned with OKEN Scanner

DECLARATION BY LEARNER

I the undersigned Miss. Prachi Vasant Sarvankar. here by, declare that the work embodied in this Project work titled. "स्त्रियांची प्रसार माध्यमांमध्ये एक सकारात्मक व नकारात्मक भूमिका." Forms my own contribution to the research of work carried out under the guidance of Namira M. mujawar Madam is a Result of my own research work and has not been Previoulsly Submitted to any other University for any other Degree/ Diploma to this or any other university.

Wherver reference has been made to Previous work of others, it has been clearly indicated as Such and included in the bibliography.

I, here by further declare that all information of this document has been obtained and Presented in accordance with academic Rules and ethical Conduct.

Name and Signature of the guiding Teacher.

Name & Signature of the Learner

FOR EDUCATIONAL USE

Scanned with OKEN Scanner

ACKNOWLEDGEMENT

I take this opportunity to thank the University of mumbai For giving me chance to do this project.

I would like to thank my Principal, डॉ. आत्माराम कांबळे for providing the necessary Facilities required for Completion of this project.

I Place my Sincere thanks to my guiding Teacher जमीशा मुजावर For her guidance and advices to complete my work successfully.

Lastly, I would like to thank each and every Person who directly or indirectly helped me in the completion of the Project. especially my Parents and Peers who supported me throughout my project.

PRINCIPAL
Arts Commerce & Science College Kharepatan
At.p. Kharepatan, Tal Kankavli Dist Sindhudurg

undaram
FOR EDUCATIONAL USE
Scanned with OKEN Scanner

- अनुक्रमणिका -

अ. क्र	घटकाचे नाव	पृष्ठ क्रमांक	सही
1.	प्रस्तावना	6	
2.	उद्दिष्ट	7	
3.	स्त्री आणि प्रसारमाध्यमे	8 - 22	
4.	प्रसारमाध्यमांची स्त्रियांविषयी सकारात्मक भूमिका	23-24	
5.	प्रसारमाध्यमांची स्त्रियांविषयी नकारात्मक भूमिका	25-26	
6.	निष्कर्ष	~~27~~ 27	
7.	संदर्भ.	28.	

FOR EDUCATIONAL USE

Scanned with OKEN Scanner

प्रस्तावना

समाज दर्शन मोठ्या प्रमाणावर घडवून आणणाऱ्या कोणत्याही साधनास "प्रसारमाध्यम" असे म्हणतात. टी. व्ही. रेडिओ. वर्तमानपत्र, मासिक, सिनेमा व आपल्या आजूबाजूला असलेल्या मोठ्या प्रमाणावरील जाहिराती इत्यादींचा समावेश प्रसार माध्यमांमध्ये होतो.

स्त्रियांच्या संबंधीत विषय. यामध्ये स्त्रियांवरील अन्याय व अत्याचार या विषयी समाज जागृती करणे हे सुद्धा प्रसारमाध्यमे सकारात्मक भूमिका बजावू शकतात. च त्याप्रमाणे नकारात्मकही भूमिका बजावू शकतात.

Sundaram
FOR EDUCATIONAL USE
Scanned with OKEN Scanner

॥ अदिदृष्ट ॥

प्रसारमाध्यमांमधील महिलांची भूमिका
प्रसारमाध्यमाच्या चार अक्षांभोवती फिरते.

1. मीडिया स्वातंत्र्य
2. मीडिया बहुलवाद
3. अडचणी
4. मीडिया सुरक्षा

प्रसार - माध्यमांमधील महिलांना पुरुषां-
सारख्या किंवहुना अधिक अडचणी आणि
धमक्यांचा सामना करावा लागतो. आणि
त्याव्यतिरिक्त त्यांना लैंगिक असमानता
सुरक्षितता समस्या किंवा कमी प्रतिनिधि-
त्वाचा अनुभव येतो.

FOR EDUCATIONAL USE

Scanned with OKEN Scanner

- स्त्री आणि प्रसारमाध्यमे -

अमेरिकेच्या मानवी हक्कांच्या लढ्यासाठी प्रसिद्ध असलेल्या माल्कम एक्सचं एक वाक्य प्रसिद्ध आहे. त्यानं म्हटलं होतं की, "माध्यमं ही संपूर्ण पृथ्वीवरची एक शक्तीशाली गोष्ट आहे. माध्यमांमध्ये एवढी ताकद आहे की निरपराध माणसाला ते गुन्हेगार ठरवू शकतात आणि गुन्हेगाराला निरपराध. कारण ही माध्यमं लोकांच्या मनावर ताबा मिळवतात."

माल्कम एक्सच्या म्हणण्याप्रमाणे माध्यमांचा लोकांच्या मनावर असणारा प्रचंड प्रभाव हा मान्य करावाच लागेल. टी.व्ही., रेडिओ, सोशल मिडीया, वृत्तपत्र, इंटरनेट, वेबसाइट, चित्रपट अशी माध्यमांची विविध रूपं माणसाच्या आयुष्याचा अविभाज्य भाग झाली आहेत. प्रसार-माध्यमांशिवाय जगणारा माणूस क्वचितच असेल. माध्यमांचा वापर हा माणसाला काही नवीन नाही. आधुनिक जगामध्ये फक्त त्याचं स्वरूप बदललं. समाज जसा असतो त्याचं प्रतिबिंब या माध्यमामध्ये पहायला मिळतं. पण त्याचबरोबर मूठभर सत्ताधाऱ्यांना समाज कसा बनवायचा आहे तेही याच माध्यमांमधून बिंबवलं जातं. सातत्याने एखादी गोष्ट माध्यमांमधून दाखवत राहिलं की लोकांना ती खरी वाटायला लागते.

FOR EDUCATIONAL USE

Scanned with OKEN Scanner

ब्रॉडकास्टींग ऑडियन्स रिसर्च अॅन्ड कौन्सिलचे चीफ एक्सिक्युटीव्ह ऑफिसर पार्थो दासगुप्ता यांची गेल्या वर्षी काही वृत्तपत्रांमध्ये मुलाखत आली होती. त्यांच्या म्हणण्यानुसार भारतामध्ये सर्वसाधारणपणे रोज सव्वातीन तास टिव्ही बघितला जातो. या आकडेवारीवरुन हेच स्पष्ट होतं की आपल्या रोजच्या जगण्यातून माध्यमं वेगळी काढली जाउ शकत नाहीत.

त्यातही माध्यमांमधील स्त्रीची प्रतिमा ही कायम वादातील राहीली आहे. एकीकडे भारतीय संस्कृती जपणारी, कुटुंबाची काळजी घेणारी, प्रत्येकाला आधार देणारी आणि प्रसंगी दुर्गा होणारी अशी स्त्री दाखवली जाते दुसरीकडे त्याच देहाचे उत्तान प्रदर्शन सौंदर्याच्या नावाखाली केलं जातं माध्यमांचा हवढा पगडा आपल्या मनावर इतका जबरदस्त आहे की या दोन टोकाच्या भूमिकांमध्ये आपली भारतीय स्त्री अडकली आहे. या सगळ्याचा परिणाम तिच्या वैयक्तिक आणि सामाजिक आयुष्यावर होत असतो. या खोट्या स्त्री-प्रतिमेला भेदून बाहेर पडलेलीच स्त्री आयुष्यामध्ये काही करुन शकते. पण हा लढा तेवढा सोपा नसतो आणि असे संघर्ष माध्यमं कधीच दाखवत नाहीत.

भारतामध्येही परिस्थिती यापेक्षा वेगळी नाही. प्रत्येक माध्यमांचा स्वतंत्रपणे विचार केला तरी स्त्रीयांचं केलं जाणारं चित्रण आक्षेपार्हच वाटतं.

FOR EDUCATIONAL USE

Scanned with OKEN Scanner

चाकोरी सोडून स्त्रीच वेगळं अस्तित्व मान्य करण्याच दृष्ट्या माध्यमं फारच कमी करतात. कारण त्यात बहुसंख्य माध्यमांचा फायदा नसतो. पुरुष प्रधान संस्कृतीमध्ये स्त्रियांच्या दुय्यम स्थानाबद्दल अनेकदा बोलल जातं, लिहील जात. अगदी या विषयावर सि चित्रपटही आले आहेत. पण त्यांची संख्या हातच्या बोटावर मोजण्या इतकी असेल. जे सातत्याने लोकांच्या मनात बिंबवलं जातं ते स्त्रियांबद्दल गैरसमज प्रसरवणारं त्यांची चुकीची प्रतिमा दाखवणारंच असत. त्याचा परिणाम स्त्री मनावर एवढा खोलवर होतो. की त्या चुकिच्या प्रतिमेत बसण्याची चडपड काही बायका आयुष्यभर करत राहतात आणि स्वतःचं स्वतं अस्तित्व हरवून बसतात.

90 च्या दशकामध्ये टीव्हीची लोकप्रियता वाढल्यावर आणि भरमसाठ चॅनल सुरू झाल्यावर कौटुंबिक मालिकांची एक लाट आली. ती अजूनही कायम आहे. त्या सगळ्यांची एक थीम कायम असते की. एक स्त्री अत्यंत सज्जन, गुणी, सुस्वभावी आणि तिला त्रास देणारी दुसरी बाई कारस्थानी, कपटी. दुष्ट. अशी या भीमभोवती मग घरातली भांडणं, रुसवे फुगवे, लग्नं - कार्य. अशा गोष्टी येत राहतात. या सगळ्यामध्ये बायकांचा भर हा चांगलं दिसणं त्यासाठी खूपसारा मेकअप करणं, भरजरी साड्या नेसणं, यावर अधिक असतो. अगदी स्वयंपाक करताना आणि शोपताना

FOR EDUCATIONAL USE

Scanned with OKEN Scanner

मेकअप आणि भरजरी साडीशिवाय बायका दिसत नाहीत. तसंच त्या दिवसभर स्वयंपाक करताना आणि जेपतानाही.. कारस्थान करतात किंवा अन्याय सहन करतात. एखादी आर्थिक दृष्ट्या स्वतंत्र जोखीम करणारी महिला असेल तर तिची चांगली प्रतिमा दाखवण्यासाठी तिला कारस्थानी दाखवण्यावर भर असतो. महिलांची सहनशक्ती हा अभ्यासून आधिक मालिकांचा विषय असतो. नवरा दारू विणारा, माइंडेड करणारा, दुसऱ्या बाईशी संबंध ठेवणारा, काम धंदा न करणारा, ~~दुसऱ्या~~ गुन्हेगार असा कसाही असला तरी चालेल. बाईने ते सहन करायचं आणि त्या नवऱ्याच्या मागे उभं रहायचं. मग 'सब्र का फल मिठा होता है' प्रमाणे काही वर्षांनी तो सुधारतो आणि चांगला होतो. केवळ बायको, मुलगी, आई या पलीकडे जाऊन तिला एक माणूस म्हणून दर्जा देण्यामध्ये या मालिका कमी पडतात. या मालिकांना टीआरपी मोठा असला आणि त्यांचा चाहता वर्गही मोठा असला, आणि त्यांच्या त्यांच्या महिलांची प्रतिमा काही बदलत नाही. खरं आयुष्य जगताना महिलांना टीआरपी मोठा असला आणि त्यांचा चाहता वर्गही मोठा असला आणि त्यांचा चाहता वर्गही मोठा असला, तरी महीलांची प्रतिमा काही बदलत नाही. खरं आयुष्य जगताना महिलांना कशा लागणारा संघर्ष त्यात जवळजवळ नसतोच

FOR EDUCATIONAL USE

Scanned with OKEN Scanner

एखादी स्त्री-प्रधान मालिका असलीच तर त्यातही ती बाई पुरुषांचं अनुकरण करत इतरांवर दादागिरी करणं, एककल्ली निर्णय घेऊन ते इतरांवर लादणं, चुका करणाऱ्यांना शिक्षा देणं अशाच गोष्टी करताना दाखवतात. स्त्री म्हणून आपलं वेगळं अस्तित्व तिला दिलंच जात नाही. केवळ कौटुंबिक आणि भावनिक जाळ्यात अडकलेल्या तोच तोच पणा असणाऱ्या या मालिकांमध्ये क्वचितच मानवी मूल्यांची जपणूक केली जाते. स्त्रियांच्या विविधरंगातही दुजाभाव असतो. मध्यमवर्गीय, उच्चमध्यमवर्गीय महिलांच्या भूमिका जास्त दिसतात. गरीब कष्टकरी महिलांना त्यामध्ये अगदीच कमी स्थान दिल जातं. आभासी जग सगळ्यांना आवडतं. काही स्वप्नही प्रत्येक जण बघतो. पण केवळ अशक्यप्राय असलेल्या गोष्टीच सातत्याने दाखवल्या तर त्याही खऱ्या वाटायला लागतात. भारतीय टीव्ही मालिकांच तसं कादीस आहे. आभासी जगाला खरं भासवण्याचा अटोकाट प्रयत्न केला जातो आणि त्यात भरडली मात्र बाई जाते. थोडक्यात काय तर यातून एकच संदेश मिळतो की प्रत्येक बाईने घरच्या चौकटीत रहावं, नव्या नवऱ्यांचं, वडिलधाऱ्यांच एकावं आणि आपली बुद्धी मात्र वापरू नये. तिला खायला प्यायला मिळेल. उत्तम दागिने-कपडे मिळतील. पण तिने स्वतःचं अस्तित्व शोधायच्या भानगडीत पडू नये.

FOR EDUCATIONAL USE

Scanned with OKEN Scanner

दुसऱ्या बाजूला डीव्ही मालिकांच्या खालोखाल जाहिराती दाखवल्या जातात आणि त्याही तितक्याच लोकप्रिय होतात. पण त्यात दाखवली जाणारी स्त्रीची प्रतिमा मला अगदी अचानक वाटले एका जाहीरातीत दाखवली आई सकाळी प्रत्येकाच्या आवडीचा चार ते पाच प्रकारचा नाश्ता बनवून देताना दाखवली आहे. त्यासाठी तिला हे सहा हात दाखवले आहेत. प्रत्यक्षात प्रत्येकाच्या आवडीचे पदार्थ रोज बनवत राहिले तर ती आई त्यासाठी स्वयंपाक घरच्या कधी बाहेर पडूच शकत नाही. कपड्यांच्या पावडरच्या बहुसंख्य जाहिरातींमध्ये महिला हातानेच धारून धारून कपडे धुताना दाखवतात जेव्हा आज बहुतेक मध्यमवर्गीय घरांमध्ये मशीन असतं. औषधांच्या अनेक जाहीरातींमध्ये कितीही डोके दुखत, अंग दुखत तब्येत बिघडली तरी केवळ एक औषधांची गोळी घेऊन ती बाई एकदम उठाठणीत होते आणि लगेच घरच्या कामाला लागते. नोकरी करणारी एखादी स्त्री असली तरी ती गृहकृत्यदक्ष असायला हवी हे जाहिराती वारंवार समाजाच्या मनावर बिंबवतात. घर, नोकरी, मूल, सासू - सासरे, नवरा यांच्या प्रत्येकाच्या गरजा पूर्ण करणारी 'सुपर वुमन' या जाहीरातींमधून दाखवतात. प्रत्यक्षात सुपर वुमन नसतात त्या केवळ एक माणूस असतात. पण या जाहिरातींच्या प्रभावाखाली आलेल्या प्रत्येकाला आपली आई, बायको, मुलगी अशीच असावी असं वाटतं.

FOR EDUCATIONAL USE

Scanned with OKEN Scanner

कुटुंबाच्या प्रेमापोटी त्या त्याग करतात, मेहनत करतात, आवड म्हणूनही अनेक गोष्टी करतात. पण त्यांच्यावर अमानवी अपेक्षा लादणं अत्यंत चुकीचं आहे. कारण त्या अपेक्षा पूर्ण न झाल्याने अनेक महिलांना आलेले नैराश्य हे भयंकर असतं.

जाहिरातींमध्ये आणखी एक मोठा भाग हा सौंदर्यप्रसाधनांचा असतो. गोरं दिसणारी, दाट-मऊ आणि काळे केस असणारी, बारीक बांध्या असणारीच मुलगी सौंदर्यवान समजली जाते. गोरा रंग मिळवण्यासाठी फेअरनेस क्रीम्स, जाडी कमी करण्यासाठी कसली कसली औषधं-गोळ्या आणि डाएट, केस लांबसडक मऊ दिसण्यासाठी वेगवेगळे शॅम्पू या गोष्टी स्त्रियांच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग झाल्या आहेत. वाढत्या वयानुसार शरिरात, चेहऱ्यात होणारे बदल स्वीकारण्याऐवजी जाहिराती बघून प्रत्येक बाईने तरुणच राहिलं पाहिजे अशी सातत्याने अपेक्षा केली जाते. या सौंदर्याच्या ओझ्याखाली ती इतकी दबून गेली आहे की जाहिरातीतल्या मॉडेलप्रमाणे दिसण्यासाठी ती जीवाचा आटापिटा करते. सध्या विशिष्ट दिसण्यासाठी कॉस्मेटिक सर्जरीचा धंदा जोरात सुरू आहे. भारतामध्ये कॉस्मेटिक सर्जरी करून घेणारे मोकळेपणाने बोलत नसले तरी पश्चिमात्य जगामध्ये मात्र मॉडेल्स, अभिनेत्री याबद्दल बिनधास्तपणे बोलून टाकतात.

FOR EDUCATIONAL USE

Scanned with OKEN Scanner

कदाचित तोही त्यांच्या व्यवसायाची लोकप्रियता वाढवण्याचा भाग असेल पण एका टप्प्यावर येऊन कादीजणी हे नक्कीच मान्य करतात की, त्या सौंदर्याच्या ओझ्याखाली ती सवडी पडून गेली आहे. की जाहिरातीतल्या मॉडेल-प्रमाणे दिसण्यासाठी ती जीवाचा आटापिटा करते. सध्या विशिष्ट दिसण्यासाठी कॉस्मेटिक सर्जरी करून घेणारे मोकळंपणाने बोलत नसले तरी पाश्चिमात्य जगामध्ये मात्र मॉडेल्स, अभिनेत्री याबद्दल बिनधास्तपणे बोलून टाकतात. कदाचित तोही त्यांच्या व्यवसायाची लोकप्रियता वाढवण्याचा भाग असेल. पण एका टप्प्यावर येऊन कादीजणी हे नक्कीच मान्य करतात की, त्या सौंदर्याच्या खोट्या व्याख्येने प्रभावित झाल्या होत्या.

ब्रिटनमधील सिलेब्रिटी मॉडेल आणि पेज ३ वर सातत्याने टॉप शहनाशी कैटी पेरीने २००४ मध्ये आत्मचरित्र लिहीलं. 'बीइंग जॉर्डन' असं त्या पुस्तकाचं नाव आहे. जॉर्डन हे तिचं अर्धांत टोपण नाव आहे. त्या पुस्तकात आपण स्तन मोठे करण्यासाठी तिने दोन वेळा केलेल्या सर्जरीचे वर्णन आहे. याचं कारण ती सांगते की आपल्या व्यवसायाची गरज. अमेरिकन टीव्हीवरील आणखी एक लोकप्रिय व्यक्तीमत्व म्हणजे जोन रिव्हर्स. तिनेसुद्धा सौंदर्याच्या व्याख्येत बसण्यासाठी अनेकदा प्लॅस्टिक सर्जरी केली आहे. आता वयाच्या ८० व्या वर्षी मात्र ती आपली चूक खूप दुःख व्यक्त करते. ती म्हणते की, "मी माझ्यावर एवढ्या प्लॅस्टिक सर्जरी केल्या

FOR EDUCATIONAL USE

Scanned with OKEN Scanner

केल्या आहेत की, "मी माझ्यावर सहज्या प्लॉस्टिक सर्जरी केल्या आहेत की मी मेल्यावर माझा देह इप्पर ठेवल्या दान करण्यात येईल. यातील गोमतीचा भाग सोडून दया पण, या खोट्या सौंदर्याच्या मापात बसण्यासाठी स्त्रियांचा प्रचंड अट्टाहास चालतो की अनेकदा त्यांच्या सत्त्वेतीवर त्याचा परिणाम होऊ शकतो. प्रत्येक माणूस हा दुसऱ्यापेक्षा वेगळा असतो. त्याचं शिक्षण, दिसणं, बोलणं, वागणं, त्याच्याकडची कौशल्यं ही वेगळीच असतात. जैव विविधता ही नैसर्गिक आहे. पण भांडवलशाही कंपन्यांना आपली उत्पादनं खपवण्यासाठी ही जैवविविधता मान्य करायची नाहीये आणि एकाच प्रकारच्या रंग, उंची, जाडी महिलांच्या माथी मारायची आहे. कारण नफा हा एकच उद्देश डोळ्यासमोर ठेवून या कंपन्या भारतीय बाजारपेठेत उतरल्या आहेत. साउथ आफ्रिकेमध्ये ८० च्या दशकामध्ये मारियम मकेबा म्हणून एक अत्यंत हुशार गायिका होऊन गेली. तिला 'ममा आफ्रिका' म्हणूनही ओळखलं जात. 'काळे गाणे' या तिच्या मराठीतून प्रसिद्ध असलेल्या आत्मचरित्रामध्ये ~~सौंदर्यामध्ये~~ सौंदर्याबद्दल तिने खूप वेगळं निरीक्षण नोंदवलं आहे. तिने जेव्हा पहिल्यांदा अमेरिकेमध्ये आपल्या गाण्याचे कार्यक्रम ठेवले तेव्हा ती इतर गोऱ्या गायिका बघून चक्क झाली होती. त्यांचे कपडे, मेकअप, स्टाइल यांने मरियम खूप प्रभावित झाली आणि त्यांच्यासारखं दिसण्यासाठी

FOR EDUCATIONAL USE

Scanned with OKEN Scanner

खदखदा हस करू लागली. खूप साश मेकअप करणं, लाल ओठ आणि गुलाबी गाल दिसण्यासाठी मेकअपचे वर - वर्‍या थर लावणं हे तिने खोटेपणाने करवन पाहिलं. पण शेवटी तिला लक्षात आलं की गोऱ्या लोकांची सौंदर्याची कल्पना वेगळी आहे. आणि काळ्या लोकांची वेगळी आहे. बहुतेक सौंदर्य प्रसाधनं ही गोऱ्या लोकांसाठी बनवलेली असतात. त्याचा कितीही वापर केला तरी मूळात काळी त्वचा असणारा माणूस गोरा होऊच शकत नाही. त्यानंतर तिने गोऱ्या गायिकांप्रमाणे सुंदर दिसण्याचा अट्टाहास सोडून दिला आणि केवळ आपल्या कलेवर प्रेम केलं. असाच कदीसा अनुभव आफ्रिकन वंशाच्या अमेरिकन लेखक अॅलेक्स हेलीने आपल्या 'रूट्स' या प्रचंड गाजलेल्या पुस्तकात दिला आहे. आफ्रिकेतल्या एका मुलाची अमेरिकेमध्ये गुलाम म्हणून विक्री होते अशा आशयाची ही कथा आहे. यामध्ये लेखक सांगतो की. गर्द काळा रंग हाच आफ्रिकन लोक खरं सौंदर्याचं लक्षण मानतात. त्या काळात त्या काळ्या रंगात जराही हलका रंग असेल तर तो सुंदर मानत नाहीत. हे दोन प्रसंग सांगण्याचा उद्देश हाच की जगभरामध्ये भौगोलिक परिस्थितीनुसार सौंदर्य बदलतं. पण अमेरिकन, पाश्चिमात्य सौंदर्याचे निकष परदेशी केपन्या आशिया सारख्या विकसनशील देशांच्या गळी उतरवतात आणि गोरा रंग हेच खरं सौंदर्य असं आपल्याला वाटायला लागतं.

FOR EDUCATIONAL USE

Scanned with OKEN Scanner

चित्रपटांचीही गत फारशी वेगळी नाही. स्मिता पाटीलच्या 'उंबरठा', तब्बूचा 'अस्तित्व', तेलुगू चित्रपट 'रुद्रम्मादेवी' अलीकडच्या काळात कंगना रानौतच्या 'क्वीन', प्रीटीच्या 'इंग्लिश-विंग्लिश', विद्या बालनच्या 'कहानी' असे मोजके प्रमुख भूमिकेत असलेले काही चित्रपट सोडले तर बहुसंख्य चित्रपटात हिरो दाखवण्याला महत्त्वाचा असतो. अभिनेत्री कायम दुय्यम भूमिकेत असते. त्यातही हिरोईनला अभिनय आला नाही तरी चालेल तिने सुंदर दिसणं जास्त गरजेचं असतं. त्यातूनच मग 36-24-36 किंवा झिरो फिगर या गोष्टी मॉडेल्स, अभिनेत्री यांच्यावर लादल्या जातात. अनेक अनेक अभिनेत्री अगदी वयाची पन्नाशी ओलांडली तरी हिरो म्हणून चित्रपटात काम करतात. त्यांना चाहतेही डोक्यावर घेतात. पण अभिनेत्री मात्र 25-30 वर्षांच्याच असाव्या लागतात. विशेषत: कमर्शिअल चित्रपटांमध्ये लग्न झाल्यानंतर हिरोईन म्हणून कमबॅक करणाऱ्या अभिनेत्रींची संख्या कमी आहे. त्याला कारणीभूत समाजाची मानसिकता आहे. हिंदी चित्रपटांनी महिलांचं चित्रीकरण करताना इतका विरोधाभास दाखवला आहे की त्याला तोड्य नाही. आई ही सर्वश्रेष्ठ आहे. ती कायम कुटुंबासाठी खस्ता खाणारीच असते. प्रसंग आल्यास ही साधी-सोज्वळ बाई कशी दुर्गा बनू शकते असंही दाखवलं जातं. निरुपमा रॉयने केलेल्या अनेक भूमिकांमधून ती अशा प्रकारची आई उभी करते.

FOR EDUCATIONAL USE

Scanned with OKEN Scanner

त्याचवेळी बलात्काराच्या सीनशिवाय किंवा आयटम सॉंगशिवाय चित्रपट चालत नाही. अशी मानसिकता बाळगूनही चित्रपट बनवले जातात. विद्या बालनच्या 'डर्टी पिक्चर' मध्ये सील्क या दाक्षिणात्य अभिनेत्रीची केलीली भूमिका स्त्रियांबद्दल चित्रपटसृष्टीचा असलेला दृष्टीकोन उलगडून दाखवते. एक ग्लॅमरस अभिनेत्री म्हणून काम करताना सिल्कला केवळ उत्तान अंगप्रदर्शनाच्या जोरावर फिल्म इंडस्ट्री डोक्यावर घेते. जेव्हा तिची गरज संपते तेव्हा तिची जागा घ्यायला दुसरी आगखी तरुण नायिका इंडस्ट्रीमध्ये आलेली असते. एकूनच अनेक अभिनेत्रींना अंग प्रदर्शन करायला भाग पाडलं जात आणि त्याची कॉन्ट्रोवर्सी झाली की चित्रपट बॉक्स ऑफिसवर हिट होतो असं समजलं जात.

आता थोडासा सोशल मिडीयाचा विचार करूया. स्मार्टफोनच्या वापरामुळे सोशल मिडीयाचा वापर प्रचंड वाढला आहे. माहितीची देवाणघेवाण ही केवळ काही सेकंदावर आली आहे. पण त्याचवेळी सोशल मिडीयाच्या वाढत्या वापरानंतर स्त्रियांचं चित्रण हे अनेकदा खालच्या पातळीवर गेलेलं दिसतं. बायका किती मूर्ख आहेत. याचे जोक्स तर सर्रास एकमेकांना फॉरवर्ड केले जातात. विशेषत: राजकारणातल्या महिला, सामाजिक क्षेत्रामध्ये असणाऱ्या महिला यांच्यावर खूपच खालच्या पातळीवर उतरून टीका केली जाते, त्यांचे फोटो मॉर्फ करून फिरवले जातात.

FOR EDUCATIONAL USE

Scanned with OKEN Scanner

पॉर्नोग्राफिक चित्रफिती तर खूप सहज उपलब्ध झाल्याने स्त्रियांचं विकृत चित्रण करण्याचे प्रकार अधिक वाढले आहेत. या सगळ्याच्या मागे केवळ पुरुषप्रधान संस्कृती नाही तर आणखीही काही राजकारण आहे. अमेरिकन लेखिका, पत्रकार नाओमी वुल्फच्या 'द ब्युटी मिथ' या पुस्तकाने ववा साली जगभर खळबळ माजवून दिली होती. स्त्रियांवर सौंदर्याचे नियम का लादले जातात याची चर्चा तिने पुस्तकात केली आहे. तिच्या मते, 1840 च्या सुमारास झालेल्या भांडवलशाहीच्या उदयानंतर स्त्रियांकडे एक वस्तू म्हणून बघितलं जाऊ लागलं. त्याच सुमारास स्त्रियांचे नग्न फोटो जाहिरातींमधून छापून यायला सुरुवात झाली. तिच्या मते, जगामध्ये असलेली 33 बिलियन डॉलर एवढी डाएट इंडस्ट्री, 20 बिलियन डॉलर एवढी कॉस्मेटिक इंडस्ट्री, 300 बिलियन डॉलर एवढी कॉस्मेटिक सर्जरी आणि 7 बिलियन डॉलर एवढी पॉर्न इंडस्ट्री स्त्रियांच्या ओंगळवाण्या चित्रणाला कारणीभूत आहे.

पारंपारिक माध्यम म्हणून वर्तमानपत्राचा आणि आधुनिक अशा न्यूज चॅनलचा विचार केला तरी लिंगेही बातम्यांमध्ये महिलांना युथम स्थान्य असत. महिला- महिलांमध्येही त्यांच्या सामाजिक आर्थिक स्तरावरुन भेदभाव केला जातो.

FOR EDUCATIONAL USE

Scanned with OKEN Scanner

बलात्काराची एखादी घटना शहरी भागात घडली त्याच्या बातम्या मोठ्या होतात. पण ग्रामीण भागामध्ये अशी घटना घडली तर मात्र तिला बातम्यांमध्ये स्थान मिळेल याची खात्री नसते. खरतर बलात्कार हा बलात्कार असतो. पण परिस्थितीनुसार त्याचं स्वरूप बदलतं. तसंच बलात्कारासारख्या घटनेमध्येही काही माध्यमं आंबट मनोरंजन करण्यावर भर देतात. काही वर्षांपूर्वी एका मुंबईतल्या टॅब्लॉइड वर्तमानपत्राने बलात्काराची बातमी देताना तो कसा झाला याचं सविस्तर वर्णन दिलं होतं बलात्कारासारखी घटना संवेदनशीलपने हाताळण्याचे नियम असतानाही त्या वर्तमानपत्राने बलातत्कारीत महिलेने पोलिसांना दिलेले स्टेटमेंट्स छापलं होतो. त्यावेळी त्या सर्व प्रकाराबद्दल टिकेची झोड उठली. पण, परिस्थिती फारशी बदलली नाही. एखादी महिला उच्च पदावर गेली, पायलट झाली. एखाद्या कंपनीमध्ये CEO झाली तर त्याची बातमी होते. माध्यमांच्या मते ही स्त्रियांची अचिव्हमेंट आहे. पण ग्रामीण भागातील एखादी अर्धशिक्षित महिलेसाठी पुरुषी राजकारणामध्ये सरपंच बसणं ही सोपी गोष्ट नसते. याकडे दुर्लक्ष केलं जातं. पेज थ्री प्रकारातल्या बातम्यांमध्ये तर सेलिब्रिटी महिलांच्या खाजगी आयुष्याला अक्षरशः नको तेवढी प्रसिद्धी दिली जाते. मनोरंजनाच्या नावाखाली प्रसिद्ध महिलांच्या खाजगी गोष्टींचं गॉसिप चघळलं जातं. ब्रिटनची सर्वाधिक लोकप्रिय असलेली प्रिन्सेस डायना

FOR EDUCATIONAL USE

Scanned with OKEN Scanner

माध्यमांच्या याच गोंधळाच्या भूमिकेत भूकेच्या बळी ठरली होती. तिच्या खाजगी जीवनाचे फोटो मिळवण्याच्या नादात एका फोटोग्राफरने तिच्या खाजगी जीवनाचे फोटो मिळवण्याच्या नादात एका फोटोग्राफरने तिच्या गाडीचा पाठलाग केला होता आणि त्यातच तिचा अपघात होऊन ती गेली.

पुरुषप्रधान समाजामध्ये असलेलं स्त्रीचं दुय्यम स्थान हे नवीन नाही. त्याचंच प्रतिबिंब माध्यमांमध्ये स्पष्ट दिसतं. ते बदलण्याचे बदलण्याचे प्रयत्न होतात, लढे होतात. मात्र आजच्या भांडवलशाही जगामध्ये पैशांच्या जोरावर हे स्त्रियांसाठीचे लढे दाबून टाकले जातात. नफा कमावण्याचा लोभ इतका प्रचंड मोठा आहे की स्त्रीकडेसुद्धा एक निर्जीव वस्तू म्हणून पाहिलं जातं. स्त्रियांचा माध्यमांमध्ये वावर वाढायला लागल्यावरही स्त्रीची प्रतिमा पाहिजे तेवढी बदललेली नाही. काही वेळा पुरुषी हस्तक्षेपामुळे किंवा काही वेळा पुरुषी मानसिकता स्वीकारल्यामुळे उच्चपदस्थ महिलाही परिस्थिती फारशी बदलू शकत नाहीत. यासाठी स्त्रियांना मूळात एक माणूस म्हणून स्वीकारायला हवं. त्यांच्याकडे बघण्याचा दृष्टीकोन बदलायला हवा. स्त्रियांचा लढा केवळ स्त्रियांनीच नाही तर पुरुषांनीही लढायला हवा. अर्थात ही गोष्ट वाटते तेवढी सोपी नाही. वर्षानुवर्षांची बंधनं झुगारून द्यायला ताकद लागते. पण बदल होतात आणि त्यामुळेच माणूस प्रगती करू शकतो.

FOR EDUCATIONAL USE

Scanned with OKEN Scanner

प्रसारमाध्यमांची स्त्रियांविषयी सकारात्मक भूमिका :-

स्त्रियांच्या समस्यांना प्राधान्य देणे:-

भारतातील स्त्रियांना येणाऱ्या समस्या दूरदर्शन आणि वर्तमानपत्रे विविध कार्यक्रमांद्वारे प्रसारित करीत आहेत. स्त्रियांवर होणारे अत्याचार यांना विविध कार्यक्रमांद्वारे प्रसारित केले जाते. यामुळे स्त्रियांच्या समस्यांविषयी पोलिस सरकार व न्यायदान संस्था लक्ष केंद्रित करतात. उदा. सरवादया बलात्काराच्या घटनेत संबंधित पुरुषाला गुन्ह्याच्या प्रमाणापेक्षा कमी शिक्षा दिली आणि प्रसार - माध्यमांनी हा विषय जनतेसमोर आणला तर निश्चितच त्यास योग्य न्याय मिळेल. स्त्रियांवर अत्याचार करणाऱ्या अनेक गुन्हेगारांना पोलिस दुर्लक्षित करतात गुन्हेगार श्रीमंत असेल किंवा राजकिय पार्श्वभूमी असलेला असेल तर पोलिस अशा गुन्हेगारास शिक्षा करण्यास बजावत नाहीत परंतु प्रसार माध्यमांनी हा विषय प्रखरतेने समाजासमोर आणल्यास त्यांना योग्य कृती करावीच लागेल. थोडक्यात समाजासमोर सत्य आणण्याचे कार्य अनेक प्रसार माध्यमे प्रामाणिकपणे करत आहेत.

FOR EDUCATIONAL USE

Scanned with OKEN Scanner

- प्रसारमाध्यमांनी स्त्रियांना पाठींबा देणे :
भारतीय स्त्रियांना येणाऱ्या अनेक समस्या, त्यांच्यावर होणारे अत्याचार, त्यांचा होणारा छळ इत्यादिसाठी प्रसारमाध्यमांनी स्त्रियांमध्ये जागृती करण्यासाठी स्त्रियांचे अधिकार व हक्क सर्व स्त्रियांपर्यंत पोहचविण्याचे कार्य करत आहेत. स्त्रिचे समाजातील स्थान, आईचे महत्व इत्यादीवर लक्ष केन्द्रित करुन, १५ मे हा 'आई दिवस' म्हणून पाळण्यात येतो.

- स्त्रीयांचे समाजातील स्थान उच्च करण्यासाठी प्रयत्न :-

प्र प्रसारमाध्यमे स्त्रीयांचे समाजातील स्थान उच्च करण्याचे काम करु शकतात. आणि करितही आहेत. इंदिरा गांधी [राजकारण] मदर टेरेसा [सामाजिक कार्य] किरण बेदी [पोलिस खाते] किरण मझूमदार [उद्योगपती] पी. टी. उषा [क्रिडा] इ. स्त्रियांना प्रसार माध्यमांनी समाजासमोर त्यांच्या कर्तृत्वासह आणले पाहीजे. करिअरच्या त्यांच्या अपेक्षा रुंदावतील त्याचप्रमाणे त्या कोणत्याही प्रकारचे चॅलेंज करण्यास प्रवृत्त होतील. या चॅलेंजची स्त्रियांच्या कर्तृत्वाची जाणिव झाल्याने लक्ष्मण मुलींची पालकही त्यांना करिअरसाठी मदत करतील त्यांना विविध क्षेत्रात प्रवेश करण्यासाठी प्रवृत्त करतील.

FOR EDUCATIONAL USE

Scanned with OKEN Scanner

प्रसारमाध्यमांची स्त्रीयांविषयी नकारात्मक भूमिका :-

- स्त्रियांचे विकृत चित्रण :

स्त्री ही उपभोग्य वस्तू आहे असा सार्वत्रिक समज निर्माण करण्यास प्रसार माध्यमे आणि त्यातून केले जाणारे स्त्रियांचे विकृत चित्रण जबाबदार आहेत जाहिरातीमध्ये स्त्रियांचे भडक व उत्तेजक प्रदर्शन करण्यात येते. चलचित्रांमध्ये अर्धनग्नता आणि कामुक दृश्यांची रेलचेल असते. अशा विकृत चित्रणांमुळे काम-भावना चाळवते. आणि त्यातून स्त्रियांचा विनयभंग आणि बलात्कारांच्या घटनांमध्ये सातत्याने वाढ होत असल्याचे दिसून येते. या सर्वांमध्ये प्रसार माध्यमांनाच सर्व दोष देऊन चालणार नाही तर अनेक स्त्रिया मॉडेल प्रसिद्धिसाठी या सर्वांसाठी तयार होतात.

- स्त्रियांवर अत्याचार होणाऱ्या कार्यक्रमांचे प्रसारण :

अनेक दूरदर्शन मालिकांमध्ये आणि विविध कार्यक्रमांमध्ये स्त्रियांवरील अत्याचार दाखवले जातात. बलात्काराच्या घटना वारंवार दाखवल्या जातात. त्यामुळे पुरुषांना आयतीच चघळला विषय मिळतो.

FOR EDUCATIONAL USE

Scanned with OKEN Scanner

कार्यक्रमांमध्ये दाखविल्याप्रमाणे वाईट कृत्ये करण्याचे तरूणांच्या मनामध्ये येते. काही चित्रपटांमध्ये तर अगदी अश्लील चित्रण दाखवले जाते. दुरदर्शनवरील अनेक जाहिराती कुटुंबातील सदस्यांनी एकत्र बसून पाहण्यास ना लाज वाटते. अशाच अश्लील दूरदर्शनवरील विविध कार्यक्रमांमध्ये विवाह बाह्य संबंधांचे उदात्तिकरण आणि वास्तव चित्रण प्रसारित करण्यात येते.

FOR EDUCATIONAL USE

Scanned with OKEN Scanner

- निष्कर्ष -

स्त्रियांचा माध्यमांमध्ये वावर वाढायला लागल्यावरही स्त्रीची प्रतिमा पाहिजे तेवढी बदललेली नाही. काही वेळा पुरुषी हस्तक्षेपामुळे किंवा काही वेळा पुरुषी मानसिकता स्वीकारल्यामुळे अत्युच्चपदस्थ महिलाही परिस्थिती फारशी बदलू शकत नाहीत. यासाठी मूलात स्त्रियांना एक माणूस म्हणून स्विकारायला हवं. त्यांच्याकडे बघण्याचा दृष्टीकोन बदलायला हवा. स्त्रियांचा लढा केवळ स्त्रियांनीच नाही तर पुरुषांनाही लढायला हवा. अर्थात ही गोष्ट वाटते तेवढी सोपी नाही. वर्षानुवर्षांची बंधन झुगारुन द्यायला ताकद लागते. पण बदल होतात आणि त्यामुळेच माणूस प्रगती करु शकतो.

FOR EDUCATIONAL USE

Scanned with OKEN Scanner

University of Mumbai

Kharepatan Panchakroshi Shikshan Prasarak Mandal, Kharepatan's

ARTS COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE, KHAREPATAN

(Affiliated to University of Mumbai - No. ICM / I / 558 / 2012 – 13)

Programme : SCIENCE
Department: SCIENCE
Class: F.Y.B.Sc.
Course / Subject : FOUNDATION COURSE

Academic Year : 2023-24
Term:
Semester: I
Paper -I

Sr. No.	Roll No.	Name of The Student	Name of Project Given
1	7301	CHAVAN RIYA VILAS	भारतातील बेरोजगारी एक आर्थिक समस्या
2	7302	HARYAN YASH GANPAT	भारतातील बेरोजगारी एक आर्थिक समस्या
3	7303	JADHAV GAURAV JALINDAR	भारतातील बेरोजगारी एक आर्थिक समस्या
4	7304	JADHAV RAJ RUPESH	भारतातील बेरोजगारी एक आर्थिक समस्या
5	7305	KAZI SAUD HUSSAINMIYA	भारतातील बेरोजगारी एक आर्थिक समस्या
6	7306	KHANDEKAR ARADHYA AJAY	भारतातील बेरोजगारी एक आर्थिक समस्या
7	7307	KHANDEKAR AVINASH LAXMAN	भारतातील बेरोजगारी एक आर्थिक समस्या
8	7308	MUJAWAR ASIYA KHALIL	भारतातील बेरोजगारी एक आर्थिक समस्या
9	7309	NANDKAR UMMITANURA MAJID	भारतातील बेरोजगारी एक आर्थिक समस्या
10	7310	PAJAVE VAISHNAVI VIJAY	भारतातील बेरोजगारी एक आर्थिक समस्या
11	7311	PATANKAR SUJAY SURAJ	भारतीय समाजातील स्त्रियांचे महत्त्व व स्थान याचा सविस्तर अभ्यास
12	7312	PAWAR PAYAL KRISHNA	भारतीय समाजातील स्त्रियांचे महत्त्व व स्थान याचा सविस्तर अभ्यास
13	7313	SARANG HALEEMA IRFAN	भारतीय समाजातील स्त्रियांचे महत्त्व व स्थान याचा सविस्तर अभ्यास
14	7314	SOLKAR AASIFA AASIF	भारतीय समाजातील स्त्रियांचे महत्त्व व स्थान याचा सविस्तर अभ्यास
15	7315	TAMBE RUSHIKESH SANTOSH	भारतीय समाजातील स्त्रियांचे महत्त्व व स्थान याचा सविस्तर अभ्यास
16	7316	UPADHYE RUTUJA MAHAVEER	भारतीय समाजातील स्त्रियांचे महत्त्व व स्थान याचा सविस्तर अभ्यास

Project Teacher

Principal

PRINCIPAL
Arts Commerce & Science College Kharepatan
At.Po.Kharepatan Tal.Kankavli Dist.Sindhudurg

Scanned with OKEN Scanner

University of Mumbai

Kharepatan Panchakroshi Shikshan Prasarak Mandal, Kharepatan's

ARTS COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE, KHAREPATAN

(Affiliated to University of Mumbai - No. ICM / 1 / 558 / 2012 – 13)

Programme : SCIENCE **Academic Year :** 2023-24

Department: SCIENCE **Term:**

Class: F.Y.B.Sc. **Semester:** II

Course / Subject : FOUNDATION COURSE **Paper -II**

Sr. No.	Roll No.	Name of The Student	Name of Project Given
1	7301	CHAVAN RIYA VILAS	जागतिकीकरण आणि त्याचा भारतीय संस्कृतीवर प्रभाव
2	7302	HARYAN YASH GANPAT	जागतिकीकरण आणि त्याचा भारतीय संस्कृतीवर प्रभाव
3	7303	JADHAV GAURAV JALINDAR	जागतिकीकरण आणि त्याचा भारतीय संस्कृतीवर प्रभाव
4	7304	JADHAV RAJ RUPESH	जागतिकीकरण आणि त्याचा भारतीय संस्कृतीवर प्रभाव
5	7305	KAZI SAUD HUSSAINMIYA	जागतिकीकरण आणि त्याचा भारतीय संस्कृतीवर प्रभाव
6	7306	KHANDEKAR ARADHYA AJAY	जागतिकीकरण आणि त्याचा भारतीय संस्कृतीवर प्रभाव
7	7307	KHANDEKAR AVINASH LAXMAN	जागतिकीकरण आणि त्याचा भारतीय संस्कृतीवर प्रभाव
8	7308	MUJAWAR ASIYA KHALIL	जागतिकीकरण आणि त्याचा भारतीय संस्कृतीवर प्रभाव
9	7309	NANDKAR UMMITANURA MAJID	जागतिकीकरण आणि त्याचा भारतीय संस्कृतीवर प्रभाव
10	7310	PAJAVE VAISHNAVI VIJAY	जागतिकीकरण आणि त्याचा भारतीय संस्कृतीवर प्रभाव
11	7311	PATANKAR SUJAY SURAJ	शहरीकरण आणि स्थलांतर
12	7312	PAWAR PAYAL KRISHNA	शहरीकरण आणि स्थलांतर
13	7313	SARANG HALEEMA IRFAN	शहरीकरण आणि स्थलांतर
14	7314	SOLKAR AASIFA AASIF	शहरीकरण आणि स्थलांतर
15	7315	TAMBE RUSHIKESH SANTOSH	शहरीकरण आणि स्थलांतर
16	7316	UPADHYE RUTUJA MAHAVEER	शहरीकरण आणि स्थलांतर

Project Teacher

Principal

PRINCIPAL
Arts Commerce & Science College Kharepatan
At.P.Kharepatan.Tal.Kankavli.Dist.Sindhudurg

Scanned with OKEN Scanner

truelines
DATE : _/_/_

PROJECT REPORT ON

भारतीय समाजातील स्त्रियांचे महत्व व स्थान याचा सविस्तर अभ्यास

A Project Submitted to University Of Mumbai for partial Completion Of the degree of

Bachelor of Science
Under the faculty of ~~Commerce~~ Science

By

AASIFA AASIF SOLKAR

Roll number :- 7316

SEMESTER - I

under the Guidance of
Namira Mujawar

ARTS, COMMERCE AND SCIENCE
COLLEGE KHAREPATAN

ACADEMIC YEAR :- 2023-24.

Scanned with OKEN Scanner

truelines
DATE : _/_/____

KHAREPATAN PANCHKROSHI SHIKSHAN PRASARAK MANDAL'S

Arts Commerce & Science College Kharepatan

CERTIFICATE

This is to certify that Ms./Mrs. Aasifa Aasif Solkar has worked and duly completed her project work of the degree of Bachelor in Science under the faculty of Science in the subject of foundation course and her project is entitled.

भारतीय समाजातील स्त्रियांचे महत्व व स्थान याचा सविस्तर अभ्यास

Under my supervision.

I further certify that the entire work has been done by the learner under my guidance and that no part of it's has been submitted previously for any Degree or Diploma of my University.

It is her own work and facts reported by: her personal findings and investigations.

Date of Submission

Name and Signature of Guiding Teacher

Heads Signature

Scanned with OKEN Scanner

truelines
DATE : _/_/____

DECLARATION BY LEARNER

I the undersigned MISS. Nasifa Nasif Solkar here by, declare that the work embodied in this project worked titled भारतीय समाजातील स्त्रीयांचे महत्व व स्थान यांचा सविस्तर अभ्यास. forms my own contribution to the research work carried out under the guidance of Namira M. Mujawar madam is a result of my own research work and has not been previously submitted to any other University for any other Degree/ Diploma to this or any other University.

Wherever reference has been made to previous works of others, it has been clearly indicated as such and included in the bibliography.

I here by further declare that all information of this document has been obtained and presented in accordance with academic rules and ethical conduct.

Certified by

Name and Signature of the learner

Name and Signature of the guiding Teacher

Scanned with OKEN Scanner

truelines

DATE : _/_/____

ACKNOWLEDGEMENT

I take this opportunity to thank the University of Mumbai for giving me chance to do this project.

I would like to thank my Principal डॉ. आत्माराम कांबळे for providing the necessary facilities required for completion of this project.

I place my Sincere thanks to my Guiding Teacher नम्रता मुजावर for her guidance and advices to complete my work Successfully.

Lastly, I would like to thank each and every person who directly or indirectly helped me in the completion of the project especially my Parents and peers who supported me throughout my project.

PRINCIPAL

Arts, Commerce & Science College Khanapur,
Dist. Sangli

Principle Sign

Scanned with OKEN Scanner

truelines
DATE : _/_/____

अनुक्रमणिका

अ.क्र	घटकांचे नाव	पृष्ठ क्रमांक	सही
1)	प्रस्तावना	1-2	
2)	उद्दिष्टे	3-4	
3)	भारतीय समाजातील स्त्रियांचे महत्व व स्थान यांचे स्वरूप	5-9	
4)	भारतीय समाजातील स्त्रियांचे महत्व व स्थान यांची निर्मिती प्रक्रिया	10-12	
5)	भारतीय समाजातील स्त्रियांचे महत्व व स्थान यांचे वैशिष्ट्ये	13-16	
6)	स्त्रियांचे स्थान व अधिकार	17-18	
7)	निष्कर्ष	19	
8)	संदर्भ	20	

Scanned with OKEN Scanner

प्रस्तावना

मी लहानपणापासून ऐकत आले एकविसाव्या शतकामध्ये स्त्री पुरुष समानता होणार, स्त्री सक्षम होणार. २०२१ साल उजाडले पण स्त्रीयांना विषयी पुरुषांचे मानसिक विचार काही बदलले नाहीत. १८४८ साली पुण्यात, मुलींची पहिली शाळा महात्मा ज्योतिबा फुले आणि सावित्रीबाई फुले यांनी चालू करून स्त्रियांना जी दूरदृष्टी दाखवली त्याला खरंच आज तोड नाही. जाचक धार्मिक बंधने आणि पुरुषसत्ताक व्यवस्थेच्या ~~ज्या~~ जात्यात रोज भरडल्या जाणाऱ्या लाखो स्त्रियांसाठी 'शिक्षण' एक अपूर्व असा आत्मभानाचा प्रकाश घेऊन आले. शिक्षण घेण्यासाठीचा स्त्रियांचा लढा हा कधीच सोपा नव्हता आणि आजही नाही. निसर्गाने दिलेल्या जबाबदाऱ्या तर तिला पार पाडाव्याच लागतात. त्याच बरोबर तिच्यावर लादल्या गेलेल्या ही जबाबदाऱ्या ती पार पाडतच आहे.

महिलांना शिक्षणामुळे आत्मविश्वास आला. त्या सक्षम झाल्या आहेत, पण त्यांचे सक्षमीकरण पचवू शकणारे पुरुष आपला समाज तयार करू शकलेला नाही. राजकीय पोंगंडावरच्या -मध्ये स्त्रिया वाहून जाताना दिसत आहेत. तर दुसरीकडे स्त्रियांची सामाजिक सुरक्षितता प्रचंड धोक्यात आलेली आहे. लहान मुलींवर लैंगिक अत्याचार वाढले आहेत. पुरुषसत्ताक मानसिकतेमुळे प्रेमात नात्यात नकार न पचवू शकणारे पुरुष

Scanned with OKEN Scanner

तसेच एकतर्फी प्रेम करणारे पुरुष ॲसिड स्वतः बलात्कार, चारित्र्यहीन करणारे पुरुष दिवसेंदिवस वाढतच आहेत. पुरुषसत्ताक अवशेषामध्ये आजही तिला तिच्या वैयक्तिकतेविषयी अबोल राहावे लागत आहे.

आपल्या समाजामध्ये पुरुषांचा स्त्रियांकडे बघण्याचा दृष्टिकोन खूप वेगळा आहे. मुलगा-मुलगी अजूनही भेदभाव केला जातो. पुरुष हा स्त्रीला त्याच्या हातातले खेळणं, कटपुतली, त्याच्या इशाऱ्यावर नाचणारी एक बाहुली समजतो. आणि अजूनही आपल्या समाजामध्ये स्त्रियांना दुय्यम दर्जाचे स्थान दिले जाते.

Scanned with OKEN Scanner

उद्दिष्टे

1) एखादया मुलीला मुलगा आवडत असल्यास, पण तो लग्नाला तयार नसल्यास मुलगी पाण्याचा हंडा घेऊन सरळ त्याच्या घरात घुसते. लग्नाचा हट्ट करते. दुर्गम भागात अजूनही हे घडते. इतका मोकळेपणा इथल्या स्त्रियांच्या वाटयाला येतो.

2) आदिवासी संस्कृती पुरुषप्रधान असली तरी, या समाजात स्त्रियांचे स्थान उच्च व मानाचे आहे. समाजात वावरताना आर्थिक व सामाजिक जीवन सुकर करण्यासाठी स्त्रिया कितपत मदत करतात यावर हे अवलंबून असते. आदिवासी संस्कृतीने, परंपरेने महिलांना समान हक्क दिले आहेत. सगळीकडे स्त्रियांचा वावर मुक्त असतो. श्रमशक्तीमुळे ती दैनंदिन घरकाम व अर्थोत्पादनाच्या कार्यात कुटुंबाचा आधार असते. श्रमशक्ती व जननक्षमता या गुणवैशिष्ट्या -मुळे कुटुंबातील उपयुक्त व्यक्ती बनते.

3) स्त्रीभ्रूण हत्येची समस्या येथे दिसत नाही. मागास समजल्या जाणाऱ्या गडचिरोली जिल्ह्याची स्त्री-पुरुष प्रमाण हाजारमागे १८६ इतके आहे. पुरुष नसबंदीचे प्रमाण येथे ५० टक्के आहे. येथे बालविवाह होत नाहीत. मुली वयात आल्यावरच तिच्या मर्जीनुसार विवाह होतो.

Scanned with OKEN Scanner

कुठलेही दडपण आणले जात नाही. जोडीदाराची निवड करताना गोत्रासंबंधीच्या (देवानुसार. उदा. सात देव विरुध्द सहा देव) परंपरेचे कटाक्षाने पालन केले जाते. विवाहानंतर तो संबंध अयशस्वी झाला तर काडीमोड करण्याचा अधिकारही स्त्रियांना आहे. वैधव्य आलेतर पुनर्विवाह करता येतो. मृत पतीच्या मालमत्तेवर तिचा अधिकार असतो.

4) लग्नात वधुमूल्य ही प्रथा अजूनही आहे. वरपित्याने रिवाजानुसार नाममात्र मूल्य देऊन (कोंबडा, धान्य, दारू, काही रक्कम) वधू घरी आणावी असा हा नियम. वरपक्षाला वधू मिळविण्यासाठी किंमत देणे अशक्य असल्यास तो वधुपित्याकडे काही वर्षे शेतात काम करून त्या मोबदल्यात वधूची मागणी करतो. वधू ही मूल्य देऊन आणली तरी तिला कमी न लेखता तिच्यातील गुणांचा-पात्रतेचा आदर करण्याची भावना त्यामागे आहे.

5) स्त्रियांची दिनचर्या साधी व सरळ असते. मुलगा पहाटे अंगणातील झाडलोट, सडासारवण करणे. आंबिल, भात, भाजी करून पतीसोबत ती दंडावर (शेती) जाते. दिवसभर बरोबरीने शेतातील कामे करते.

Scanned with OKEN Scanner

truelines
DATE : _/_/__ 5

भारतीय समाजातील स्त्रियांचे महत्त्व व स्थान यांचे स्वरूप

केंद्रीय लोकसेवा आयोगाच्या मुख्य परीक्षा: पेपर-१ च्या अभ्यासक्रमातील 'स्त्रियांची भूमिका आणि स्त्री संघटना' या उपघटकाविषयी...

भारतीय समाजामध्ये स्त्रियांच्या सामाजिक दर्जासंदर्भात कमालीचा विरोधाभास आढळतो. एका बाजूला स्त्रियांचे धर्माधिष्ठित गौरवीकरण (काल्पनिक) व दुसऱ्या बाजूला समाजात प्रत्यक्षात होणारे दुय्यम स्थान, शोषण असा हा विरोधाभास आहे. एका बाजूला 'स्त्री-प्रतिष्ठा' हा समाजाच्या श्रेष्ठत्वाचा निकष (पुस्तकी) व दुसऱ्या बाजूला सामाजिक स्तरीकरणामध्ये शेवटचे स्थान असा हा विरोधाभास असा केंद्रीय लोकसेवा आयोगाच्या मुख्य परीक्षा पेपर-१ च्या अभ्यासक्रमातील 'स्त्रियांची भूमिका व स्त्री संघटना' यावर चर्चा करूया.

भारतीय समाज मुख्यतः पुरुषप्रधान संहिता आहे. अर्थात, केरळमधील नायर, मेघालयमधील खेदटी, बंगाली समाज व काही भटक्या जमातींमध्ये स्त्रीप्रधानतेचे प्रमाण दिसते. परंतु, सर्वसामान्यपणे विचार करता, भारतीय समाजातील स्त्रियांना दुय्यम स्थान असल्याचे प्रकर्षाने जाणवते. तद्धतच, अनेक रूढी, परंपरा (अनेक धर्मातील) यांमुळे स्त्रियांवर अन्याय, शोषण, सामाजिक विषमतीकरण झाल्याचे दिसते. स्त्रियांना सार्वजनिक जीवनातील सहभाग नाकारण्यात आला. या पार्श्वभूमीवर भारतात

Scanned with OKEN Scanner

स्त्रियांचे भूमिका, त्यांचे शोषण, न्याय्य अधिकार यावर आधारित चळवळी व संघटना उभ्या राहिल्या. भारतातील स्त्री-चळवळीचे तीन टप्पे करता येतील. पहिला टप्पा (१८३०-१९१५); दुसरा टप्पा (१९१५-१९४७) तिसरा टप्पा (१९४७ पासून पुढे).

पहिल्या टप्प्यामध्ये मुख्यतः काही पुरोगामी पुरुषांच्या पुढाकारामुळे महत्त्वाचे बदल घडताना दिसतात. यामध्ये सती-बंदी (१८२९), विधवा पुनर्विवाह कायदेशीर मान्यता (१८५६), स्त्रीभ्रूणहत्या प्रतिबंध (१८७०), आंतरजातीय विवाहास मान्यता (१८७२) संमतिवयामध्ये वाढ (१८९१) यांचा समावेश होतो. यासंदर्भात ईश्वरचंद्र विद्यासागर, वीरेशलिंगम पंतुलू, पंडिता रमाबाई, राजा राममोहन रॉय, धोंडो केशव कर्वे, मुथ्थुलक्ष्मी, जोतिबा-सावित्रीबाई फुले यांचे कार्य महत्त्वाचे ठरते.

दुसऱ्या टप्प्यामध्ये भारत महिला परिषद, भारत स्त्री महामंडळ, विमेन्स इंडियन असोसिएशन (WIA), नॅशनल कौन्सिल ऑफ विमेन फॉर इंडिया, ऑल इंडिया विमेन्स चळवळीद्वारे प्रांतामध्ये स्त्रियांना मतदानाचा अधिकार (१९२१), बालविवाह प्रतिबंधक कायदा (१९२९), स्त्रियांना मर्यादित प्रमाणात मालमत्तेचा हक्क (१९३७) यांसारखे महत्त्वपूर्ण बदल झाले.

स्वातंत्र्योत्तर काळातील स्त्री-चळवळीचे पुन्हा तीन टप्पे करता येतील. १९४७ पासून ते १९७० च्या दशकापर्यंत राष्ट्र बांधणीच्या कार्याला प्राधान्य दिले गेले. अर्थात संविधानात अंतर्भूत मूलभूत हक्क व राज्याची मार्गदर्शक तत्त्वे यांमध्ये स्त्रियांचे हक्क व अधिकार यांना योग्य न्याय देण्याचा प्रयत्न

Scanned with OKEN Scanner

केला गेला. पण, या तरतुदींच्या अंमलबजावणीतील अपयशामुळे १९७० च्या दशकात स्त्री-चळवळीचा स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील दुसरा टप्पा सुरू झाला. या टप्प्यामध्ये असमान वेतन, स्त्रियांचे 'अकुशल' कामगारांत वर्गीकरण, विनामोबदला श्रम, सामाजिक संस्थांमधील (जात, धर्म, वर्ग, कुटुंब इत्यादी) सत्तेच्या संरचनेतील पुरुषी वर्चस्व या समस्यांवर भर होता. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडातील २१ व्या शतकातील टप्प्यामध्ये स्त्री-चळवळ स्त्री-पुरुष समानतेच्या पलीकडे जाऊन स्त्रियांची वैयक्तिक जीवन ठरवण्याची सत्ता व त्यांचे सक्षमीकरण यांसारख्या मुद्दयांवर प्रकाश टाकते. भारतामधील स्त्री-चळवळीचा एक प्रवाह वरील आढाव्यावरून स्पष्ट होतो. आजही अनेक गंभीर स्त्री-समस्या भारतीय समाजासमोर उभ्या आहेत. रूढी-परंपरांचा पगडा, प्रत्येक धर्मातील खासगी जीवन नियंत्रित करणारे धार्मिक कायदे (धर्मशास्त्र, शरीया, इ.) विपरीत स्त्री-पुरुष प्रमाण (९३३: १०००), समान नागरी कायद्याचा अभाव, कौटुंबिक हिंसा, हुंडाबळी, बलात्कारांच्या घटना, नोकरी करणाऱ्या स्त्रियांचे प्रश्न यांसारख्या समस्यांना स्त्री-समाजाला आजही तोंड द्यावे लागते. या समस्यांचे आकलन व त्यावरील उपाय यांचा अभ्यास करणे आवश्यक आहे. २०१८ च्या मुख्य परीक्षेतल्या प्रश्नांवर नजर टाकल्यास हे स्पष्ट होते. उदा. 'How does patriarchy impact the position of a middle class working in India?'

भारतीय समाजामधील स्त्री-समस्यांना इतरही आयाम आहेत. वेगवेगळ्या वर्गातील, जाती-जमातीमधील, प्रदेशामधील स्त्री-समस्यांचे स्वरूप वेगवेगळे

आहे. शहरी स्त्रियांच्या समस्या, ग्रामीण व शेतमजूर असणाऱ्या स्त्रियांच्या समस्या, भटक्या व आदिवासी समाजातील स्त्रियांच्या समस्या वेगवेगळ्या स्वरूपाच्या आहेत. २०१८ च्या मुख्य परीक्षेत विचारल्या गेलेल्या पुढील प्रश्नाचे उत्तर देताना शेती क्षेत्रातील स्त्रियांची स्थिती व समस्या यांचे आकलन उमेदवाराला असणे अपेक्षित होते.- 'Discuss the various economic and sociocultural forces that are driving increasing feminisation of agriculture in India.' याच परीक्षेतील प्रश्न- 'Why do some of the most prosperous region of India have an adverse sex ratio for women?' या प्रश्नाचे उत्तर देताना भारतातील काही आर्थिकदृष्ट्या समृद्ध प्रदेशातील विपरीत स्त्री-पुरुष गुणोत्तरामागील कारणांचा वेध घेणे अपेक्षित आहे. या घटकाच्या अभ्यासासाठी समाजशास्त्राचे मूलभूत ज्ञान (NCERT च्या पुस्तकांचे वाचन), समाजातील स्त्रियांच्या स्थितीचा अभ्यास (वर्तमानपत्राचे वाचन) व स्त्रियांच्या समस्येची कारणे व उपाय यावर भर देणे आवश्यक ठरते. तद्धतच, स्त्री-सक्षमीकरण, सार्वजनिक क्षेत्रातील स्त्री-सहभाग वाढवण्यासाठीच्या उपाययोजना, स्त्रियांच्या राजकीय प्रतिनिधित्वामध्ये वाढ होण्यासाठीचे उपाय, समाजाची मानसिकता बदलण्यासाठीचे उपाय यांसारख्या बाबींचा अभ्यास आवश्यक ठरतो. एकविसाव्या शतकातील नवीन घटकांचा स्त्रियांच्या सामाजिक स्थितीवर दूरगामी परिणाम होत आहे. माहिती-तंत्रज्ञान, जागतिकीकरण, नव्या शैक्षणिक संधी, नवे तंत्रज्ञान या घटकांचा या संदर्भातील अभ्यास आवश्यक आहे. NCERT च्या पुस्तकांचे वाचन, राम आहुजा यांचे भारतीय

समाजावरील संदर्भग्रंथ (किंवा यासारखे एखादे प्रमाणित पुस्तक) व अभ्यासक्रमानुरूप केलेले वर्तमानपत्रांचे निवडक वाचन या परीक्षेच्या समाजशास्त्र घटकांसाठी पुरेसे ठरावे.

truelines
DATE: __/__/__ 10

भारतीय समाजातील स्त्रियांचे महत्त्व व स्थान यांची निर्मिती प्रक्रिया

ॲण्ड. भास्करराव आव्हाड

कुटुंबव्यवस्था हे भारताचे बलस्थान आहे. मात्र, ती सुरळीत व सुस्थितीत आहे, असे ठामपणे म्हणता येणार नाही. आजची कुटुंबव्यवस्था विघटनाच्या दिशेने जोराने पाऊल टाकू लागली आहे. भारतीय जवळ जवळ सर्वच क्षेत्रांत सामाजिक जीवनामध्ये कमालीचे औदासिन्य, अनैतिकता, भ्रष्टाचार पहायला मिळतो. आज आपल्याकडेही अनेक कुटुंबांत घटस्फोट, कलह वगैरे होत आहेत. हा व्यक्तिस्वातंत्र्याचा परिणाम असल्याची अथळ प्रतिक्रिया काही मंडळी देत असतात. काही लोक याबाबत स्त्रियांना दोषी धरतात. मात्र, असा दोषारोप करण्याच्या आधी याबाबत भारतीय संस्कृतीचे अवलोकन करायला हवे. आपल्या संस्कृतीमध्ये जे-जे काही चांगले, पवित्र, उदात्त आहे ते सर्व स्त्रियांच्या सहभागाने साध्य झालेले आहे. सांस्कृतिक मूल्यांची जोपासना स्त्रियांनी जास्त प्रमाणात केला आहे; परंतु हे घडत असताना स्त्रियांवर अन्याय झाला आहे. कुटुंब व्यवस्था टिकवण्यासाठी आणि सांस्कृतिक मूल्य-संवर्धनासाठी स्त्रियांनीच मोठ्या प्रमाणावर त्याग केला आहे. याबाबत पुरुषांचा वाटा नगण्य आहे. स्त्रियांवर जबाबदाऱ्या लादून समाजसंस्कृती संवर्धन करण्याच्या प्रक्रियेत त्यांच्यावर अन्याय झाला आहे. तो त्यांनी सहन केला तरच सांस्कृतिक

Scanned with OKEN Scanner

truelines 11
DATE : _/_/___

मूल्य टिकणार, हे म्हणणे योग्य नाही. स्त्रियांनी अन्याय सहन करण्याचे नाकारले किंवा त्यांनी न्यायाच्या वाटेने जायचे ठरवले तर जी काही सामाजिक व सांस्कृतिक मूल्ये कोलमडून पडतील ती स्त्री मूल्य नव्हती, हे आपण मान्य केले पाहिजे. कारण तो समाजाच्या एका घटकाने दुसऱ्या घटकाच्या शोषणातून व गुलामगिरीतून मिळवलेला गैरवाजवी सामाजिक फायदा ठरतो. जी स्त्री सुशिक्षित होईल आणि त्याहून महत्त्वाचे म्हणजे आर्थिक स्वायत्तता मिळवेल, ती अन्यायाचे जोखड फेकूनच देणार हे तर महात्मा फुलेंनी सांगितले आहे. जशा जशा स्त्रिया शिकताहेत व आर्थिक स्वायत्तता मिळवत आहेत तिथे तिथे पुरुषी वर्चस्वाचे जोखड फेकले जात आहे. आणि मग पुष्कळदा आपल्याकडेही कुटुंबव्यवस्था मोडून पडताना दिसते; पण याचा दोष आपण स्त्रियांना देणार आहोत का?

जी-जी व्यवस्था स्त्रियांच्या त्यागावर व शोषणावर अवलंबून असेल तिथे तिथे अन्याय करणारा घटक पुरुषच असतो, हे स्पष्ट आहे. स्त्रीची बरोबरीची क्षमता मान्य केल्यानंतर कौटुंबिक जबाबदाऱ्या बरोबरीने उचलण्यासाठी पुरुष कचरत असतील तर ते स्त्रियांचे शोषण करण्याची सवय सोडू शकत नाहीत आणि समान कौटुंबिक जबाबदाऱ्या स्वीकारण्यात प्रतिष्ठेच्या कारणांवरून ते लाजत असतील, तर मग पुरुषी अहंकारात आणि बौद्धिक समजुतीतच मग दोष आहे, असेच समजावे लागेल! आपली कौटुंबिक संस्कृती टिकवायची असेल तर आणि या बाबतीत तरी आपल्याला जगात आदर्श निर्माण करायचे असेल, तर पुरुषांनी आत्मपरीक्षण

कराशला हवे आणि येऊ घातलेल्या विघटनांचे खरे कारण आपण आहोत हे मान्य कराशला हवे. त्यानुसार त्यांनी स्वतः मध्ये आवश्यक ते बदल करून मृत्ये जोपासायला हवीत. असे न केल्यास होणाऱ्या परिणामांचा दोष पुरुषांनी स्वतःकडे घेतला पाहिजे. त्यासाठी स्त्रियांना जबाबदार धरू नये.

अशा सर्व सामाजिक चळवळींचे नेतृत्व स्त्रियांकडे च असायला हवे; कारण शोषण कुठे, कसे व किती होते हे शोषितालाच कळू शकते, शोषकाला नव्हे! आणि म्हणून पुष्कळ सामाजिक चळवळीत व सामाजिक क्षेत्रात पुरुषाला न दिसणारे अन्याय स्त्रियांच्या नजरेत स्पष्टपणे भरतात. हा दृष्टिकोनाचाच फरक आहे. आणि म्हणून अशी चळवळ स्त्री नेतृत्वाखाली चालावी; परंतु या नेतृत्वाच्या मागे केवळ स्त्री अनुयायी असावेत असे अभिप्रेत नाही, अनुयायी पुरुष असले पाहिजेत किंबहुना सर्व समाजच असला पाहिजे. असे घडले तरच येऊ घातलेल्या कोलाहलात आणि वादळात आपली सांस्कृतिक मूल्ये तग धरतील.

भारतीय समाजातील स्त्रियांचे महत्व व स्थान यांचे वैशिष्ट्ये

1) भारतीय स्त्रियांचे सामाजिक स्थान :
* भारतीय वैदिक साहित्य आणि इतिहास संशोधनाच्या आधारे असे दिसते की पूर्व वैदिक काळातील स्त्रियांचे सामाजिक स्थान तुलनेने अधिक उच्च दर्जाचे होते. परंतु त्यांना पुरुषांच्या बरोबरीचा दर्जा होता असे मात्र म्हणता येणार नाही. त्या काळी पितृप्रधान समाजव्यवस्था होती आणि आजही ती तशीच आहे.

2) पूर्व वैदिक काळातील स्त्रियांना वेदांचे शिक्षण घेण्याची मुभा होती. त्यांना उपनयन संस्कारास्चा अधिकार होता. त्यामुळे त्यांना गुरुगृही राहून शिक्षण घेता येत असे. ऋग्वेदामध्ये वेदविदया प्राप्त केलेल्या स्त्रियांना अत्यंत मानाचे स्थान होते.

3) अशा स्त्रियांचे दोन प्रकार ऋग्वेदात सांगितलेले आहेत: 'सदयवध्रू' म्हणजे उपनयनाचा संस्कार पूर्ण होताच्य गुरुगृही न जाता विवाह होऊन सासरी पाठवल्या गेलेल्या मुली. 'ब्रह्मवादिनी' म्हणजे उपनयनाचा संसार प्राप्त झाल्यानंतर वेदांचे शिक्षण घेऊन वेदविदयेत पारंगत झालेल्या स्त्रिया. त्या आजन्म अविवाहीत राहून वेदांचे अध्ययन आणि अध्यापन करत असत.

Scanned with OKEN Scanner

truelines
DATE: / / 14

काळाबरोबर जातीजातींमध्येल भेद अधिक कडक होत गेले.

9) जातिव्यवस्थेतील विषमता वाढत गेली. या घडामोडींमध्ये स्त्रियांचा दर्जा अधिकच खालावत गेला. स्त्रियांना शिक्षणाचा अधिकार नाकारला गेल्यामुळे त्यांचा उपनयनाचा आणि गुरुकुलात राहून शिकण्याचा अधिकारही संपुष्टात आला.

10) 'विवाह' हा एकमेव संस्कार आणि बालवयातील विवाह हेच स्त्रियांचे वास्तव ठरले.

11) आतापर्यंत तुम्ही याची नोंद घेतलेली असेल की पूर्व वैदिक काळात सामाजिक आणि कायदेशीर हक्कांच्या दृष्टीने स्त्रियांचे स्थान उत्तर वैदिक काळाशी तुलना केली असता अधिक मानाचे होते परंतु तेव्हाही ते पुरुषांच्या बरोबरीचे नव्हतेच. स्थावर संपत्तीवर त्यांना अधिकार नव्हता.

12) उत्तर वैदिक काळात स्त्रियांचा सामाजिक दर्जा घसरत गेला. स्त्रिया फक्त घरगुती कर्तव्यांशी बांधल्या गेल्या आणि सामाजिक सभांमधून त्यांनी सहभागी होणे वर्ज्य करण्यात आले.

13) स्त्रियांचा कुटुंबातील दर्जा गौण ठरला. कुटुंबपद्धती पितृप्रधान असणे आणि संपत्तीचा आणि वंशावळीचा वारसा हा पित्याकडून पुत्राकडे जाणे ही पूर्वापार प्रथा आणखी खोलवर रुजली.

Scanned with OKEN Scanner

truelines 15
DATE : / /

4) स्त्रियांना वेद आणि वेदांच्या स्पष्टीकरणाशी निगडित असलेली वेदांगे या दोन्हींचे शिक्षण दिले जात असे. नंतर मात्र स्त्रियांचे शिक्षण फक्त धार्मिक स्तवने आणि कविता यांच्यापुरते मर्यादित झाले.

5) वेद आणि उपनिषदांचे ज्ञान प्राप्त केलेल्या स्त्रियांमध्ये अपाला, घोषा, लोपामुद्रा, गार्गी, मैत्रेयी अशा काही पंडिता विशेष नावाजलेल्या होत्या तत्कालीन समाजामध्ये स्त्रियांची भूमिका समाजोपयोगी आणि अर्थोत्पादक समजली जात होती. त्यांना 'विदश' या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या सामाजिक सभांमध्ये सहभागी होता येत असे. त्यांना आयुष्याचा जोडीदार स्वतः निवडण्याची मुभा होती.

6) 'विवाह' हा एक पवित्र संस्कार मानला जाई आणि तो मोडण्यास मान्यता नव्हती. मात्र स्त्रीने विवाह केलाच पाहिजे अशी सक्ती नव्हती. एकपत्नीत्वाला प्राधान्य होते.

7) उपनिषदांमध्ये 'अनुलोम विवाह' म्हणजे उच्च वर्णाच्या कनिष्ठ दर्जाच्या वर्णातील वधूशी विवाह आणि 'प्रतिलोम विवाह' म्हणजे उच्च वर्णातील वधूचा कनिष्ठ वर्णातील वराशी विवाह, या प्रकारांचा उल्लेख आढळतो.

8) उत्तर वैदिक काळात जातिव्यवस्था आणि पुरोहितवर्गाचे वर्चस्व समाजामध्ये खोलवर रुजले

त्यामुळे स्त्रियांनी जन्मापासून विवाहापर्यंत पित्याच्या, विवाहापासून पतीच्या मृत्यूपर्यंत पतीच्या आणि पतीच्या मृत्युनंतर पुत्राच्या आज्ञेत रहावे, असा दंडक घातला गेला.

14) मुलीचा जन्म ही घटना अवांछित मानली जाऊ लागली. तसेच हुंडापद्धती सुरू झाल्याचे दिसते. 'गौतम धर्मसूत्र' या ग्रंथात मुलीचे कौमार्य आणि पावित्र्य भंग होऊ नये म्हणून तिचा विवाह तिला ऋतुप्राप्ती होण्याअगोदर करावा, असे म्हटलेले आहे.

Term: ...

truelines
DATE: __/__/__ 17

स्त्रियांचे स्थान व अधिकार

आदिवासी संस्कृती पुरुषप्रधान असली तरी, या समाजात स्त्रियांचे स्थान मुख्य व मानाचे आहे. समाजात वावरताना आर्थिक व सामाजिक जीवन सुकर करण्यासाठी स्त्रिया कितपत मदत करतात यावर हे अवलंबून असते. आदिवासी संस्कृतीने, परंपरेने महिलांना समान हक्क दिले आहेत. सगळीकडे स्त्रियांचा वावर मुक्त असतो. श्रमशक्तीमुळे ती दैनंदिन घरकाम व अर्थोत्पादनाच्या कार्यात कुटुंबाचा आधार असते. श्रमशक्ती व जननक्षमता या गुणवैशिष्ट्यामुळे कुटुंबातील उपयुक्त व्यक्ती बनते.

स्त्रीभ्रूण हत्येची समस्या येते दिसत नाही. मागास समजल्या जाणाऱ्या गडचिरोली जिल्ह्याचे स्त्री-पुरुष प्रमाण हजारामागे १८६ इतके आहे. पुरुष नसबंदीचे प्रमाण येथे पु० टक्के आहे. येथे बालविवाह होत नाहीत. मुली वयात आल्यावरच तिच्या मर्जीनुसार विवाह होतो. कुठलेही दडपण आणले जात नाही. जोडीदाराची निवड करताना गोत्रासंबंधी-च्या (देवानुसार. उदा: सात देव विरुध्द सहा देव) परंपरेचे काटेकोर पालन केले जाते. विवाहानंतर तो संबंध अयशस्वी झाला तर काडीमोड करण्याचा अधिकारही स्त्रियांना आहे. वैधव्य आले तर पुनर्विवाह करता येतो. मृत पतीच्या

मालमत्तेवर तिचा अधिकार असतो.

लग्नात वस्तुमूल्य ही प्रथा अजूनही आहे. वरपित्याने ऐपतीनुसार नाममात्र मूल्य देऊन (कोंबडा, धान्य, दारू, काही रक्कम) वधू घरी आणावी असा हा नियम. वरपक्षाला वधू मिळविण्यासाठी किंमत देणे अशक्य असल्यास तो वधूपित्याकडे काही वर्षे शेतात काम करून त्या मोबदल्यात वधूची मागणी करतो. वधू ही मूल्य देऊन आणली तरी तिला कमी न लेखता तिच्यातील गुणांचा-पात्रतेचा आदर करण्याची भावना त्यामागे आहे. त्यामुळे स्त्रियांनासुद्धा ते प्रतिष्ठेचे वाटते. एखादया मुलीला मुलगा आवडत असल्यास. पण तो लग्नाला तयार नसल्यास मुलगी पाण्याचा हंडा घेऊन सरळ त्याच्या घरात घुसते. लग्नाचा हट्ट करते. दुर्गम भागात अजूनही हे घडते. इतका मोकळेपणा इथल्या स्त्रियांच्या वाटचालीत येतो. लग्नाआ-धीच्या संबंधांतून मूल झाल्यास ते मूल तसेच त्या स्त्रीला पत्नी म्हणून स्वीकारण्या-चा मोठेपणाही हा समाज दाखवितो.

DATE : __/__/__ 15

निष्कर्ष

स्त्रीवाद पुरुषप्रधान समाज व्यवस्थेत स्त्रीला देवता दासी मानले गेले आहे. सामाजिक संकेत आणि मूल्यांच्या नावाखाली तिला 'माणूस' म्हणून स्थान नाकारण्यात आले आहे. तिच्यातील मानवत्व नाकारून तिला वस्तूरूप दिले आहे. स्त्रीला गुलाम म्हणूनच वागविणे कसे योग्य आहे याचे उदात्तीकरण करण्यात आले आहे. स्त्री शोषणास अनुकूल अशी व्यवस्था समाजात निर्माण करण्यात आली आहे. अशा प्रकारच्या लिंग भेदाच्या (Gender Discrimination) विरुद्धची कृतिशील चळवळ म्हणजे स्त्रीवाद.

Scanned with OKEN Scanner

truelines
DATE : _/_/_ 20

संदर्भ

https://deshdootcharity.org.

Scanned with OKEN Scanner

University of Mumbai

Kharepatan Panchakroshi Shikshan Prasarak Mandal, Kharepatan's

ARTS COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE, KHAREPATAN

(Affiliated to University of Mumbai - No. ICM / 1 / 558 / 2012 – 13)

Programme : COMMERCE **Academic Year** : 2023-24

Department: COMMERCE **Term:**

Class: S.Y.B.COM. **Semester: III**

Course / Subject : FOUNDATION COURSE **Paper -III**

Sr. No.	Roll No.	Name of The Student	Name of Project Given
1	5301	BELNEKAR PRATIK ARUN	मानवाधिकार प्रतिबंधक कायदे - संक्षिप्त स्पष्टीकरण
2	5302	BHATADE VAISHNAVI MILIND	मानवाधिकार प्रतिबंधक कायदे - संक्षिप्त स्पष्टीकरण
3	5303	BHOVAD AKSHATA RAMDAS	मानवाधिकार प्रतिबंधक कायदे - संक्षिप्त स्पष्टीकरण
4	5304	DALAVI PRANAV SANDIP	मानवाधिकार प्रतिबंधक कायदे - संक्षिप्त स्पष्टीकरण
5	5305	DONGARKAR VINITA VISHNU	मानवाधिकार प्रतिबंधक कायदे - संक्षिप्त स्पष्टीकरण
6	5306	GORULE SONALI CHANDRAKANT	मानवाधिकार प्रतिबंधक कायदे - संक्षिप्त स्पष्टीकरण
7	5307	GOSAVI PRATIKA DATTARAM	मानवाधिकार प्रतिबंधक कायदे - संक्षिप्त स्पष्टीकरण
8	5308	GURAV RUCHITA KAMLAKAR	मानवाधिकार प्रतिबंधक कायदे - संक्षिप्त स्पष्टीकरण
9	5309	HARYAN AJAY ANIL	मानवाधिकार प्रतिबंधक कायदे - संक्षिप्त स्पष्टीकरण
10	5310	JADHAV KOMAL GANGARAM	मानवाधिकार प्रतिबंधक कायदे - संक्षिप्त स्पष्टीकरण
11	5311	JADHAV PRACHI ANIL	मानवी हक्क घटनात्मक प्रतिबंधक तरतुदींचा चिकित्सक आढावा
12	5312	JADHAV RAJ PUNDALIK	मानवी हक्क घटनात्मक प्रतिबंधक तरतुदींचा चिकित्सक आढावा
13	5313	KADAM DIKSHA DINESH	मानवी हक्क घटनात्मक प्रतिबंधक तरतुदींचा चिकित्सक आढावा
14	5314	KARANGUTKAR CHAITALI VILAS	मानवी हक्क घटनात्मक प्रतिबंधक तरतुदींचा चिकित्सक आढावा
15	5315	KARLE SANIKA VIJAY	मानवी हक्क घटनात्मक प्रतिबंधक तरतुदींचा चिकित्सक आढावा
16	5316	KAZI AKSA DILAVAR	मानवी हक्क घटनात्मक प्रतिबंधक तरतुदींचा चिकित्सक आढावा
17	5317	KAZI MAHER HASAN	मानवी हक्क घटनात्मक प्रतिबंधक तरतुदींचा चिकित्सक आढावा
18	5318	KHANVILKAR DIPESH DIPAK	मानवी हक्क घटनात्मक प्रतिबंधक तरतुदींचा चिकित्सक आढावा
19	5319	KONDVILKAR PRIYANKA TUKARAM	मानवी हक्क घटनात्मक प्रतिबंधक तरतुदींचा चिकित्सक आढावा
20	5320	LAD AMISHA ANIL	मानवी हक्क घटनात्मक प्रतिबंधक तरतुदींचा चिकित्सक आढावा

Scanned with OKEN Scanner

21	5321	MANDAVKAR KARAN TUSHAR	महिलांचे उल्लंघन व उपाय योजना सविस्तर पाठपुरावा
22	5322	MANYAR NIKITA SANJAY	महिलांचे उल्लंघन व उपाय योजना सविस्तर पाठपुरावा
23	5323	MANYAR PRACHI PRASHANT	महिलांचे उल्लंघन व उपाय योजना सविस्तर पाठपुरावा
24	5324	MORE VINITA VIVEK	महिलांचे उल्लंघन व उपाय योजना सविस्तर पाठपुरावा
25	5325	NARVEKAR PRABHA VIJAY	महिलांचे उल्लंघन व उपाय योजना सविस्तर पाठपुरावा
26	5326	PAGARE TEJAL DIPAK	महिलांचे उल्लंघन व उपाय योजना सविस्तर पाठपुरावा
27	5327	PEDNEKAR ARYAN DIPAK	महिलांचे उल्लंघन व उपाय योजना सविस्तर पाठपुरावा
28	5328	PETKULKAR DHANANJAY BALKRISHNA	महिलांचे उल्लंघन व उपाय योजना सविस्तर पाठपुरावा
29	5329	RAUT SAHIL RATAN	महिलांचे उल्लंघन व उपाय योजना सविस्तर पाठपुरावा
30	5330	RAUT SNEHAL MAHESH	महिलांचे उल्लंघन व उपाय योजना सविस्तर पाठपुरावा
31	5331	RAUT VINOD VIDYADHAR	आपत्ती व्यवस्थापन कालाची गरज
32	5332	SARVANKAR SIDDHIKA MANGESH	आपत्ती व्यवस्थापन कालाची गरज
33	5333	SAWANT ABHISHEK AJIT	आपत्ती व्यवस्थापन कालाची गरज
34	5334	SAWANT PRITI PRABHAKAR	आपत्ती व्यवस्थापन कालाची गरज
35	5335	SHELAR RATNAMALA RAVINDRANATH	आपत्ती व्यवस्थापन कालाची गरज
36	5336	SHETYE MRUNMAYI LAVU	आपत्ती व्यवस्थापन कालाची गरज
37	5337	SHIRGAONKAR MUBASHSHIR ABDUL MAJID	आपत्ती व्यवस्थापन कालाची गरज
38	5338	SOLKAR RIDA MUNAWWAR	आपत्ती व्यवस्थापन कालाची गरज
39	5339	SUTAR SUKANYA MURLIDHAR	आपत्ती व्यवस्थापन कालाची गरज
40	5340	TELI PRACHI PRAMOD	आपत्ती व्यवस्थापन कालाची गरज
41	5341	TELI SAYALI SANTOSH	तणाव एक सामाजिक समस्या-सविस्तर आढावा
42	5342	WAGHARE PRATHAMESH SUHAS	तणाव एक सामाजिक समस्या-सविस्तर आढावा
43	5343	WAGHU NUZHAT SULEMAN	तणाव एक सामाजिक समस्या-सविस्तर आढावा
44	5344	WARISE SHUBHAM SUDHAKAR	तणाव एक सामाजिक समस्या-सविस्तर आढावा
45	5345	ZAPANEKAR YOGINI SHRIDHAR	तणाव एक सामाजिक समस्या-सविस्तर आढावा

Scanned with OKEN Scanner

46	5346	ADVILKAR PRASAD PRAKASH	तणाव एक सामाजिक समस्या-सविस्तर आढावा
47	5347	BANDARKAR VAISHNAVI SHASHIKANT	तणाव एक सामाजिक समस्या-सविस्तर आढावा
48	5348	BHOVAD MANOJ GANGARAM	तणाव एक सामाजिक समस्या-सविस्तर आढावा
49	5349	BOBHATE ROHINI RAVINDRA	तणाव एक सामाजिक समस्या-सविस्तर आढावा
50	5350	CHAVAN GIRISH RAVINDRA	तणाव एक सामाजिक समस्या-सविस्तर आढावा
51	5351	CHAVAN ROSHANI RAMESH	दैनंदिन जीवनातील विज्ञान व तंत्रज्ञानाची भूमिका
52	5352	CHAVAN SHUBHAM CHANDRAKANT	दैनंदिन जीवनातील विज्ञान व तंत्रज्ञानाची भूमिका
53	5353	DHAMAPURKAR PRATHAMESH MADHUKAR	दैनंदिन जीवनातील विज्ञान व तंत्रज्ञानाची भूमिका
54	5354	DHUMAL RUNALI TUKARAM	दैनंदिन जीवनातील विज्ञान व तंत्रज्ञानाची भूमिका
55	5355	DONGARKAR RUSHIL DATTARAM	दैनंदिन जीवनातील विज्ञान व तंत्रज्ञानाची भूमिका
56	5356	GOTHANKAR PRACHITA PRADIP	दैनंदिन जीवनातील विज्ञान व तंत्रज्ञानाची भूमिका
57	5357	GURAV ABHAY ARVIND	दैनंदिन जीवनातील विज्ञान व तंत्रज्ञानाची भूमिका
58	5358	KHADYE AKSHAY AATMARAM	दैनंदिन जीवनातील विज्ञान व तंत्रज्ञानाची भूमिका
59	5359	KUDALKAR SUSHANT SANJAY	दैनंदिन जीवनातील विज्ञान व तंत्रज्ञानाची भूमिका
60	5360	KUDTARKAR GOURI ASHOK	दैनंदिन जीवनातील विज्ञान व तंत्रज्ञानाची भूमिका
61	5361	LAD KIRAN TUKARAM	विज्ञान व अंधश्रद्धा यांचा सखोल अभ्यास
62	5362	MANYAR SHREYASH GURUNATH	विज्ञान व अंधश्रद्धा यांचा सखोल अभ्यास
63	5363	PASHTE ANIKET ASHOK	विज्ञान व अंधश्रद्धा यांचा सखोल अभ्यास
64	5364	PASHTE GANESH SURESH	विज्ञान व अंधश्रद्धा यांचा सखोल अभ्यास
65	5365	PASHTE TRUPTI BHIKAJI	विज्ञान व अंधश्रद्धा यांचा सखोल अभ्यास
66	5366	PATEKAR PRATHAMESH PRAKASH	विज्ञान व अंधश्रद्धा यांचा सखोल अभ्यास
67	5367	PATIL PRATHAMESH GURUPRASAD	विज्ञान व अंधश्रद्धा यांचा सखोल अभ्यास
68	5368	PAWAR KARAN MAHANLAL	विज्ञान व अंधश्रद्धा यांचा सखोल अभ्यास
69	5369	PUJARI ASHISH SANTOSH	विज्ञान व अंधश्रद्धा यांचा सखोल अभ्यास
70	5370	SHENGALE SATISH ASHOK	विज्ञान व अंधश्रद्धा यांचा सखोल अभ्यास

Scanned with OKEN Scanner

71	5371	SHENGALE SMITH MANOHAR	प्रभावी संज्ञापनातील काही अडथळ्यांचा थोडक्यात आढावा
72	5372	TAKKE SWAPNALI SANDEEP	प्रभावी संज्ञापनातील काही अडथळ्यांचा थोडक्यात आढावा
73	5373	TELI ARADHYA MANOHAR	प्रभावी संज्ञापनातील काही अडथळ्यांचा थोडक्यात आढावा
74	5374	TELI PRASAD PRAKASH	प्रभावी संज्ञापनातील काही अडथळ्यांचा थोडक्यात आढावा
75	5375	UMBALKAR DIKSHA GOVIND	प्रभावी संज्ञापनातील काही अडथळ्यांचा थोडक्यात आढावा
76	5376	VISHWASRAV MAYURI SHRIKRUSHNA	प्रभावी संज्ञापनातील काही अडथळ्यांचा थोडक्यात आढावा
77	5377	WAGH SUSHAMA RAVINDRA	प्रभावी संज्ञापनातील काही अडथळ्यांचा थोडक्यात आढावा
78	5378	JADHAV PRATHAMESH PRAKASH	प्रभावी संज्ञापनातील काही अडथळ्यांचा थोडक्यात आढावा
79	5379	NAMAYE ADITI DATTATRAY	प्रभावी संज्ञापनातील काही अडथळ्यांचा थोडक्यात आढावा

Project Teacher

PRINCIPAL
Arts Commerce & Science College Kharepatan
At.Kharepatan Tal.Kankavli Dist.Sindhudurg

Arts Commerce and Science College
Tal.Kankavli,
Dist.Sindhudurg
Kharepatan

Scanned with OKEN Scanner

University of Mumbai

Kharepatan Panchakroshi Shikshan Prasarak Mandal, Kharepatan's

ARTS COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE, KHAREPATAN

(Affiliated to University of Mumbai - No. ICM / 1 / 558 / 2012 – 13)

Programme : COMMERCE
Academic Year : 2023-24
Department: COMMERCE
Term:
Class: S.Y.B.COM.
Semester: IV
Course / Subject : FOUNDATION COURSE
Paper -IV

Sr. No.	Roll No.	Name of The Student	Name of Project Given
1	5301	BELNEKAR PRATIK ARUN	ग्राहक चळवळ एक सामाजिक संकल्पना
2	5302	BHATADE VAISHNAVI MILIND	ग्राहक चळवळ एक सामाजिक संकल्पना
3	5303	BHOVAD AKSHATA RAMDAS	ग्राहक चळवळ एक सामाजिक संकल्पना
4	5304	DALAVI PRANAV SANDIP	ग्राहक चळवळ एक सामाजिक संकल्पना
5	5305	DONGARKAR VINITA VISHNU	ग्राहक चळवळ एक सामाजिक संकल्पना
6	5306	GORULE SONALI CHANDRAKANT	ग्राहक चळवळ एक सामाजिक संकल्पना
7	5307	GOSAVI PRATIKA DATTARAM	ग्राहक चळवळ एक सामाजिक संकल्पना
8	5308	GURAV RUCHITA KAMLAKAR	ग्राहक चळवळ एक सामाजिक संकल्पना
9	5309	HARYAN AJAY ANIL	ग्राहक चळवळ एक सामाजिक संकल्पना
10	5310	JADHAV KOMAL GANGARAM	ग्राहक चळवळ एक सामाजिक संकल्पना
11	5311	JADHAV PRACHI ANIL	माहितीचा अधिकार एक चिकित्सक अभ्यास
12	5312	JADHAV RAJ PUNDALIK	माहितीचा अधिकार एक चिकित्सक अभ्यास
13	5313	KADAM DIKSHA DINESH	माहितीचा अधिकार एक चिकित्सक अभ्यास
14	5314	KARANGUTKAR CHAITALI VILAS	माहितीचा अधिकार एक चिकित्सक अभ्यास
15	5315	KARLE SANIKA VIJAY	माहितीचा अधिकार एक चिकित्सक अभ्यास
16	5316	KAZI AKSA DILAVAR	माहितीचा अधिकार एक चिकित्सक अभ्यास
17	5317	KAZI MAHER HASAN	माहितीचा अधिकार एक चिकित्सक अभ्यास
18	5318	KHANVILKAR DIPESH DIPAK	माहितीचा अधिकार एक चिकित्सक अभ्यास

Scanned with OKEN Scanner

University of Mumbai

Kharepatan Panchakroshi Shikshan Prasarak Mandal, Kharepatan's

ARTS COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE, KHAREPATAN

(Affiliated to University of Mumbai - No. ICM / 1 / 558 / 2012 – 13)

Programme : COMMERCE
Academic Year : 2023-24
Department: COMMERCE
Term:
Class: S.Y.B.COM.
Semester: IV
Course / Subject : FOUNDATION COURSE
Paper -IV

Sr. No.	Roll No.	Name of The Student	Name of Project Given
1	5301	BELNEKAR PRATIK ARUN	ग्राहक चळवळ एक सामाजिक संकल्पना
2	5302	BHATADE VAISHNAVI MILIND	ग्राहक चळवळ एक सामाजिक संकल्पना
3	5303	BHOVAD AKSHATA RAMDAS	ग्राहक चळवळ एक सामाजिक संकल्पना
4	5304	DALAVI PRANAV SANDIP	ग्राहक चळवळ एक सामाजिक संकल्पना
5	5305	DONGARKAR VINITA VISHNU	ग्राहक चळवळ एक सामाजिक संकल्पना
6	5306	GORULE SONALI CHANDRAKANT	ग्राहक चळवळ एक सामाजिक संकल्पना
7	5307	GOSAVI PRATIKA DATTARAM	ग्राहक चळवळ एक सामाजिक संकल्पना
8	5308	GURAV RUCHITA KAMLAKAR	ग्राहक चळवळ एक सामाजिक संकल्पना
9	5309	HARYAN AJAY ANIL	ग्राहक चळवळ एक सामाजिक संकल्पना
10	5310	JADHAV KOMAL GANGARAM	ग्राहक चळवळ एक सामाजिक संकल्पना
11	5311	JADHAV PRACHI ANIL	माहितीचा अधिकार एक चिकित्सक अभ्यास
12	5312	JADHAV RAJ PUNDALIK	माहितीचा अधिकार एक चिकित्सक अभ्यास
13	5313	KADAM DIKSHA DINESH	माहितीचा अधिकार एक चिकित्सक अभ्यास
14	5314	KARANGUTKAR CHAITALI VILAS	माहितीचा अधिकार एक चिकित्सक अभ्यास
15	5315	KARLE SANIKA VIJAY	माहितीचा अधिकार एक चिकित्सक अभ्यास
16	5316	KAZI AKSA DILAVAR	माहितीचा अधिकार एक चिकित्सक अभ्यास
17	5317	KAZI MAHER HASAN	माहितीचा अधिकार एक चिकित्सक अभ्यास
18	5318	KHANVILKAR DIPESH DIPAK	माहितीचा अधिकार एक चिकित्सक अभ्यास

Scanned with OKEN Scanner

19	5319	KONDVILKAR PRIYANKA TUKARAM	माहितीचा अधिकार एक चिकित्सक अभ्यास
20	5320	LAD AMISHA ANIL	माहितीचा अधिकार एक चिकित्सक अभ्यास
21	5321	MANDAVKAR KARAN TUSHAR	परिस्थितीकी शास्त्र सविस्तर आढावा
22	5322	MANYAR NIKITA SANJAY	परिस्थितीकी शास्त्र सविस्तर आढावा
23	5323	MANYAR PRACHI PRASHANT	परिस्थितीकी शास्त्र सविस्तर आढावा
24	5324	MORE VINITA VIVEK	परिस्थितीकी शास्त्र सविस्तर आढावा
25	5325	NARVEKAR PRABHA VIJAY	परिस्थितीकी शास्त्र सविस्तर आढावा
26	5326	PAGARE TEJAL DIPAK	परिस्थितीकी शास्त्र सविस्तर आढावा
27	5327	PEDNEKAR ARYAN DIPAK	परिस्थितीकी शास्त्र सविस्तर आढावा
28	5328	PETKULKAR DHANANJAY BALKRISHNA	परिस्थितीकी शास्त्र सविस्तर आढावा
29	5329	RAUT SAHIL RATAN	परिस्थितीकी शास्त्र सविस्तर आढावा
30	5330	RAUT SNEHAL MAHESH	परिस्थितीकी शास्त्र सविस्तर आढावा
31	5331	RAUT VINOD VIDYADHAR	जैवतंत्रज्ञान एक आधुनिक पद्धती
32	5332	SARVANKAR SIDDHIKA MANGESH	जैवतंत्रज्ञान एक आधुनिक पद्धती
33	5333	SAWANT ABHISHEK AJIT	जैवतंत्रज्ञान एक आधुनिक पद्धती
34	5334	SAWANT PRITI PRABHAKAR	जैवतंत्रज्ञान एक आधुनिक पद्धती
35	5335	SHELAR RATNAMALA RAVINDRANATH	जैवतंत्रज्ञान एक आधुनिक पद्धती
36	5336	SHETYE MRUNMAYI LAVU	जैवतंत्रज्ञान एक आधुनिक पद्धती
37	5337	SHIRGAONKAR MUBASHSHIR ABDUL MAJID	जैवतंत्रज्ञान एक आधुनिक पद्धती
38	5338	SOLKAR RIDA MUNAWWAR	जैवतंत्रज्ञान एक आधुनिक पद्धती
39	5339	SUTAR SUKANYA MURLIDHAR	जैवतंत्रज्ञान एक आधुनिक पद्धती
40	5340	TELI PRACHI PRAMOD	जैवतंत्रज्ञान एक आधुनिक पद्धती
41	5341	TELI SAYALI SANTOSH	लेझर तंत्रज्ञान काळाची गरज

Scanned with OKEN Scanner

	5342	WAGHARE PRATHAMESH SUHAS	लेझर तंत्रज्ञान काळाची गरज
43	5343	WAGHU NUZHAT SULEMAN	लेझर तंत्रज्ञान काळाची गरज
44	5344	WARISE SHUBHAM SUDHAKAR	लेझर तंत्रज्ञान काळाची गरज
45	5345	ZAPANEKAR YOGINI SHRIDHAR	लेझर तंत्रज्ञान काळाची गरज
46	5346	ADVILKAR PRASAD PRAKASH	लेझर तंत्रज्ञान काळाची गरज
47	5347	BANDARKAR VAISHNAVI SHASHIKANT	लेझर तंत्रज्ञान काळाची गरज
48	5348	BHOVAD MANOJ GANGARAM	लेझर तंत्रज्ञान काळाची गरज
49	5349	BOBHATE ROHINI RAVINDRA	लेझर तंत्रज्ञान काळाची गरज
50	5350	CHAVAN GIRISH RAVINDRA	लेझर तंत्रज्ञान काळाची गरज
51	5351	CHAVAN ROSHANI RAMESH	लोकसेवा आयोगाच्या परीक्षा सविस्तर टिपण
52	5352	CHAVAN SHUBHAM CHANDRAKANT	लोकसेवा आयोगाच्या परीक्षा सविस्तर टिपण
53	5353	DHAMAPURKAR PRATHAMESH MADHUKAR	लोकसेवा आयोगाच्या परीक्षा सविस्तर टिपण
54	5354	DHUMAL RUNALI TUKARAM	लोकसेवा आयोगाच्या परीक्षा सविस्तर टिपण
55	5355	DONGARKAR RUSHIL DATTARAM	लोकसेवा आयोगाच्या परीक्षा सविस्तर टिपण
56	5356	GOTHANKAR PRACHITA PRADIP	लोकसेवा आयोगाच्या परीक्षा सविस्तर टिपण
57	5357	GURAV ABHAY ARVIND	लोकसेवा आयोगाच्या परीक्षा सविस्तर टिपण
58	5358	KHADYE AKSHAY AATMARAM	लोकसेवा आयोगाच्या परीक्षा सविस्तर टिपण
59	5359	KUDALKAR SUSHANT SANJAY	लोकसेवा आयोगाच्या परीक्षा सविस्तर टिपण
60	5360	KUDTARKAR GOURI ASHOK	लोकसेवा आयोगाच्या परीक्षा सविस्तर टिपण
61	5361	LAD KIRAN TUKARAM	सायबर गुन्हेगारी एक सामाजिक समस्या
62	5362	MANYAR SHREYASH GURUNATH	सायबर गुन्हेगारी एक सामाजिक समस्या
63	5363	PASHTE ANIKET ASHOK	सायबर गुन्हेगारी एक सामाजिक समस्या
64	5364	PASHTE GANESH SURESH	सायबर गुन्हेगारी एक सामाजिक समस्या

Scanned with OKEN Scanner

65	5365	PASHTE TRUPTI BHIKAJI	सायबर गुन्हेगारी एक सामाजिक समस्या
66	5366	PATEKAR PRATHAMESH PRAKASH	सायबर गुन्हेगारी एक सामाजिक समस्या
67	5367	PATIL PRATHAMESH GURU PRASAD	सायबर गुन्हेगारी एक सामाजिक समस्या
68	5368	PAWAR KARAN MAHANLAL	सायबर गुन्हेगारी एक सामाजिक समस्या
69	5369	PUJARI ASHISH SANTOSH	सायबर गुन्हेगारी एक सामाजिक समस्या
70	5370	SHENGALE SATISH ASHOK	सायबर गुन्हेगारी एक सामाजिक समस्या
71	5371	SHENGALE SMITH MANOHAR	पर्यावरणाच्या तत्त्वाचा सविस्तर आढावा
72	5372	TAKKE SWAPNALI SANDEEP	पर्यावरणाच्या तत्त्वाचा सविस्तर आढावा
73	5373	TELI ARADHYA MANOHAR	पर्यावरणाच्या तत्त्वाचा सविस्तर आढावा
74	5374	TELI PRASAD PRAKASH	पर्यावरणाच्या तत्त्वाचा सविस्तर आढावा
75	5375	UMBALKAR DIKSHA GOVIND	पर्यावरणाच्या तत्त्वाचा सविस्तर आढावा
76	5376	VISHWASRAV MAYURI SHRIKRUSHNA	पर्यावरणाच्या तत्त्वाचा सविस्तर आढावा
77	5377	WAGH SUSHAMA RAVINDRA	पर्यावरणाच्या तत्त्वाचा सविस्तर आढावा
78	5378	JADHAV PRATHAMESH PRAKASH	पर्यावरणाच्या तत्त्वाचा सविस्तर आढावा
79	5379	NAMAYE ADITI DATTATRAY	पर्यावरणाच्या तत्त्वाचा सविस्तर आढावा

Project Teacher

Principal

PRINCIPAL
Arts Commerce & Science College Kharepatan
At.p.Kharepatan,Tal.Kankavli Dist.Sindhudurg

Arts Commerce and Science College
Tal.Kankavli,
Dist.Sindhudurg
Kharepatan

Scanned with OKEN Scanner

PROJECT REPORT

ON

" प्रभावी संज्ञापनाचा आढावा "

Project Submitted to
University of Mumbai for partial completion of the degree of

Bachelor in Commerce

Under the Faculty of Commerce

By

DIKSHA GOVIND UMBALKAR

Roll number - 5375

SEMESTER - III

Under the Guidance of

Prof. Namira M. Mujawar

M.Com

ARTS, COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE,

KHAREPATAN

ACADEMIC YEAR

2023-24

Scanned with OKEN Scanner

KHAREPATAN PANCHKROSHI SHIKSHAN PRASARAK MANDAL'S

Arts Commerce, & Science College Kharepatan.

CERTIFICATE

This is to certify that **Mrs. Diksha Govind Umbalkar** has worked and duly completed her/his Project Work for the degree of Bachelor in Commerce under the Faculty of Commerce in the subject of **Foundation Course** and his project is **" प्रभावी संज्ञापनाचा आढावा "** under my supervision.

I further certify that the entire work has been done by the learner under my guidance and that no part of it has been submitted previously for any Degree or Diploma of any University.

It is her/ his own work and facts reported by her/his personal findings and investigations.

Prof. Namira M. Mujawar

Date of submission:

(Head's Signature)
Seal of the Head

Scanned with OKEN Scanner

DECLARATION BY LARNER

I the undersigned **Mrs. Diksha Govind Umbalkar** work embodied in this project work titled **" प्रभावी संज्ञापनाचा आढावा "** forms my own contribution to the research work carried out under the guidance of **Prof. Namira M. Mujawar** is a result of my own research work and has not been previously submitted to any other University for any other Degree/ Diploma to this or any other University.

Wherever reference has been made to previous works of others, it has been clearly indicated as such and included in the bibliography.

I, here by further declare that all information of this document has been obtained and presented in accordance with academic rules and ethical conduct.

Umbalkar .

Mrs. Diksha Govind Umbalkar

Certified by

Prof. Namira M. Mujawar

Scanned with OKEN Scanner

ACKNOWLEDGEMENT

I take this opportunity to thank the University of Mumbai for giving me chance to do this project .

I would like to thank my Principal , **Prof. Dr. A. D. Kambale** for providing the necessary facilities required for completion of this project .

I place my sincere thanks to my Guiding Teacher **Prof. Namira M. Mujawar** her guidance and advices to complete my work successfully Lastly , I would like to thank each and every person who directly or indirectly helped me in the completion of the project especially my Parents and Peers who supported me throughout my project .

PRINCIPAL
Arts Commerce & Science College Kharepatan,
A/p.Kharepatan,Tal.Kankavli,Dist.Sindhudurg.

Scanned with OKEN Scanner

INDEX

Chapter No.	Title of the Chapter	Page No.
1.	प्रस्तावना	
2.	उद्दिष्टे	
3.	विषय विवेचन	
4.	संज्ञापनाचे उद्दिष्ट	
5.	संज्ञापनाचे व्यवसायिक महत्त्व	
6.	व्यवसायाची कार्यपद्धती	
7.	संज्ञापनाचे व्यवसायिक महत्त्व	
8.	निष्कर्ष	
9.	संदर्भ	

Scanned with OKEN Scanner

प्रस्तावना

आजच्या आधुनिक जगात माहिती ज्ञान विविध माध्यमांद्वारे मोठ्या संख्येने उद्योग-व्यवसायात

गोळा होत असते आणि संक्रमितदेखील केले जाते. माहिती देणे व घेणे ही क्रिया उद्योग-व्यवसायात अव्याहतपणे चालू असते. म्हणूनच आजचे युग हे माहितीचे युग आहे असे म्हणतात. माहिती देण्याच्या व घेण्याच्या क्रियेला 'संज्ञापन' म्हणतात. संज्ञापन हे एक असे साधन आहे की ज्याच्या मदतीने आपणांस दुसऱ्यावर प्रभाव टाकता येतो व अपेक्षित उद्दिष्ट साध्य करता येते. संज्ञापनाचे हे महत्व लक्षात घेऊनच व्यवस्थापनामध्ये संज्ञापनाला अनन्यसाधारण महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. व्यवसायामध्ये नियोजन, संघटन,

निर्देशन, नियंत्रण, समन्वय इत्यादी कार्य पार पाडली जातात. या सर्वच कार्यामध्ये संज्ञापनाला महत्त्व आहे. व्यवसायिक जगातील एक महत्त्वाची मानली गेलेली बाब म्हणजे संज्ञापन होय, व्यवसाय चालविताना सर्वप्रथम संज्ञापनाची यथायोग्य पद्धती आखावी लागते. ही पद्धती नीट राखावी आणि जोपासावी लागते. व्यवस्थापकाचे प्रमुख कार्य म्हणजे निर्णय घेणे आणि ते राबविणे हे असते. त्याचे संपूर्ण यश या संज्ञापन पद्धतीवर अवलंबून असते. म्हणूनच व्यवसाय व्यवस्थापक हा संज्ञापन विद्या पारंगत असावा लागतो. किंबहुना चांगले व्यवस्थापन म्हणजे चांगले संज्ञापन होय. व्यवसायातील संज्ञापन हे व्यापक मानवी विचार आणि मनोव्यापार यांचे एक अंगच होय. संज्ञापन ही कल्पना केवळ संवादन किंवा संप्रेषण व पुरती मर्यादित नाही. चांगले संज्ञापन म्हणजे चांगले मनोबल होय. संज्ञापनाचा प्रभाव व्यावसायिक कार्यावर पडतो. व्यवसायातील अंतर्गत आणि बहिर्गत संबंध संज्ञापनावर अवलंबून असतात.

Scanned with OKEN Scanner

कोणत्याही स्वरुपाच्या कोणत्याही आकाराच्या व्यवसायात कर्मचाऱ्यांचा एक समूह असतो. त्या समूहातील कर्मचाऱ्यांमध्ये होणाऱ्या क्रिया-प्रतिक्रिया व विचारविनिमय हे संस्थेच्या यशावर परिणाम घडवून आणणारे असतात. म्हणून व्यवस्थापन कर्मचाऱ्यांकडून काम करवून घेण्यासाठी व्यवस्थापक आपल्या संज्ञापन कौशल्याचा वापर करून व्यवसायाची उद्दिष्टे गाठतात.

कोणत्याही सोमध्ये ज्ञान, माहिती, जाणीव, प्रचिती आकलन इत्यादीचा समावेश होतो. मानवाला रूप, आवाज, गंध, रस, स्पर्श या विषयाची 'सजा' (म्हणजे ज्ञान) डोळे, कान, नाक, जीभ त्वचा या पाच इंद्रियांद्वारे होते. तसेच त्याला बुद्धी, मन व इंद्रिये यांच्या सहाय्याने पदार्थाचे ज्ञान होते, मन व इंद्रिये जे विषय बुद्धीच्या पुढे प्रस्तुत करतात त्याप्रमाणे बुद्धी आकार धारण करते व आपल्याला प्रचिती जाणीव, किंवा ज्ञान प्राप्त होते.

Scanned with OKEN Scanner

उद्दिष्टे

- प्रभावी संज्ञापनाचा आढावा हे जाणून घेणे
- प्रभावी संज्ञापनाचा आढावा हि संकल्पना समजून घेणे
- प्रभावी संज्ञापनाचा आढावा चे महत्त्व समजावून घेणे
- प्रभावी संज्ञापनाचा आढावा जाणून घेणे.

Scanned with OKEN Scanner

विषय विवेचन

संज्ञापनाचा अर्थ आणि व्याख्या -

संज्ञापन करणे म्हणजे संदेश किंवा माहिती देणे, विचारांची देवघेव करणे, समजून घेणे,

समाजवून सांगणे आणि प्रतिसाद देणे होय. संज्ञापन या शब्दप्रयोगाला इंग्रजी भाषेत 'कम्युनिकेशन' असे म्हणतात, याची उत्पत्ती Communicare या लॅटिन भाषेतील शब्दापासून झालेली आहे. संज्ञापनाची प्रक्रिया ही मानवी संस्कृती इतकीच जुनी प्रक्रिया आहे. मानवी विकासाबरोबरच संज्ञापनाचाही विकास झालेला आहे. अगदी प्रारंभीच्या काळात संज्ञापनासाठी संकेत, आकृत्या किंवा चिन्हाचा वापर केला जात होता. भाषेच्या शोधानंतर भाषेचाही वापर संज्ञापनात केला जाऊ लागला. आज सर्वच क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर भाषेच्या माध्यमाद्वारे संज्ञापन केले जाते. उदा. प्रत्यक्ष संवाद करणे, पत्रलेखन करणे, तार पाठविणे, टेलिफोनवर बोलणे. परंतु आजही काही विशिष्ट क्षेत्रात संज्ञापनासाठी संकेत, आकृत्या व चिन्हे यांचा वापर केला जातो. उदा. वाहनचालकांच्या सुरक्षिततेसाठी रस्त्याच्या कडेला काही चिन्हांकित फलक लावलेले असतात. यावरून 'वळण आहे', 'चढ आहे', 'अरुंद पुल आहे', इत्यादी संदेशाचा त्याला बोध होतो. लाल, पिवळा, हिरव्या दिव्यांचा वापर करून 'थांबा', 'वार पहा', 'जा' असा संदेश दिला जातो. लिखित किंवा अलिखित किंवा मौखिक संज्ञापनाशिवाय शारीरिक हालचाल, चेहऱ्यावरील हावभाव आणि मौन या अशाब्दिक माध्यमांचाही संज्ञापनासाठी वापर होतो. बोलणाऱ्याकडे पाठ फिरविणे म्हणजे नाराजी व्यक्त करणे, संवाद टाळणे, संदेश घेण्याचे नाकारणे, हास्य, राग, भय, आनंद, नाराजी इत्यादी भाव चेहऱ्यावर आणून संदेशाला प्रतिसाद दिला जातो. मौनाद्वारे 'होकार' 'नकार' किंवा 'दुर्लक्ष व्यक्त करता येते.

Scanned with OKEN Scanner

'संज्ञापन' या संकल्पनेचे स्पष्टीकरण विविध प्रकारे केले जाते. संज्ञापन म्हणजे तांत्रिकदृष्ट्या अशी सर्व साधने व उपकरणे की, ज्या माध्यमातून एक व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तिपर्यंत आपला संदेश पोहचविते. दुसऱ्या दृष्टीने केवळ संदेश पोहचविणे हे संज्ञापनाचे काम नव्हे तर संदेश अशाप्रकारे पोहचविणे की, ज्यामुळे ती व्यक्ती पुरक प्रतिसाद देईल. त्यामुळे परस्पर सामंजस्य, सहकार्य आणि कृती या गोष्टी घडून येणयासाठी कारणीभूत ठरणारा घटक म्हणजे संज्ञापन होय.

संज्ञापन या संकल्पनेचे विश्लेषण समाजशास्त्रज्ञ, व्यवस्थापन तज्ञ, मानसशास्त्रज्ञ व इतर क्षेत्रातील तज्ञांनी विविध प्रकारे केलेले आहे. संज्ञापन या संकल्पनेच्या काही प्रमुख व्याख्या पुढीलप्रमाणे. आहेत.

Scanned with OKEN Scanner

संज्ञापनाचे उद्दिष्ट (Objectives of Communication)

साधारणपणे संज्ञापनाचे उद्देश दोन प्रकारचे असतात. एक म्हणजे माहिती देणे आणि दुसरे म्हणजे मन वळवून आपल्या म्हणण्याप्रमाणे त्याला वागण्यास किंवा विचार करावयास लावणे, कर्मचारी आणि एस. वाय. बी. कॉम. व्यावसायिक संज्ञापन व कम्प्यूटिंग मॅनेजमेंट व्यवस्थापन यांच्यातील संबंध उत्पादकतेमध्ये बाद, याचा बरोबर पर्यपूर्वी हे संज्ञापनाचे उद्दिष्ट असते. तसेच व्यवसायात पुढील विविध हिच्यासाठी संज्ञापन केले जाते.

१) माहिती देणे व घेणे व्यवसायात अनेक वा संबंधित माहिती मिळवावी लागते तसेच इतरांना ही द्यावी लागतेवस्तु .उदा ., कच्चामाल, बाजरपेठा, स्पर्धा, सरकारी कायदे, गुंतवणूकदारांची प्रवृत्ती, भांडवल मिळविण्याची ठिकाणे इमाहिती व्यवसायाला . अशा प्रकारची माहिती संज्ञापनाद्वारे मिळविता येते .आवश्यक असते, तसेच आपल्या संस्था, धोरण, कार्य याबद्दल कर्मचाऱ्यांना ग्राहकांना गुंतवणूकदारांना व सर्व जनतेला आवश्यक अशी माहिती संज्ञापनाद्वारे पुरवावी लागते अशा प्रकारे माहिती देणे अथवा घेणे हे संज्ञापनाचे एक उद्दिष्ट असते.

२) उपदेश व सल्ला देणे व घेणे व्यवस्थापन करतांना दिलेल्या आदेशाचे योग्य पालन व्हावे म्हणून व्यवस्थापन आपल्याब कर्मचाऱ्यांना उपदेश करते किया सहा देतेहे . कार्य संपाद्वारे केले जाऊ शकते अनेकदा व्यवस्थापनाता .काही निर्णय घेण्यापूर्वी तज्ञ व्यक्तींचा सल्ला घ्यावा लागतो असा मला देखील संज्ञापनाद्वारेच मिळविला .जातो . अशा प्रकारे सल्ला देणे अथवा घेणे किंवा उपदेश देणे अथवा मिळविणे हा .संज्ञापनाचा हेतू असतो

३) आदेश देणे व पेणे व्यवस्थापनात इतरांकडून काम करून घ्यावे लागत असल्याने वरिष्ठ अधिकारी आपल्या कनिष्ठांना आवश्यक असे आदेश देत असतात. त्याच बरोबर काही विशिष्ट परिस्थितीत कनिष्ठाना दरिए अधिकान्यांकडून योग्य आदेश मिळविणे आवश्यक असते असे आदेश मिळविण्यासाठी संज्ञापन केले जाते,

Scanned with OKEN Scanner

४) सूचना देणे व घेणे आधुनिक व्यवस्थापनात कामगारांचा सहभाग महत्त्वाचा मानला जातो. त्यामुळे त्याच वेळेस व्यवस्थापक कोणताही निर्णय घेण्यापूर्वी त्यासंबंधीत विषयाणामत कामगारांच्या सूचना मागवितो. अशा सूचना संज्ञापनाद्वारे मिळविल्या जातात. बऱ्याच वेळेस कामगारदेखील एखाद्या प्रश्नासंबंधी आपल्या सूचना वरिष्ठ अधिकान्यांना देशत व सूचनादेखील संज्ञापना द्वारेच दिल्या जातात...

५) प्रबोधन करणे व्यवसाय संस्थेत सर्व कर्मचाऱ्यांना प्रबोधन करणे अथवा इतरांकडून त्यांना शिक्षण देणे हे शनाचे उद्देश असू शकते. कामगारांना कुशल मनविण्यासाठी व्यवसायामात त्यांना प्रशिक्षण दिले जाते. हे प्रशिक्षण म्हणजे एक प्रकारे कर्मचान्यांचे प्रबोधन करणे होय, यासाठी संज्ञानाचा वापर केला जातो.

६) इशारा देणे संस्थेतील कर्मचारी शिस्तीने व नियमानुसार बागत नसेल तर अशा कर्मचाऱ्यांना इशारा किंवा ताकीद द्यावी लागते. या इशाऱ्यामुळे चुक करणाऱ्या कर्मचान्याला दंड किंवा नोकरीवरून कमी करण्याची मिती दाखविली जाते. त्यामुळे कर्मचारी बेशिस्त वागत नाही काही वेळेस सर्वच कर्मचान्यांना इशारा देण्याची गरज भासते. हे काम संज्ञानाद्वारे केले जाते.

७) नीतिधैर्य उंचावणे सर्व कर्मचान्यांनी एक संधपणे काम करण्यासाठी व्यवस्थापक शासनाद्वारे कर्मचान्यांचे नीतिपय उंचावण्याचा प्रयत्न करत असतो. यासाठी विविध मार्गाचा अवलंब केला जातो. उदा. कामगारांच्या चांगल्या कामाचे कौतुक करणे आपण प्रतिष्ठित अशा संस्थेत काम करीत आहोत याचा अभिमान कामगारांना असणे म्हणजे त्याचे नीतिधैर्य चांगले असणे होय. कर्मचान्यांचे नीतिधैर्य जर उच्च असेल तर सम्वेचे उद्दिष्टे गाठणे सोपे जाते.

८) अभिप्रेरण करणे संस्थेच्या उद्दिष्ट पूर्तिसाठी कामगारांना प्रेरणा देऊन त्यांच्याकडून काम करून घेणे हे महत्त्वाचे कार्य आहे. संस्थेच्या योजना आणि संस्थेतील सुखसोयी कितीही चांगल्या असल्यातरी कर्मचारी काम करतलच याची खात्री नाही म्हणूनच कर्मचाऱ्यांना प्रेरणा द्यावी लागते, यालाच अभिप्रेरणेचे कार्य म्हणतात.

अभिप्रेरणेमुळे कर्मचान्यामध्ये स्वेच्छेने आतुरतेने आणि मनापासून काम करण्याची भावना निर्माण होते. कामाचा योग्य मोबदला देणे, अधिक कामासाठी अधिक मोबदला देणे, नोकरीची शाश्वती देणे, विविध सुखसोयी पुरविणे, मूलभूत गरजा भागविणे इत्यादी मार्गांचा अवलंब करून अभिप्रेरणा दिली जाते.

Scanned with OKEN Scanner

९) सहमती निर्माण करणे संज्ञापनाचा मूळ उद्देश कल्याण साधणे हा आहे. व्यवसायातील यश मिळविणे, यशस्वी संचालन करणे, व्यवसायातील इष्टांक पूर्ण करणे, निर्णय प्रक्रियेला मदत करणे, कर्मचाऱ्यांचा आत्मविश्वास वाढविणे, कर्मचान्यांच्या कामाचे मुल्यमापन करण्यासाठी संज्ञापन करणे. कामगारांना प्रेरणा देणे, ती टिकविणे, त्याचे मुल्यमापन करण्यासाठी संज्ञापन करणे. कामगारांना प्रेरणा देणे, ती टिकविणे, त्यांचे मनोबल वाढविणे या सर्व क्रिया संज्ञापनाद्वारे करता येतात. संज्ञापनाचा संबंध मानवी घटकाशी येत असल्यामुळे त्याचे विचार विकार व भावना यांना आवाहन करून संज्ञापन केल्यास प्रेरणा व मनोबल बात बाद होऊन एकूण व्यवसायाचा हेतू साध्य करता येतो..

Scanned with OKEN Scanner

संज्ञापनाचे व्यवसायिक महत्त्व

व्यवसायातील व्यवस्थापनात संज्ञापनाचे कार्य एक अत्यंत महत्त्वाचे कार्य समजले जाते. परिणामकारक संज्ञापन हे कोणत्याही संघटीत मानवी कार्यांचा आत्मा आहे. व्यवसायाच्या दृष्टीने विचार करता संज्ञापनाचे महत्त्व पुढील गोष्टींमुळे खूप वाढले आहे असे दिसून येईल.

१) मोठ्या व्यवसायाची गरज आधुनिक व्यवसायाचे स्वरूप खूप बदलेले असून विपणन व वितरण क्रांतीमुळे संपूर्ण जग एक: बाजारपेठ बनली आहे. व्यवसाय संस्था सुरुवातीला स्थानिक बाजारपेठेच्या गरजा भागविण्यापुरती मर्यादित असली तरी आता तिचे क्षितीजे विस्तारलेली आहेत. स्पर्धक कंपन्या परकीय बाजारात उतरतात उत्पादन कार्य वाढवितात. त्यामुळे कोणत्याही व्यवसाय संस्थेला आपला व्यवसाय स्पर्धात्मक ठेवावा लागतो. व्यवसाय संस्थेची संपर्क कक्षा ही ग्राहक, सुम ग्राहक, भागधारक, जाहीरातदार, सेवक, कर्जरोखेधारक, शासन, बेकर्स, इतर मध्यस्थ, पुरवठादार इत्यादींना व्यापते. परिणामकारक संज्ञापन पद्धतीने व माध्यमाद्वारे या विविध घटकांशी संपर्क साधावा लागतो.वादा व्यवसाय, व्यवसायिक कार्याची विला व वाढती स्पर्धा यामुळे संज्ञापन हे कंपनी व्यवस्थापनातील एक डावपेची तंत्र बनले आहे.

२) संघटनेचा दयाव संस्थेशी निगडीत असलेल्या व्यक्ती किंवा पक्ष यांचे संघटीत अस्तित्व विचारात घेता संज्ञापनाची गरज आणखी बाटली आहे. कंपनीचे भागधारक, धनको, कर्जरोखेधारक, पुरवठादार, सेवक इत्यादी घटक आता संघटित झाले आहेत. आपल्या हितसंबंधासाठी ते वेळ प्रसंगी दबावतंत्राचा वापर करू शकतात. आपले. म्हणणे संस्थेचा सेवक ज्या कामगार संघटनेचा सभासद असेल त्या संघटनेच्या नेत्यांना पटवून द्यावे लागते. या घटकांचे परिवर्तन करण्यासाठी किंवा त्यांना परस्पर पूरक व उद्देशाक्त बनविण्यासाठी सुयोग्य संज्ञापन प्रणाली रुट करणे, त्यात वेळेनुसार बदल करणे आवश्यक ठरते.

Scanned with OKEN Scanner

३) सहकार्याची भावना वाढविणे व्यवसाय व्यवस्थापनात औपचारिक आणि अनौपचारीक स्वरुपाचे संज्ञापन मार्ग असतात. अनेकदा अनौपचारीक स्वरूपाचे संज्ञापन मार्ग अधिक प्रभावी ठरतात. व्यवसाय व्यवस्थापनात संज्ञापनाच्या अभावी अनेक दोष निर्माण होतात. अशात एक वाक्यता राहत नाही. एकमेकांवर चूका ढकलल्या जातात. अधिकार व जबाबदारी यात संघर्ष निर्माण होतो. परिणामकारक संज्ञापनामुळे हे दोष दूर करून संघटन कार्यक्षम बनविता येते. त्यामुळे कर्मचान्यात सहकार्याची भावना वाढीस लागते.

४) व्यवसायातील स्पर्धा संस्थेचे अस्तित्व कायद्याने निर्माण झाल्यामुळे त्या व्यवसायाला कायदेशीर बंधने असतात. त्यात विशिष्ट निर्णय घेऊन कृती करणे, माहिती सादर करणे, अहवाल किंवा प्रपत्रे भरणे इत्यादीचा समावेश होतो. व्यवसायातील स्पर्धेमुळे व्यावसायीक कार्य पार पाडतांना शास्त्रीय विश्लेषण व त्वरित निर्णय याला महत्त्व असते, त्वरित निर्णय घेणे जेवढे महत्त्वाचे तेवढेच त्या निर्णयाची अंमलबजावणी तातडने होणे योग्य असते. वेळकाढूपणा व घिसडघाई या दोन्हीमुळे संस्थेला आर्थिक नुकसान होण्याची भिती असते. योग्य व शास्त्रशुद्ध संज्ञापनाद्वारे निर्णय घेणे व त्याची अंमलबजावणी करणे या दोन्ही गोष्टी त्वरित कशा होतील हे पाहता येते.

Scanned with OKEN Scanner

व्यवसायाची कार्यपद्धती

व्यवसाय व्यवस्थापन ही एक सामूहिक प्रक्रिया असते. अनेक घटकांचा या क्रियेशी संबंध येतो. या शिवाय अंतर्गत व बहिर्गत पर्यावरणाचा त्यावर प्रभाव पडतो. अशा वेळी योग्य नियोजन व सुसूत्रीकरण साधणे गरजेचे असते. व्यवस्थापनाच्या सर्व पातळ्यांवर सुसूत्रीकरण व परस्पर पूरकता साधणे आवघड असते. हे कार्य विविध घटकांशी सुसंवाद साधल्यास होऊ शकते. हा सुसंवाद चांगल्या संज्ञापन प्रक्रियेने साधला जाऊ शकतो. संज्ञापनाद्वारे मत मतांतरे संपून एकमत व एक वाक्यता उत्पन्न होते..

मानवी घटकाची कार्यक्षमता वाढविणे मनुष्यबळ, कच्चामाल, पैसा, यंत्रसामग्री यांचा कार्यक्षम वापर होण्यासाठी त्यासंबंधी माहिती. विचार, नव्या गोष्टी यांचा प्रसार व संचार होणे गरजेचे असते. संज्ञापनामुळे मानवी घटकांची कार्यक्षमता वाढते. त्यामुळे यंत्रांचा व कच्चा मालाचा वापर कार्यक्षमतेने होतो. मनुष्यबळाला अधिक व चांगले काम करण्याची प्रेरणा मिळते.

समूह प्रेरणा व मनोबल वाढविणे व्यवसाय व्यवस्थापनासारख्या सामुहिक व्यावसायिक कार्यात समूह प्रेरणा व मनोबल बाह महत्त्वाची असते. प्रेरणा नसेल तर माणूस काम करणार नाही. संज्ञापनाद्वारे व्यवस्थापक प्रेरणा निर्माण करण्याचे काम करतो,प्रभावी संज्ञापन व्यवसाय संघटन रचनेला कार्यक्षम बनविणारे व सामुहिक प्रेरणा देऊन मनोबल वाढविणारे एक प्रकारचे संजीवक आहे.

संज्ञापनाची व्यवस्था निर्माण करणे आणि ती टिकवून ठेवणे हे व्यवस्थापकाचे प्रमुख कर्तव्य आहे. त्यासाठी संज्ञापन महत्त्वाचे आहे. योग्य नियोजन करणे, समन्वय साधण, व्यवसायाचे यशस्वी संचालन करणे, संघटनेची कार्यक्षमता वाढविणे, उत्पादन खर्चात कपात करणे, व्यवस्थापकांच्या कार्यक्षमतेत बाढ करणे, व्यवस्थापन व कर्मचारी संबंधात सुधारणा घडवून आणणे, नेतृत्वाबद्दल विश्वास निर्माण करणे, लोकशाही व्यवस्थापन देणे, प्रेरणा व मनोबलाची बांधणी करणे, कर्मचान्यास कामाबद्दल समान वाटणे हेही मुद्दे संदेशवहनात महत्त्वाची आहेत.

Scanned with OKEN Scanner

प्रभावी संज्ञापनाची तत्त्वे

आधुनिक समाजात दिवसाचा साधारणपणे ८० टक्के काळ संज्ञापन कार्यात व्यतीत होतो. तुमची इच्छा असो अगर नसो संज्ञापन प्रक्रिया तुमच्या भोवती कोश तयार करते. व्यक्ती, व्यक्तीसमूह, संस्था इत्यादीमध्ये सूचना, माहिती, दृष्टीकोन, मत-मतांतर यांचा दव विळखा असतो. या गोष्टी टाळता येत नाहीत. उलट याची मूलतत्त्वे विचारात घेऊन संज्ञापन युगाला सामोरे जाणे हेच श्रेयस्कर असते. संज्ञापन हे कार्यक्षम, परिणामकारक कसे होईल याकडे लक्ष पुरविणे गरजेचे आहे. संज्ञापन ही ६५ वी कला मानली गेली आहे. संज्ञापनाला प्रभावी बनविण्यासाठी प्रमुख तत्वे पुढीलप्रमाणे-

१) सुस्पष्टता

जी माहिती किंवा गोष्ट जाणून घ्यायची असेल ती सुस्पष्ट असली पाहिजे. भाषा किंवा माध्यम कोणतेही असो तो स्पष्ट पाहिजे. त्यातून नेमका अपेक्षित अर्थ ध्वनीत झाला पाहिजे, लेखी, तोंडी अगर अन्य सांकेतिक भाषा असली परंतु ती जर अचूक व संक्षिप्त नसेल तर अपेक्षित परिणाम साधला जाणार नाही. हृदयाची भाषा ही सर्वश्रेष्ठ मानली आहे. माणसाच्या मातृभाषेत त्याच्या परिचित शब्द प्रयोगात एखाद्याला संदेश देला तर त्याच्या अपेक्षित परिणाम साधतो.

२) माध्यमाची अचूकता

संज्ञापनाची परिणामकारकता ही त्यासाठी वापरलेल्या माध्यमावर अवलंबून असते. एखादा संदेश लिहून पाठवाया, तोंडी सांगाया की, सांकेतिक भाषेत हावभावाने सांगावा? याची निवड संज्ञापकाच्या दृष्टीने महत्त्वाची ठरते. भाषा हे माध्यम असेल तर भाषा बिनचूक व अचूक हवी. कमी शब्दात बौम्य आशय व्यक्त होईल अशी वाक्य रचना हवी. लिखित अगर मौखिक भाषेची स्वतंत्र वैशिष्टे व डौल याचा सांभाळ करावा लागतो. ज्या अर्थाने आपण शब्द वापरला असेल तोच अर्थ त्यातून ध्वनीत झाला तरच संदेश श्रोत्याला योग्य अर्थ वितरित होईल. भाषा किंवा शब्द प्रयोग चुकीचे लावले गेल्याने अर्थाचे अनर्थ झाल्याची अनेक उदाहरणे इतिहासत बघायला मिळतात.

Scanned with OKEN Scanner

३) निर्दोषता किंवा बिनचूकपणा

संज्ञापनाचे एक महत्त्वाचे तत्त्व म्हणजे त्याची निर्दोषता. लेखी किंवा तोंडी संदेश कशाही प्रकारे संक्रमित होणार असला तरी तो बिनचूक पाहिजे. विशेषतः लेखी संदेशात सत्यता हवी. कायदेशीरदृष्ट्या सत्य गोष्टी दडवून ठेवता येत नाहीत, संज्ञापनात सत्यता नसेल तर विश्वासार्हता संपुष्टात येते, असत्य विधान हे तिरस्कारीत शंकास्पद ठरते. असे विधान किंवा मत कोणताही परिणाम साधू शकत नाही. कंपनीच्या वार्षिक अहवालातील अशी विधाने दखलपात्र गुन्हा अशा प्रकारची असतात.

४) एकात्मता

संज्ञापन हि एक साधन आहे. संघटना कार्यान्वित करण्याचे ते एक प्रभावी माध्यम आहे. संघटनेच्या उद्दिष्टांना पूरक ठरतील असे संज्ञापन हवे. संघटनेतील प्रत्येक व्यक्ती संघटनेशी प्रामाणिक असल्यास संघटनेचे उद्दिष्ट गाठता येते. या स्थितीला एकात्मता असे म्हणतात. एकंदरीत संज्ञापन करतांना संघटनेच्या एकात्मतेला तडा जाणार नाही याची काळजी घेऊन संज्ञापन करणे म्हणजे एकात्मतेचे तत्त्व अमलात आणणे होय.

५) संक्षिप्तता

संदेशामध्ये संक्षिप्तता आणण्यासाठी अनावश्यक माहिती देण्याचे टाळावे, वाक्याचे पुनरावृत्ती टाळावी, अनिश्चित अर्थाच्या शब्दांचा व वाक्प्रचाराचा वापर टाळावा, संक्षिप्त स्वरूपात संदेश दिसल्यास तो सहजपणे वाचला जातो आणि त्याला प्रतिसादही त्वरित मिळतो. कोणताही संदेश देत असतांना तो थोडक्यात व कमीत कमी शब्दात कसा देता येईल याची काळजी घेणे म्हणजे संक्षिप्ततेचे तत्व पाळणे होय.

Scanned with OKEN Scanner

संदेशप्राप्तकर्त्यांची संख्या

एखाद्या संदेशप्राप्तकर्त्यांची संख्या किती आहे, यावरही संदेशवहनाची परिणामकारकता अवलंबून असते, संदेश प्राप्तकर्त्यांची संख्या मोठी असेल व ते वेगवेगळ्या ठिकाणी राहत असतील तर विशिष्ट संदेश आपणांसाठी नसून इतरांसाठी आहे असा समज होण्याची शक्यता असते. त्यामुळे संदेशाची अंमलबजावणी होत नाही. संदेशप्राप्तकर्त्यांची संख्या मर्यादित असेल तर वरील अडचणी येत नाही. तांत्रिक ज्ञानाचा अभाव मोठमोठ्या संस्थामध्ये कामे लवकर होण्यासाठी अनेक प्रकारची आधुनिक यंत्रे व साधने उपलब्ध करून दिली जातात. ही यंत्रे चालविण्यासाठी तश, कुशल व अनुभवी कर्मचाऱ्यांची आवश्यकता असते पण त्यांची संख्या कमी असते. त्यामुळे संदेशवहनात अडचणी येतात. उदा. आज अनेक कार्यालयात संगणक किंवा माहिती महाजालाची सुविधा उपलब्ध आहेत. परंतु हे सुयोग्यपणे वापरण्याचे तांत्रिक ज्ञान असलेला कर्मचारी वर्ग मर्यादित आहे किंवा पूर्वीच्याच कर्मचाऱ्यांना आधुनिक साधने हाताळण्यास सांगितले जात, ते प्रशिक्षित नसल्यामुळे संदेशवहनात अनेक अडचणी येतात.

चुकीचा वेळ संदेशाची परिणामकारकता तो कोणत्या वेळी पाठविण्यात आला यावर अवलंबून असते. ती योग्यवेळी पाठविण्यात आल्यास अपेक्षेप्रमाणे कार्य होते. कधी कधी कामाच्या व्यापामुळे संदेशदाता उशिरा संदेश पाठवितो किंवा संदेश पाठविण्याचे विसरतो. त्यामुळे संदेशप्राप्तकर्त्याला संदेश उशिरा मिळतो किंवा मिळतच नाहीत. त्यामुळे योग्य कार्यवाही करणे शक्य नसते. उदा. एखाद्या विद्यार्थ्याला मुलाखतीचे पत्र मुलाखत संपल्यानंतर मिळत असेल तर त्या पत्राला काहीही किंमत नसते थोडक्यात, चुकीची वेळ निवडल्यास संदेशाला अर्थ राहत नाही.

संदेशदाता व संदेशप्राप्तकर्त्यामधील संबंधसंदेशाची अपेक्षेप्रमाणे पूर्ती होण्याच्या दृष्टीने संदेशदाता व संदेशप्राप्तकर्ता यांच्यातील संबंध चांगले असणे आवश्यक आहे. त्यांचे परस्पर संबंध चांगले नसतील किंवा त्यांचा एकमेकांवर विश्वास नसेल तर संदेशाचा अर्थ चुकीचा लावला जाईल किंवा संदेश प्राप्त झाल्यावर संदेश प्राप्तकर्ता संदेशाबाबत उदासीन राहील, थोड्यात संदेशाची परिणामकारकता दोघांमधील संबंधावर अवलंबून असते.

Scanned with OKEN Scanner

संदेशप्राप्तकर्त्यांची उपेक्षा उच्च व्यवस्थापनातील अधिकारी किंवा व्यवस्थापक आपल्या हाताखालील कर्मचाऱ्यांना नोकर समजून त्यांची उपेक्षा करतात. ते कर्मचाऱ्यांची मानसिक अवस्था समजावून घेत नाहीत किंवा त्यांच्या शंकांचे निरसन करीत नाहीत. त्यामुळे संदेशप्रापकर्ते उदासीन असतात. त्यामुळे संदेशवहनात वारंवार अडचणी येत असतात.

लिंगभेदाबाबतच्या अडचणी काही संस्थामध्ये स्त्री व पुरुष काम करीत असतात. त्यांचत बौद्धिक किंवा वैचारिक क्षमता सारख्याच असल्या तरी नैसर्गिक कारणांमुळे त्यांच्या संदेशवहनाची देवाण-घेवाण स्पष्टपणे होत नाही. लिंगभेदामुळे काही गोष्टी उघडपणे बोलणेही शक्य नसते. त्यामुळे त्यांच्यात प्रभावी संदेशवहन होत नाही. १०. संज्ञापनाच्या माध्यमातील अडचणी

प्रभावी संदेशवहनासाठी योग्य माध्यमाची गरज असते. उदा. टी.व्ही. किंवा टेलिफोनसाठी योग्य माध्यम असेल तर त्यात अडचणी येत नाहीत. परंतु माध्यमात अडचणी आल्यास संदेशाची देवाण-घेवाण होत नाही. तसेच पोस्टाद्वारे एखादे पत्र पोहोचले नाही तर संज्ञापनच होणार नाही.

Scanned with OKEN Scanner

निष्कर्ष

- प्रभावी संज्ञापनाचा आढावा हि संकल्पना जाणून घेतली.
- प्रभावी संज्ञापनाचा आढावा याचे महत्व समजून घेणे.
- प्रभावी संज्ञापनाचा आढावा याबाबत माहिती जाणून घेणे.

Scanned with OKEN Scanner

संदर्भ

- www.wikipidia.org

- www.educationalmarathi.com

Scanned with OKEN Scanner

University of Mumbai

Kharepatan Panchakroshi Shikshan Prasarak Mandal, Kharepatan's

ARTS COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE, KHAREPATAN

(Affiliated to University of Mumbai - No. ICM / I / 558 / 2012 – 13)

Programme : SCIENCE
Department: SCIENCE
Class: S.Y.B.Sc.
Course / Subject : FOUNDATION COURSE

Academic Year : 2023-24
Term:
Semester: III
Paper -III

Sr. No.	Roll No.	Name of The Student	Name of Project Given
1	8301	BHUTE ANIRUDHA DHARMAJI	स्त्रियांसाठी असलेल्या राष्ट्रीय आयोगाच्या चिकित्सक अभ्यास
2	8302	BORSE LEENA SANJAY	स्त्रियांसाठी असलेल्या राष्ट्रीय आयोगाच्या चिकित्सक अभ्यास
3	8303	CHORAGE POOJAL SHASHIKANT	स्त्रियांसाठी असलेल्या राष्ट्रीय आयोगाच्या चिकित्सक अभ्यास
4	8304	GAWAND KALPESH PRASHANT	स्त्रियांसाठी असलेल्या राष्ट्रीय आयोगाच्या चिकित्सक अभ्यास
5	8305	GAWAND PRITESH PRASHANT	स्त्रियांसाठी असलेल्या राष्ट्रीय आयोगाच्या चिकित्सक अभ्यास
6	8306	KAMBALI AMEY PRAKASH	स्त्रियांसाठी असलेल्या राष्ट्रीय आयोगाच्या चिकित्सक अभ्यास
7	8307	KAMBLE SONALI CHANDRAKANT	प्राचीन व आधुनिक काळातील विज्ञानाचा पूर्णत्व अभ्यास
8	8308	KARANDE NILESH TUKARAM	प्राचीन व आधुनिक काळातील विज्ञानाचा पूर्णत्व अभ्यास
9	8309	LAD PRIYANKA DEEPAK	प्राचीन व आधुनिक काळातील विज्ञानाचा पूर्णत्व अभ्यास
10	8310	MONDE ROHIT RAJARAM	प्राचीन व आधुनिक काळातील विज्ञानाचा पूर्णत्व अभ्यास
11	8311	PIRANAIK ABIDALI NOORMOHAMMAD	प्राचीन व आधुनिक काळातील विज्ञानाचा पूर्णत्व अभ्यास
12	8312	POTALE LATIKA RAMKRUSHNA	प्राचीन व आधुनिक काळातील विज्ञानाचा पूर्णत्व अभ्यास
13	8313	POTPHODE POOJA GANESH	भाषिक व अभाषित संज्ञापनाचा सविस्तर आढावा
14	8314	RAUT RAJ GURUNATH	भाषिक व अभाषित संज्ञापनाचा सविस्तर आढावा
15	8315	SUTAR OMKAR RAVINDRA	भाषिक व अभाषित संज्ञापनाचा सविस्तर आढावा
16	8316	TORASKAR AKSHAY ANANT	भाषिक व अभाषित संज्ञापनाचा सविस्तर आढावा
17	8317	WADKAR SAHERINA ABDULLAH	भाषिक व अभाषित संज्ञापनाचा सविस्तर आढावा
18	8318	SUTAR SNEHA NAMDEV	भाषिक व अभाषित संज्ञापनाचा सविस्तर आढावा
19	8319	PADOLKAR SANTOSHKUMAR NANASAHEB	भाषिक व अभाषित संज्ञापनाचा सविस्तर आढावा

PRINCIPAL
Arts Commerce & Science College

University of Mumbai

Kharepatan Panchakroshi Shikshan Prasarak Mandal, Kharepatan's

ARTS COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE, KHAREPATAN

(Affiliated to University of Mumbai - No. ICM / 1 / 558 / 2012 – 13)

Programme : SCIENCE
Department: SCIENCE
Class: S.Y.B.Sc.
Course / Subject : FOUNDATION COURSE

Academic Year : 2023-24
Term:
Semester: IV
Paper -IV

Sr. No.	Roll No.	Name of The Student	Name of Project Given
1	8301	BHUTE ANIRUDHA DHARMAJI	जनहिनार्थ केलेले खटले व त्याची गरज एक सविस्तर विश्लेषण
2	8302	BORSE LEENA SANJAY	जनहिनार्थ केलेले खटले व त्याची गरज एक सविस्तर विश्लेषण
3	8303	CHORAGE POOJAL SHASHIKANT	जनहिनार्थ केलेले खटले व त्याची गरज एक सविस्तर विश्लेषण
4	8304	GAWAND KALPESH PRASHANT	जनहिनार्थ केलेले खटले व त्याची गरज एक सविस्तर विश्लेषण
5	8305	GAWAND PRITESH PRASHANT	जनहिनार्थ केलेले खटले व त्याची गरज एक सविस्तर विश्लेषण
6	8306	KAMBALI AMEY PRAKASH	जनहिनार्थ केलेले खटले व त्याची गरज एक सविस्तर विश्लेषण
7	8307	KAMBLE SONALI CHANDRAKANT	राज्यसेवा आयोगाच्या परीक्षा - एक सुलभ पद्धती
8	8308	KARANDE NILESH TUKARAM	राज्यसेवा आयोगाच्या परीक्षा - एक सुलभ पद्धती
9	8309	LAD PRIYANKA DEEPAK	राज्यसेवा आयोगाच्या परीक्षा - एक सुलभ पद्धती
10	8310	MONDE ROHIT RAJARAM	राज्यसेवा आयोगाच्या परीक्षा - एक सुलभ पद्धती
11	8311	PIRANAIK ABIDALI NOORMOHAMMAD	राज्यसेवा आयोगाच्या परीक्षा - एक सुलभ पद्धती
12	8312	POTALE LATIKA RAMKRUSHNA	राज्यसेवा आयोगाच्या परीक्षा - एक सुलभ पद्धती
13	8313	POTPHODE POOJA GANESH	अंतराळ तंत्रज्ञान एक वैज्ञानिक शोध
14	8314	RAUT RAJ GURUNATH	अंतराळ तंत्रज्ञान एक वैज्ञानिक शोध
15	8315	SUTAR OMKAR RAVINDRA	अंतराळ तंत्रज्ञान एक वैज्ञानिक शोध
16	8316	TORASKAR AKSHAY ANANT	अंतराळ तंत्रज्ञान एक वैज्ञानिक शोध
17	8317	WADKAR SAHERINA ABDULLAH	अंतराळ तंत्रज्ञान एक वैज्ञानिक शोध
18	8318	SUTAR SNEHA NAMDEV	अंतराळ तंत्रज्ञान एक वैज्ञानिक शोध
19	8319	PADOLKAR SANTOSHKUMAR NANASAHEB	अंतराळ तंत्रज्ञान एक वैज्ञानिक शोध

PRINCIPAL
Arts Commerce & Science College
Kharepatan Tal Kankavli Dist Sindhudurg

Scanned with OKEN Scanner

PROJECT REPORT

ON

" जनहितार्थ केलेले खटले व त्यांची गरज एक सविस्तर विश्लेषण "

Project Submitted to

University of Mumbai for partial completion of the degree of

Bachelor in Science

Under the Faculty of Science

By

Nilesh Tukarm Karande

Roll number - 8308

SEMESTER - IV

Under the Guidance of

Prof. Namira M. Mujawar

M.Com

ARTS, COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE,

KHAREPATAN

ACADEMIC YEAR

2023-24

Scanned with OKEN Scanner

KHAREPATAN PANCHKROSHI SHIKSHAN PRASARAK MANDAL'S

Arts Commerce, & Science College Kharepatan.

CERTIFICATE

This is to certify that Mr. Nilesh Tukaram Karande has worked and duly completed her/his Project Work for the degree of Bachelor in Science under the Faculty of Science in the subject of Foundation Course and his project is " जनहितार्थ केलेले खटले व त्यांची गरज एक सविस्तर विश्लेषण " under my supervision.

I further certify that the entire work has been done by the learner under my guidance and that no part of it has been submitted previously for any Degree or Diploma of any University.

It is her/ his own work and facts reported by her/his personal findings and investigations.

Prof. Namira M. Mujawar

Date of submission:

(Head's Signature)
Seal of the Head

A/p. Kharepatan
Tal. Kankavli,
Dist. Sindhudurg

Scanned with OKEN Scanner

DECLARATION BY LARNER

I the undersigned **Mr. Nilesh Tukaram Karande** work embodied in this project work titled " जनहितार्थ केलेले खटले व त्यांची गरज एक सविस्तर विश्लेषण " forms my own contribution to the research work carried out under the guidance of **Prof. Namira M. Mujawar** is a result of my own research work and has not been previously submitted to any other University for any other Degree/ Diploma to this or any other University.

Wherever reference has been made to previous works of others, it has been clearly indicated as such and included in the bibliography.

I, here by further declare that all information of this document has been obtained and presented in accordance with academic rules and ethical conduct.

Karande

Mr. Nilesh Tukaram Karande

Certified by

Prof. Namira M. Mujawar

Scanned with OKEN Scanner

ACKNOWLEDGEMENT

I take this opportunity to thank the University of Mumbai for giving me chance to do this project .

I would like to thank my Principal , **Prof. Dr. A. D. Kambale** for providing the necessary facilities required for completion of this project .

I place my sincere thanks to my Guiding Teacher **Prof. Namira M. Mujawar** her guidance and advices to complete my work successfully Lastly , I would like to thank each and every person who directly or indirectly helped me in the completion of the project especially my Parents and Peers who supported me throughout my project .

Principle

PRINCIPAL
Arts Commerce & Science College Khanapur
At/Post Khanapur,Tal.Kankavli,Dist.Sindhudurg

Scanned with OKEN Scanner

अनुक्रमणिका

अ.क्र.	प्रकरणाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१.	प्रस्तावना	१
२.	जनहित खटला म्हणजे काय?	७-१४
३.	जनहित खटला कशी दाखल करावी	१५-१७
४.	न्यायालयीन सक्रियता	१८
५.	जनहित खटल्याचे प्रणेते	१९
६.	वादग्रस्त निकाल आणि पश्चात्ताप	२०
७	जनहित याचिकांचा वाढता दुरुपयोग	२१-२५
८.	निष्कर्ष	२६
९.	संदर्भ	२७

Scanned with OKEN Scanner

प्रस्तावना

प्रकल्प विषय निवड हा कोणत्याही प्रकल्पाचा एक महत्त्वाचा पैलू आहे, मग तो शैक्षणिक असो, व्यावसायिक असो किंवा वैयक्तिक असो. हे पुढील अभ्यास किंवा नोकरी करण्यासाठी आवडीचे विशिष्ट क्षेत्र, विषय किंवा समस्या ओळखण्याच्या प्रक्रियेस संदर्भित करते. प्रकल्पाचा विषय समर्पक, महत्त्वपूर्ण आणि व्यवहार्य असावा. खूप व्यापक असलेल्या विषयामुळे लक्ष केंद्रित न होऊ शकते आणि सर्वसमावेशक प्रकल्प तयार करणे आव्हानात्मक होऊ शकते. दुसरीकडे, अत्यंत संकुचित असलेला विषय संशोधन करण्यासाठी आणि संपूर्ण प्रकल्प तयार करण्यासाठी पुरेसे साहित्य प्रदान करू शकत नाही.

म्हणूनच संपूर्ण विचार करून मी "अंतराळ तंत्रज्ञान एक वैज्ञानिक शोध" हा विषय प्रकल्पासाठी निवडला आहे.

Scanned with OKEN Scanner

जनहित खटला म्हणजे काय?

लोकशाहीच्या चार स्तंभांपैकी न्यायव्यवस्था हा एक महत्त्वाचा स्तंभ. भारतात सर्वोच्च न्यायालयाने अनेक प्रकरणांत दूरगामी परिणाम करणारे निर्णय दिले आहेत. राज्यघटनेचा, कायद्यांचा अन्वयार्थ लावून योग्य ते मार्गदर्शन केले आहे. सध्या भारतीय जनता पक्षाचे नेते ॲड. अश्विन उपाध्याय यांनी केलेली खटला आणि त्यावर सर्वोच्च न्यायालयाची कडक टिप्पणी चर्चेत आहे. विशेष म्हणजे, उपाध्याय यांची ही खटला मागे घेण्याची परवानगी अमान्य करून आम्ही यावर निर्णय देऊ आणि ही खटला फेटाळू, असे न्यायालयाने म्हटले. या पार्श्वभूमीवर जनहितार्थ खटला म्हणजे काय, सर्वोच्च न्यायालय ती स्वीकारते अथवा नाकारते म्हणजे काय, खटला मागे घेण्याची परवानगी नाकारत आम्ही यावर निर्णय देऊ असे म्हणणे म्हणजे काय या सर्वांचा ऊहापोह...

Scanned with OKEN Scanner

जनहितार्थ खटला म्हणजे काय?

जनहित किंवा जनहितार्थ खटला (पब्लिक इंटरेस्ट लिटिगेशन ः पीआयएल) ः म्हणजे सर्वसामान्य नागरिकाला थेट न्यायालयाकडून न्याय मागण्याची प्रक्रिया आहे. ही प्रक्रिया सतरावे सरन्यायाधीश पी. एन. भगवती यांनी सुरू केली. न्यायव्यवस्था लोकाभिमुख करण्याच्या त्यांच्या अनेक उपायांपैकी ही एक महत्त्वाची व क्रांतिकारी ठरलेली योजना. विशेषत: सार्वजनिक प्रश्न सोडविण्यासाठी प्रयत्नशील नागरिक, सामाजिक संघटना किंवा सरकारी संघटना यांनी जनतेच्या वतीने दाखल केलेली खटला म्हणजे जनहित खटला. न्यायालय त्यावर विशेष विचार करून निर्णय देते. जनहितार्थ याचिकेची प्रक्रिया इतर सर्व न्यायालयीन कामकाजापेक्षा वेगळी आहे. यात कोणीही सामान्य नागरिक केवळ एका अर्जाद्वारे अथवा टपाल कार्डद्वारे ती दाखल करू शकतो. प्रसंगी न्यायालयही काही घटनांमध्ये हस्तक्षेप करून स्वतः (स्युओ मोटो) अशी खटला दाखल करून घेऊ शकते. सध्या अनेक सजग नागरिक व संस्था याचा वापर सामाजिक हितासाठी करत आहेत.

Scanned with OKEN Scanner

कधी स्वीकार, कधी नकार?

फक्त ५० रुपयांची स्टँप ड्युटी भरून खटला करता येते. यात अनेक तांत्रिक बाबींची पूर्तता करावी लागते. ती न झाल्यास खटला रद्द होते किंवा सुनावणीस येत नाही. याचिकेवर सुनावणी घ्यायची किंवा नाही, किंवा किती प्राधान्याने घ्यायची हा सर्वस्वी न्यायालयाचा निर्णय असतो. अनेकदा या याचिकेच्या हेतूवर शंका उपस्थित करून, न्यायालयाने संबंधित खटलाकर्त्यांना फटकारले आहे. चुकीची खटला दाखल करून, न्यायालयाचा वेळ घेतल्याबद्दल मोठा दंडही ठोठावला आहे. न्यायव्यवस्थेची बारकाईने माहिती असणारे घटक म्हणजे वकील, विधिज्ञ, पत्रकार किंवा सामाजिक कार्यकर्ते. त्यामुळे जास्त करून याच घटकांकडून जनहितार्थ खटला दाखल होतात. संबंधित खटला समाजहिताची नाही, असे वाटले तर न्यायालय ती फेटाळून लावते. खटला मागे घेण्याची विनंतीही नाकारू शकते. खटला मागे घेतली तर त्यावरील सुनावणी किंवा निकालाचे रेकॉर्ड तयार होत नाही. याउलट, संबंधित याचिकेवर सुनावणी घेऊन ती फेटाळली तर पुढील काळात त्याचा संदर्भ न्यायालय किंवा अन्य खटलाकर्ते वापरू शकतात.

Scanned with OKEN Scanner

खटल्यासाठीच्या अटी व शर्ती

केंद्र, राज्य सरकार किंवा कुठल्याही सरकारी यंत्रणेचे एखादे धोरण अथवा निर्णयामुळे समाजातील काही लोकांचे मूलभूत हक्क डावलले जात आहेत किंवा एखाद्या खासगी कंपनीद्वारे किंवा संस्थेद्वारे मानवी हक्कांचे उल्लंघन होत आहे असे वाटत असेल, तर भारतातील कोणतीही व्यक्ती राज्यघटनेच्या कलम ३२ चा आधार घेऊन सर्वोच्च न्यायालयात, किंवा कलम २२६ आधारे उच्च न्यायालयात जनहितार्थ खटला करू शकते. ही खटला फक्त सार्वजनिक हितासाठी (जनहित) असेल; त्यात व्यक्तिगत स्वार्थ असता कामा नये, एवढीच अट यासाठी असते. ही खटला केंद्र सरकार, राज्य सरकार, महापालिका, शासकीय मंडळे, इतर प्राधिकरणे, खासगी मंडळे वा खासगी संस्था यांच्या विरोधात करता येते. यासाठी पीडित व्यक्तीला किंवा पक्षकाराला स्वत: न्यायालयात जाण्याचीही आवश्यकता नसते. पीडितांच्या वतीने इतर व्यक्तीसुद्धा दाद मागू शकते. त्यासाठी साध्या पोस्ट कार्डद्वारे किंवा अर्ज करून किंवा हल्ली ई-मेल करूनही 'पीआयएल' दाखल करता येते. सार्वजनिक हिताच्या विषयांमध्ये पर्यावरण, प्रदूषण, महिला व बालकल्याण, लैंगिक हिंसाचार, कैद्यांशी अमानवीय वागणूक, कामाच्या ठिकाणी योग्य वातावरण, जंगल व वन्यजीव संरक्षण, संस्कृती जतन, अन्नभेसळ, आर्थिक व सामाजिक दुर्बल घटकांवरील अन्याय असे सर्व विषय येऊ शकतात.

Scanned with OKEN Scanner

कोणत्या परिस्थितीत जनहित खटला नाकारला जाऊ शकतो?

- जनहित खटला नाकारण्याचे कारण

अपुरा सार्वजनिक हित दर्शविल्यास आणि केस वैयक्तिक किंवा खाजगी बाबींवर केंद्रित असल्यास न्यायालयांना जनहित खटला नाकारण्याची क्षमता मंजूर केली जाते. सार्वजनिक क्षेत्रासाठी महत्त्वाच्या बाबी हाताळणे हे जनहित याचिकांचे प्राथमिक उद्दिष्ट आहे.

जनहित खटला कोण आणि कोणाच्या विरोधात दाखल करू शकते?

सार्वजनिक हित खटला केवळ राज्य/केंद्र सरकार, महानगरपालिका प्राधिकरणांविरुद्ध दाखल केली जाऊ शकते आणि कोणत्याही खाजगी पक्षाविरुद्ध नाही . तथापि, "खाजगी पक्ष" ला संबंधित राज्य प्राधिकरण, पक्षकार बनवल्यानंतर "प्रतिवादी" म्हणून सार्वजनिक हित याचिकांमध्ये समाविष्ट केले जाऊ शकते.

Scanned with OKEN Scanner

जनहित खटलामध्ये प्रतिवादी कोण आहे?

राज्य सरकार, केंद्र सरकार, महापालिका प्राधिकरणाविरुद्ध जनहित खटला दाखल केली जाऊ शकते. तसेच, राज्य प्राधिकरणाशी संबंधित खाजगी व्यक्तीचा 'प्रतिवादी' म्हणून PIL मध्ये समावेश केला जाऊ शकतो.

जनहित खटला का सादर करण्यात आला ?

सार्वजनिक हित खटला (पीआयएल) ही संकल्पना भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद 39A मध्ये नमूद केलेल्या तत्त्वांना अनुकूल आहे आणि कायद्याच्या सहाय्याने त्वरित सामाजिक न्यायाचे संरक्षण आणि वितरण करते . 1980 च्या दशकापूर्वी केवळ पीडित पक्ष न्यायासाठी न्यायालयात जाऊ शकत होता.

Scanned with OKEN Scanner

पीआयएल वर्ग 8 म्हणजे काय?

जनहित खटला हे जनहित खटला आहे. हे समानता आणि मानवी हक्कांसाठी सार्वजनिक चिंतेच्या प्रश्नाला प्रोत्साहन देण्यासाठी किंवा वाढवण्यासाठी कायद्याच्या कृती किंवा कायद्याचा वापर संदर्भित करते.

जनहित UPSC म्हणजे काय?

नागरी सेवेच्या संदर्भात, सार्वजनिक हित म्हणजे नागरी सेवकांच्या वैयक्तिक फायद्यासाठी किंवा विशिष्ट गटाच्या हितसंबंधांऐवजी सार्वजनिक हितासाठी कार्य करण्याच्या कर्तव्याचा संदर्भ देते. मुख्य भाग: सार्वजनिक हितासाठी कार्य करण्यासाठी, नागरी सेवकांनी काही तत्त्वे आणि प्रक्रियांचे पालन केले पाहिजे.

Scanned with OKEN Scanner

जनहित खटला दाखल करण्यास कोण पात्र आहे?

सार्वजनिक हित खटला (पीआयएल) ही एक खटला आहे जी सार्वजनिक हिताच्या कोणत्याही विषयासाठी, सार्वजनिक चुकीची किंवा दुखापतीच्या निवारणासाठी सार्वजनिक हिताच्या कोणत्याही सदस्याद्वारे दाखल केली जाऊ शकते.

Scanned with OKEN Scanner

जनहित खटला कशी दाखल करावी

सार्वजनिक हित खटला (पीआयएल) ही एक खटला आहे जी सार्वजनिक हिताच्या कोणत्याही विषयासाठी, सार्वजनिक चुकीच्या किंवा दुखापतीच्या निवारणासाठी सार्वजनिक हिताच्या कोणत्याही सदस्याद्वारे दाखल केली जाऊ शकते. सक्तीने बेदखल करण्याशी संबंधित प्रकरणांमध्ये, कोणतीही प्रभावित व्यक्ती अशा निष्कासनामुळे झालेल्या कोणत्याही दुखापतीसाठी राज्य उच्च न्यायालये किंवा कनिष्ठ न्यायालयांमध्ये खटला सादर करण्यासाठी वकिलाकडे जाऊ शकते.

मुलभूत हक्कांचे उल्लंघन केल्याबद्दल कायदेशीर उपाय शोधण्यासाठी पीडित व्यक्ती(व्यक्तींकडून) रिट खटला दाखल केली जाऊ शकते. भारतीय राज्यघटनेनुसार, कलम 226 अंतर्गत उच्च न्यायालयासमोर किंवा कलम 32 अंतर्गत सर्वोच्च न्यायालयासमोर खटला दाखल केली जाऊ शकते.

Scanned with OKEN Scanner

रिट खटला / जनहित खटला दाखल करण्यासाठी पावले उचलावीत

- खटला दाखल करण्यासाठी जनहित वकील किंवा संस्थेशी संपर्क साधा.
- आवश्यक कागदपत्रे गोळा करा जसे की टायटल डीड, रहिवाशाचा पुरावा, ओळखीचा पुरावा, नोटीस, पुनर्वसन धोरण असल्यास, आणि निष्कासनाची छायाचित्रे.
- न्यायालयात जाणाऱ्या सर्व पीडित पक्षांची नावे आणि पत्ते सूचीबद्ध करा.
- ज्या सरकारी संस्थांकडून मदत मागितली जाते त्यांची नावे आणि पत्ते सूचीबद्ध करा.
- मूलभूत हक्कांचे उल्लंघन करणाऱ्या तथ्यांची यादी करा.

Scanned with OKEN Scanner

- साइटवरील मुक्कामाचा कालावधी, निष्कासन केव्हा झाले, केव्हा आणि केव्हा निष्कासन नोटीस प्रदान केली गेली आणि बेदखल करण्याशी संबंधित इतर महत्त्वाच्या तपशीलांची यादी करा.

- 'प्रार्थना' किंवा कोर्टाकडून मागितल्या जाणाऱ्या आरामाचा स्पष्टपणे उल्लेख करा.

Scanned with OKEN Scanner

न्यायालयीन सक्रियता

सामान्यत: न्यायालयात येणारे खटले हे बाधित व्यक्तींनी स्वत: केलेल्या तक्रारीच्या किंवा याचिकेच्या रूपात दाखल होतात. परंतु गेल्या काही दशकांत परिस्थिती बदलली आहे. भारतीय न्यायमंडलाने त्यांच्या कार्याची व्याप्ती वाढवली आहे. उदा, सार्वजनिकदृष्ट्या महत्त्वाच्या विषयात कोणत्याही व्यक्तीला खटला दाखल करण्यास न्यायालयाने परवानगी दिली आहे. त्या विषयाशी प्रत्यक्ष अथवा अप्रत्यक्ष निगडित असलेली व्यक्ती ही खटला दाखल करू शकते.

अश्या यचिकांना ' जनहित खटला ' म्हणतात. काही वेळा न्यायालयाने कोणतीही तक्रार अथवा खटला दाखल नसताना स्वत: सार्वजनिक विषयाची दखल घेत दावा दाखल केला आहे. न्यायालयाने घेतलेल्या पुढाकाराला "न्यायालयीन सक्रियता" असे म्हणतात.

Scanned with OKEN Scanner

जनहित याचिकेचे प्रणेते

सद्यःस्थितीत न्यायालयात जनहित खटला दाखल करणे व त्यांच्या माध्यमातून अन्यायाचे निराकरण करणे नागरिकांना सहजशक्य झाले आहे. माजी सरन्यायाधीश पी. एन. भगवती यांना या जनहित याचिकांचे प्रणेते मानले जाते. भगवती यांनी १९७९मध्ये न्यायालयात सर्वप्रथम जनहित खटला दाखल करून घेतली. त्यात त्यांना न्यायमूर्ती व्ही.आर. कृष्णा यांचे सहकार्य लाभले होते.पुष्पा हिंगोरानी यांनी पहिल्यांदा जनहित खटला दाखल केली.

Scanned with OKEN Scanner

वादग्रस्त निकाल आणि पश्चात्ताप

देशात आणीबाणी लागू असताना जबलपूरचे ॲडिशनल डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेट विरुद्ध शिवकांत शुक्ल या 'हेबीयस कॉर्पस केस' मध्ये भगवती यांनी एक वादग्रस्त निकाल दिला होता. 'आणीबाणीच्या काळात झालेल्या बेकायदेशीर अटकेला आव्हान देता येत नाही' हाच तो विचित्र निकाल. हा असा निकाल दिल्याबद्दल भगवतींना ३० वर्षांनी पश्चात्ताप झाला.

Scanned with OKEN Scanner

जनहित याचिकांचा वाढता दुरुपयोग

सार्वजनिक हिताचे संरक्षण करण्यासाठी भारतीय कायद्यात खटला दाखल करण्याची तरतूद म्हणजेच जनहित याचिका (पब्लिक इंटरेस्ट लिटिगेशन) होय. इतर याचिकांमध्ये पीडित स्वत: न्यायालयात दाद मागतो; पण जनहित याचिकेत पीडितास स्वत: न्यायालयात जाण्याची गरज नसते. पीडिताच्या वतीने कोणताही नागरिक वा स्वत: न्यायालयाद्वारे अशी याचिका दाखल करता येऊ शकते. कारागृहे, कैदी, संरक्षण दले, बालगृहे, नागरी विकास, वेठबिगारी, पर्यावरण व साधन, ग्राहकांचे हक्क, शिक्षण, राजकारण, मानवी हक्क आणि स्वत: न्यायपालिका अशा व्यापक क्षेत्रांवर जनहित याचिकांचा प्रभाव पडलेला आहे. न्यायालयीन सक्रियता आणि जनहित याचिकांचा विस्तार जवळपास सोबतच झाला आहे. मध्यमवर्गीयांनी जनहित याचिकांचे सर्वाधिक समर्थन केले आहे. भारतीय घटनेत वा कायद्यात जनहित याचिकेची तरतूद नाही. तिला सर्वोच्च न्यायालयाने घटनात्मक व्याख्येने जन्म दिला आहे. विशेष म्हणजे परदेशांत

Scanned with OKEN Scanner

तर जनहित याचिकांसारखी काही व्यवस्थाच नाही. जर कोणाच्या मूलभूत हक्काची पायमल्ली होत असेल तर ती व्यक्तीथेट उच्च व सर्वोच्च न्यायालयाचा दरवाजा ठोठावू शकते; परंतु सामान्य माणसाच्या हिताशी संबंधित याचिका जनहित याचिकेत रूपांतरित होते. ऐंशीच्या दशकाच्या सुरुवातीस जनहित याचिकेची तरतूद करण्यात आली होती. सध्या जनहित याचिकांचा पुरेपूर उपयोग करण्यात येत आहे.

याचिकांचे प्रकार

याचिकांचे दोन प्रकार असतात. पहिली प्रायव्हेट इंटरेस्ट लिटिगेशन आणि दुसरी असते पब्लिक इंटरेस्ट लिटिगेशन. प्रायव्हेट इंटरेस्ट लिटिगेशनमध्ये पीडित स्वत: याचिका दाखल करतो. त्यासाठी त्याला घटनेच्या कलम ३२ नुसार सर्वोच्च न्यायालय आणि कलम २२६ नुसार उच्च न्यायालयात याचिका दाखल करण्याचा अधिकार आहे. आपल्या मूलभूत हक्कांची कशी पायमल्ली होत आहे हे याचिकाकर्त्याला न्यायालयास पटवून द्यावे लागते, तर सामान्य माणसांचे हक्क कसे पायदळी तुडवले जात आहेत हे पब्लिक इंटरेस्ट लिटिगेशन (जनहित याचिका) दाखल

Scanned with OKEN Scanner

करणा°या याचिकाकर्त्याला पटवून द्यावे लागते. वैयक्तिक फायद्यासाठी जनहित याचिका दाखल करता येत नाही. वर्तमानपत्रांत छापलेल्या एखाद्या बातमीची दखल घेत न्यायालय तिचे जनहित याचिकेत रूपांतर करू शकते.

पीआयएलचा अधिकार कोणाला?

ऐंशीच्या दशकापूर्वी जनहित याचिका दाखल करता येत नव्हती. १९८१ मध्ये अखिल भारतीय शोषित कर्मचारी संघ (रेल्वे) विरुद्ध भारत सरकार या प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायमूर्ती व्ही. आर. कृष्णा अय्यर यांनी निर्णय देताना म्हटले होते की, एखादी अनोंदणीकृत संघटनाच घटनेच्या कलम ३२ नुसार रिट दाखल करू शकते तसेच अशी संस्था जनहित याचिकाही दाखल करू शकते, असेही त्यांनी म्हटले होते. तथापि, त्यानंतर १९८२ मध्ये सर्वोच्च न्यायालयाचे तत्कालीन सरन्यायाधीश पी. एन. भगवती यांच्या नेतृत्वाखालील ७ न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने बहुचर्चित न्यायाधीश बदली प्रकरणात ऐतिहासिक निर्णय सुनावला होता.

पीआयएलचे प्रमुख खटले

जनहित याचिकेचा पहिला प्रमुख खटला १९७९

Scanned with OKEN Scanner

मध्ये हुसैनआरा खातून आणि बिहार राज्य प्रकरणात कैद्यांच्या अमानवीय परिस्थितीशी संबंधित होता. बिहारमधील कारागृहांत असलेल्या हजारो कच्च्या कैद्यांचे हाल एका इंग्रजी वर्तमानपत्रातील बातमीद्वारे उजेडात आले होते. त्याच बातमीच्या आधारे एका वकिलाने ही जनहित याचिका दाखल केली होती. त्या याचिकेमुळेच ४० हजारांहून अधिक कैद्यांची सुटका करण्यात आली होती. विनाविलंब न्यायास मौलिक अधिकार समजण्यात आले आहे, जो त्या कैद्यांना देण्यात आला नव्हता. हा सिद्धांत नंतरच्या अनेक प्रकरणांत स्वीकारण्यात आला. एम. सी. मेहता आणि भारत सरकार तसेच इतर (१९८५-२००१) प्रकरणांतही न्यायालयाने आदेश दिला की, दिल्ली मास्टर प्लॅननुसार आणि दिल्लीत प्रदूषण कमी करण्यासाठी दिल्लीतील निवासी वसाहतींतील एक लाख कारखाने शहराबाहेर हलविण्यात यावेत. या निर्णयाने १९९९च्या अखेरीस राष्ट्रीय राजधानी क्षेत्रात औद्योगिक अशांतता आणि सामाजिक अस्थैर्यास जन्म दिला होता. पर्यावरणाच्या रक्षणासाठी न्यायालयाकडून सर्वसामान्य मजुरांच्या हिताकडे कानाडोळा होत असल्याबद्दल या निर्णयावर

Scanned with OKEN Scanner

टीकाही झाली होती. या जनहित याचिकेचा २० लाख लोकांच्या आयुष्यावर प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष परिणाम झाला होता. हे लोक त्या कारखान्यांमध्ये काम करत होते. आणखी एका अशाच खटल्यात सर्वोच्च न्यायालयाने आॅक्टोबर २००१ मध्ये आदेश दिले होते की, दिल्लीतील सर्व सार्वजनिक बसगाड्यांना टप्प्याटप्प्याने सीएनजीवर (कॉम्प्रेस्ड नॅचरल गॅस) चालवण्यात यावे.

अनावश्यक याचिकाच अधिक

कायदेतज्ज्ञांच्या मते, अनेक वेळा जनहित याचिकांचा कोणतेही महत्त्वाचे कारण नसताना वापर होत आहे. ही समस्या सोडवण्यासाठी न्यायालय वेळोवेळी अशा याचिकाकर्त्यांना दंड ठोठावत असते, जेणेकरून लोकांनी बिनमहत्त्वाच्या याचिका दाखल करून न्यायालयांचा वेळ वाया घालवू नये. मूलभूत हक्कांचे संरक्षण करण्याची जबाबदारी सरकारची असते. त्यामुळे घटनेने दिलेल्या मूलभूत हक्काची पायमल्ली होत असल्यास सरकारला प्रतिवादी बनवण्यात येते. याचिका दाखल झाल्यानंतर न्यायालय सरकारला नोटीस बजावते. त्यानंतर सुनावणीस सुरुवात होते.

Scanned with OKEN Scanner

निष्कर्ष

सदर प्रकल्पाद्वारे आपणांस असे समजते की भारतीय न्यायव्यवस्थेत जनहितार्थ खटले खूप प्रकारचे आहेत. आणि त्याचा सखोल अभ्यास सर्वांसाठी आवश्यक आहे.

सदर प्रकल्प आपणांस जनहित खटल्यांबद्दल खूप माहिती मिळवून देतो. सदर प्रकल्प हा जनहितार्थ खटल्यांच्या माहितीसाठी खूप महत्वाचा आहे. सध्याच्या काळात जनहितार्थ खटल्यांचा अभ्यास खूप महत्वाचा आहे. त्याला अनुसरून हा प्रकल्प बनवण्यात आला आहे.

Scanned with OKEN Scanner

संदर्भ

1. सदर प्रकल्पाची माहिती मला संगणकद्वारे इंटरनेट प्रणाली वर प्राप्त झाली.

https://divyamarathi.bhaskar.com/news/dms-public-interest-litigation-miss-use-2274256.html

https://blogs.maharashtratimes.indiatimes.com/alwawarche-pani/what-is-public-interest-litigation/

2. महाविद्यालयातील वाचनालयातून मला संबधित प्रकल्पाची खूप माहिती मला मिळाली

Scanned with OKEN Scanner

फ्रेमवर्क इस विधि से तैयार किया गया था जिसका उद्देश्य सॉफ्टवेयर उद्योग, विशेष रूप से छोटे और मझोले उद्यमियों को सुविधाएं देना था जिससे विश्व बाजार में प्रतिस्पर्धा करते हुए देश के आर्थिक विकास की गति को तेज किया जा सके। हाई स्पीड द्वारा कम्युनिकेशन (एचएसडीसी) लिंक्स सहित ढांचागत सुविधाएं मुहैया करके सॉफ्टवेयर उद्योग के संवर्द्धन और विकास के लिए तथा सॉफ्टवेयर निर्यात को बढ़ाने के लिए एसटीपी स्कीम को क्रियान्वित करने के लिए सॉफ्टवेयर टेक्नोलॉजी पार्क्स ऑफ इंडिया (एस.टी.पी.आई.) की स्थापना की गई थी। दिसंबर 2022 में, केंद्रीय इलेक्ट्रॉनिक्स और आईटी राज्य मंत्री राजीव चंद्रशेखर ने राज्यसभा में एक प्रश्न के लिखित उत्तर में सूचित किया कि राज्य द्वारा संचालित सॉफ्टवेयर टेक्नोलॉजी पार्क ऑफ इंडिया (एसटीपीआई) के साथ पंजीकृत आईटी इकाइयों ने 2021-22 में 6.29 लाख करोड़ रु. मूल्य के सॉफ्टवेयर का निर्यात किया है.

(क) सॉफ्टवेयर और सॉफ्टवेयर सेवाओं के विकास के साथ-साथ सूचना प्रौद्योगिकी योग्य सेवाओं/जैव-प्रौद्योगिकी को प्रोत्साहन देना।

(ख) एसटीपी/ईएचटीपी योजना तथा समय-समय पर भारत सरकार द्वारा सौंपी गई इसी तरह के अन्य योजनाओं को तैयार करके कार्यान्वित करके निर्यातकों को वैधानिक सेवाएँ प्रदान करना।

(ग) सूचना प्रौद्योगिकी और संबंधित उद्योगों को सूचना प्रौद्योगिकी/सूचना प्रौद्योगिकी योग्य सेवाओं में विभिन्न मूल्य वर्धित सेवाओं सहित आंकड़ा संचार सेवाएंप्रदान करना।

(घ) आईटी/आईटीईएस के क्षेत्र में एक प्रेरक परिवेश बनाकर लधु, छोटे और मध्यम उद्यमियों को प्रोत्साहन देना।

डिजिटल इंडिया

डिजिटल इंडिया देश के इक्कीसवीं सदी में छलांग लगाने के लिये अपनायी गयी सबसे रोमांचक पहलकदमियों में से एक है. जो कभी एक अव्यावहारिक विचार लगता था वह अब

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

सामान्य बात हो गया है.

प्रधानमंत्री नरेन्द्र मोदी की एक मजबूत पहल है डिजिटल इंडिया. उन्होंने प्रधानमंत्री का पद संभालने से पहले ही उद्योग जगत के एक सम्मेलन में डिजिटल इंडिया के अपने सपने के बारे में बताया था. इसकी कल्पना तेज रफ्तार वाले एक ऐसे डिजिटल हाईवे के रूप में की गयी है जिसमें सरकारी सेवाएं मोबाइल फोन के जरिये उपलब्ध होंगी और ताजा आंकड़ों को तत्काल मुहैया करा कर किसानों का सशक्तीकरण किया जायेगा. साइबर सुरक्षा और वित्तीय समावेशन भी डिजिटल इंडिया में शामिल होंगे. इन विचारों में से कई को पिछले तीन बरसों में वास्तविकता में तब्दील किया जा चुका है. लेकिन उद्योग विशेषज्ञों के मुताबिक इसका सबसे बड़ा फायदा देश में यह सहमति बनाना है कि डिजिटल सिर्फ धनी वर्ग्रों का खेल नहीं बल्कि विकास का जरूरी तत्व है. इस अभियान का मकसद इंटरनेट का दायरा बढ़ा कर जनता के लिये चीजों को सुविधाजनक और आसान बनाना है. इसे इसलिये बढ़ावा दिया जा रहा है कि चीजों को इलेक्ट्रॉनिक माध्यम से उपलब्ध करा कर जनता की मदद की जाये. इस कदम से प्रौद्योगिकी का वातान बढ़ाने के प्रयासों को काफी बल मिला है. इसकी शुरुआत देश में दूरदराज के ग्रामीण इलाकों तक इंटरनेट संपर्क बढ़ाने की योजना से होती है. इस अभियान का आरंभ एक जुलाई, 2015 को किया गया था और सशक्तीकरण के लिहाज से इसमें लगातार प्रगति हुई है. डिजिटल इंडिया पहलकदमी में ई-शासन और भारत को डिजिटल रूप से सशक्त समाज में परिवर्तित करने पर जोर दिया गया है. इसे देश को डिजिटल रूप से सशक्त समाज और ज्ञान पर आधारित अर्थव्यवस्था में परिवर्तित करने के लक्ष्य के साथ शुरू किया गया है. डिजिटल इंडिया यह सुनिश्चित करेगा कि देश के नागरिकों को सरकारी सेवाएं इलेक्ट्रॉनिक माध्यम से उपलब्ध हों.

डिजिटल इंडिया के तीन प्रयास हैं-

1.हर नागरिक के उपयोग के लिये डिजिटल ढांचागत सुविधाएं उपलब्ध कराना,

2.मांग पर शासन और सेवाओं की व्यवस्था तथा

3.नागरिकों का डिजिटल सशक्तीकरण

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

भारत सरकार डिजिटल इंडिया कार्यक्रम के जरिये अनेक मोर्चों पर विकास हासिल करने की उम्मीद रखती है. वह डिजिटल इंडिया के नौ स्तंभों की पहचान कर उन्हें लक्ष्य बनाना चाहती है. ये स्तंभ हैं- ब्रॉडबैंड हाईवे, इंटरनेट तक सबकी पहुंच, सार्वजनिक इंटरनेट अभिगम कार्यक्रम, ई-शासन (प्रौद्योगिकी के जरिये सरकार में सुधार), ई-क्रांति (सेवाओं की इलेक्ट्रॉनिक माध्यम से आपूर्ति), सबके लिये सूचना, इलेक्ट्रॉनिक्स निर्माण, रोजगार के लिये सूचना प्रौद्योगिकी तथा शीघ्र फसल कार्यक्रम.

विचौलियों, निरक्षरता, अज्ञान, गरीबी, धन के अभाव तथा सूचना और निवेश से संबंधित बाधाओं और सीमाओं के कारण शिक्षा, स्वास्थ्य और बैंकिंग जैसे सामाजिक क्षेत्र नागरिकों तक पहुंचने में अक्षम हैं. इन चुनौतियों की वजह से ग्रामीण और शहरी क्षेत्रों के विकास में असंतुलन पैदा हुआ है. इन क्षेत्रों में जनता की आर्थिक और सामाजिक स्थितियों में काफी अंतर है. डिजिटल इंडिया परियोजना सरकार और जनता को जोड़ती है. इससे सरकारी सेवाएं एक बटन दबाते ही लोगों के दरवाजों तक पहुंच जायेंगी. यह पहलकदमी देश के दूरदराज के इलाकों में रहने वाले ग्रामीणों के लिये सबसे ज्यादा उपयोगी हंै. ये ग्रामीण तेज इंटरनेट सेवा मिलने से अपने काम सिर्फ एक क्लिक के जरिये कर सकेंगे जिससे वे शहरी कार्यालयों के चक्कर लगाने से बचेंगे और उनके समय की भी बचत होगी. इस परियोजना के पीछे चिंतन ग्रामीण क्षेत्रों को शहरी प्रौद्योगिकी से जोडऩा और दूरदराज के गांवों में ई-सेवाएं मुहैया कराना है. इसमें देश के सभी गांवों में ब्रॉडबैंड, दूर-चिकित्सा और स्वास्थ्य सेवाएं उपलब्ध करा कर शासन को ज्यादा सहभागी बनाना शामिल है. सरकार देश के ढाई लाख ग्राम पंचायतों को इंटरनेट से जोडऩे के लिये एक राष्ट्रीय ऑप्टिकल फाइबर नेटवर्क बनाने की कोशिश कर रही है. देश के ग्रामीण क्षेत्रों में डिजिटल प्रौद्योगिकी के जरिये दूर-चिकित्सा, शिक्षा और कौशल उपलब्ध कराने के लिये 'डिजिगांव' योजना चलायी गयी है. भारत नेट की महत्वाकांक्षी परियोजना के लिये आवंटित रकम को बढ़ा कर 2017-18 में 10000 करोड़ रुपये किया गया है. इस परियोजना से डेढ़ लाख ग्राम पंचायतों को ऑप्टिकल फाइबर पर हॉटस्पॉट सहित तेज रफ्तार वाला ब्रॉडबैंड उपलब्ध होगा. इसके जरिये इन ग्राम पंचायतों के निवासी कम कीमतों पर डिजिटल सेवाओं का लाभ उठा सकेंगे.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

डिजिटल इंडिया परियोजना शिक्षा मुहैया कराने में भी मददगार होगी. इसके जरिये शिक्षा प्रणाली में शिक्षकों की कमी की चुनौती से स्मार्ट और आभासी कक्षाओं के माध्यम से आंशिक तौर पर निपटा जा सकता है. किसानों और मछुआरों को मोबाइल फोन के जरिये शिक्षित किया जा सकता है. तेज रफ्तार वाला नेटवर्क विशाल ओपन ऑनलाइन पाठ्यक्रमों (मूक) जैसे शिक्षा प्लेटफॉर्मों के लिये पर्याप्त ढांचागत सुविधाएं मुहैया करा सकता है. मोबाइल और इंटरनेट बैंकिंग से वित्तीय समावेशन में सुधार संभव है. इसके तहत अंतरसंचालनीय पर्यावरण और राजस्व में हिस्सेदारी के व्यावसायिक मॉडलों के निर्माण से मूल्य शृंखला में सभी पक्षों के लिये लाभकारी स्थिति बनेगी.

इस परियोजना के जरिये स्वास्थ्य सेवाओं और साक्षरता को ज्यादा सुलभ बनाया जायेगा. ई-अस्पताल सेवाओं के इस्तेमाल से चिकित्सा पंजीकरण, डॉक्टर से मुलाकात का समय और जांच रिपोर्टें हासिल करने के अलावा फीस का भुगतान भी ऑनलाइन किया जा सकता है. इसके जरिये खून की उपलब्धता के बारे में जानकारी भी ऑनलाइन प्राप्त की जा सकती है. डिजिटल इंडिया कार्यक्रम का एक अनोखा मकसद सूचना प्रौद्योगिकी से जुड़े रोजगार मुहैया कराना है. इस कार्यक्रम में डिजिटल विकास पर जोर दिया गया है लिहाजा इससे युवाओं को इस क्षेत्र में रोजगार भी मिलेंगे.

इस अभियान के तहत कई सुविधाएं मुहैया करायी गयी हैं. हमारे महत्वपूर्ण दस्तावेजों को ऑनलाइन रखने के लिये डिजिटल लॉकर की व्यवस्था है. इंटरनेट के जरिये दूर शिक्षा के लिये ई-शिक्षा है. ऑनलाइन स्वास्थ्य जांच और सूचना के लिये ई-स्वास्थ्य है. इसके अलावा एक राष्ट्रीय छात्रवृत्ति पोर्टल भी शुरू किया गया है. डिजिलॉकर भारतीय नागरिकों को अपने महत्वपूर्ण दस्तावेज डिजिटल स्वरूप में सुरक्षित रखने में मदद करता है. इसमें किसी भी व्यक्ति की अपने दस्तावेजों तक पहुंच सुरक्षित होती है. ई-साइन सुविधा के इस्तेमाल से कोई भी व्यक्ति किसी दस्तावेज पर आधार कार्ड से प्रमाणित डिजिटल हस्ताक्षर कर सकता है. इन सेवाओं से नागरिकों को एक सुविधाजनक और सुगम जीवन जीने में सहायता मिलती है.

डिजिटल इंडिया अभियान ने नागरिकों को इंटरनेट और मोबाइल बैंकिंग के जरिये नकदी

Scanned with OKEN Sc
Scanned with OKEN Scanner

रहित लेन-देन के लिये प्रेरित किया है. डिजिटल ढांचागत सुविधाओं से हमारा सरोकार एक ऐसे स्थल की स्थापना है जहां सभी पंजीकृत नागरिकों की एक डिजिटल पहचान होगी. इस पहचान के जरिये उन्हें सरकारी सेवाएं आसानी और तेजी से हासिल करने में मदद मिलेगी. अभियान के तहत बैंक खाते का प्रबंधन और वित्तीय प्रबंध, सुरक्षित साइबर स्थल, शिक्षा और दूरस्थ शिक्षा जैसी सभी सरकारी सेवाएं इस्तेमाल के लिये ज्यादा सरल बनायी जायेंगी. भारत का शिक्षा क्षेत्र भी धीमे-धीमे डिजिटल भविष्य की ओर बढ़ रहा है. एक समय भारतीय कक्षा का अर्थ ऐसे कमरे से था जहां छात्र घंटा भर बैठ कर अपने शिक्षक का एकालाप सुनते थे. प्रौद्योगिकी ने छात्रों और शिक्षकों दोनों के लिये जिंदगी आसान बना दी है. स्कूल डिजिटल शिक्षण समाधानों को अपना रहे हैं. स्मार्ट क्लास वास्तव में पाठ्यक्रम आधारित मल्टीमीडिया और थ्री डी सामग्री का डिजिटल पुस्तकालय है. सूचना और संचार प्रणाली (आईसीटी) का हमारे शिक्षा तंत्र पर व्यापक प्रभाव हो सकता है. आईसीटी से शिक्षा की पहुंच बढ़ने के साथ ही उसके खर्चों में भी कमी आयेगी. मोबाइल फोन और इंटरनेट गुमटियों की पहुंच बढ़ने से शिक्षा की संभावना सचमुच व्यापक हो गयी है. सरकार मोबाइल शिक्षा, ऑनलाइन शिक्षण, डिजिटल अधिगम संसाधनों और डिजिटल सामग्री प्रबंधन पर जोर दे रही है.

भारत ने संवहनीय विकास लक्ष्यों के घोषणापत्र पर हस्ताक्षरकर्ता होने के नाते डिजिटल इंडिया कार्यक्रम को सक्रियता से शुरू किया है. इसमें मूल उपयोगिता के रूप में डिजिटल ढांचागत सुविधाएं और मांग पर डिजिटल सेवाएं मुहैया कराने और सभी नागरिकों के डिजिटल सशक्तीकरण पर ध्यान केन्द्रित किया गया है. डिजिटल इंडिया के तहत सभी पहलकदमियों में विकास के लिये सूचना और संचार प्रौद्योगिकियों का इस्तेमाल किया जा रहा है. इनमें मिशन के अंदाज की परियोजनाओं के जरिये नागरिक केन्द्रित, व्यवसाय केन्द्रित और सरकार केन्द्रित सेवाएं प्रदान करने के लिये मोबाइल, सोशल मीडिया, क्लाउड और डाटा विश्लेषण का लाभ लिया जाता है. भारत एक डिजिटल क्रांति के उभार पर है और डिजिटल इंडिया इसका वाहक है. आधार (सार्वभौम डिजिटल पहचान), जन धन योजना (हर परिवार का वित्तीय समावेशन), लक्षित सार्वजनिक वितरण प्रणाली (गरीबी रेखा से

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

नीचे के और सभी अन्य योग्य परिवारों के लिये खाद्य सुरक्षा), सभी प्रमाणित लाभार्थियों को सीधे लाभ हस्तांतरण, डिजिटल साक्षरता अभियान, सरकारी ई-बाजार इत्यादि डिजिटल इंडिया के तहत किये जा रहे प्रमुख प्रयासों से भारत डिजिटल तौर पर सशक्त समाज और ज्ञान अर्थव्यवस्था में तब्दील हो रहा है. सरकारी ई-बाजार के जरिये उत्पादों के विक्रेता और सेवा प्रदाता सरकार की खरीद एजेंसियों से सीधे सौदा कर सकते हैं. जन धन, आधार और मोबाइल सरकारी लाभों के डिजिटल हस्तांतरण में सहयोगी हैं. देश में जन धन खातेदारों की संख्या 22 करोड़ तक पहुंच चुकी है.

संवहनीय विकास के लक्ष्य विस्तृत हैं और इनमें पांच 'पी'- पीपुल (जनता), प्लैनेट (धरती), प्रॉस्परिटी (संपन्नता), पीस (शांति) और पार्टनरशिप (सहभागिता) पर ध्यान केन्द्रित किया गया है. एजेंडा 2030 के तहत गरीबी उन्मूलन, भूख और कुपोषण निवारण, स्वास्थ्य और सेहत, शिक्षा, लैंगिक समानता, जल और स्वच्छता, ऊर्जा, विकास, ढांचागत सुविधाओं, असमानता घटाने, स्थाई उत्पादन और उपभोग, शहरीकरण और पर्यावास, जलवायु परिवर्तन, धरती पर जीवन, जल जीवन, शांति और न्याय तथा वैश्विक सहभागिता के संबंध में लक्ष्य निर्धारित किये गये हैं. इन सभी लक्ष्यों को 2030 तक पूरा किया जाना है.

भारत सरकार ने देश के डिजिटलीकरण के लिये कई योजनाएं शुरू की हैं. प्रधानमंत्री ग्रामीण डिजिटल साक्षरता अभियान के तहत 31 मार्च, 2019 तक ग्रामीण क्षेत्रों में छह करोड़ लोगों को डिजिटल साक्षर बनाया जाना है. इसके दायरे में हर योग्य परिवार के एक सदस्य यानी लगभग 40 प्रतिशत ग्रामीण परिवारों को रखा गया है. विशाल ओपन ऑनलाइन पाठ्यक्रमों (मूक) को भारत में लोकप्रियता मिल रही है. प्रौद्योगिकी के आगमन से ई-शिक्षा को तेजी से महत्व और गति प्राप्त हो रही है. प्रधानमंत्री ने पिछले साल ही 'स्वयं' नामक एक 'मूक' प्लेटफॉर्म की शुरुआत की है. द्व4द्दश1.द्धठ्ठ शासन में नागरिकों की भागीदारी के लिये एक प्लेटफॉर्म है.

डिजिटल कृषि सूचना और सेवाओं के समयबद्ध और लक्षित विकास तथा वितरण में मदद करने वाला एक आईसीटी और डाटा पर्यावरण तंत्र है. इसका मकसद सबको सुरक्षित, पोषक

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

और किफायती खाद्यान्न उपलब्ध कराने के साथ ही कृषि को सामाजिक, आर्थिक और पर्यावरणीय तौर पर लाभकारी और संवहनीय बनाना है. ग्रामीण कनेक्टिविटी किफायती डाटा और सूचना तक पहुंच उपलब्ध कराने में महत्वपूर्ण होगी. यह ग्रामीण युवाओं को अपनी पूरी क्षमता का उपयोग करने में सक्षम बनायेगी और किसानों को मूल्यवद्रिधत सेवाओं के लिये न्यायसंगत बाजारों और ग्रामीण व्यवसायों के जरिये अपना लाभ बढ़ाने का अवसर मुहैया करायेगी. किसानों को डिजिटल प्लेटफॉर्मों से अनुकूल फसलों, बीजों की किस्मों, मौसम, पौध संरक्षण और खेती की सर्वश्रेष्ठ प्रणालियों तथा बाजार मूल्यों, मांग और रणनीतियों से संबंधित जानकारियां हासिल करने में सहायता मिलती है.

भारत सरकार ने जून, 2015 में स्मार्ट सिटी मिशन की शुरूआत की. इसका मकसद संवहनीय और समावेशी शहरों को बढ़ावा देना है जो बुनियादी ढांचागत सुविधाएं मुहैया करायें और अपने बाशिंदों को अच्छी गुणवत्ता वाला जीवन, स्वच्छ और संवहनीय पर्यावरण और स्मार्ट समाधान प्रदान करें. सौ स्मार्ट सिटी के विकास और 500 अन्य में सुविधाओं के विस्तार के लिये सरकार ने 98000 करोड़ रुपये (15 अरब अमेरिकी डॉलर) मंजूर किये हैं. सुधार, नवीकरण और विस्तार स्मार्ट सिटी में क्षेत्र आधारित विकास के रणनीतिक तत्व हैं. इस मिशन में एक समग्र पहलकदमी भी शामिल है जिसके जरिये शहर के बड़े हिस्सों में स्मार्ट समाधान लागू किये जाते हैं.

2 अक्टूबर, 2014 को समूचे देश में स्वच्छ भारत मिशन की एक राष्ट्रीय आंदोलन के तौर पर शुरुआत की गयी. इस अभियान का लक्ष्य 2 अक्टूबर, 2019 तक स्वच्छ भारत के लक्ष्य को हासिल करना है. अभियान में जनता की सक्रिय भागीदारी के लिये संस्कृति मंत्रालय ने हाल ही में नयी दिल्ली में स्वच्छ भारत ऐप की शुरुआत की.

कंपनियों के पास काफी आंकड़े होते हैं जिन्हें रणनीतिक तौर पर व्यवस्थित करने की जरूरत होती है. 'बिग डाटा' नामक एक संपूर्ण सूचना प्रबंध रणनीति में पारंपरिक के अलावा नयी तरह के आंकड़ों और आंकड़ा प्रबंधन को शामिल और समेकित किया जाता है. बिग डाटा को चार वी- वेलोसिटी (गति), वोल्यूम (परिमाण), वेराइटी (विविधता) और वैल्यू (मूल्य) से भी परिभाषित किया गया है. मौजूदा समय में विश्लेषणात्मक डाटा बेस की जरूरत बढ़ गयी

Scanned with OKEN Sc
Scanned with OKEN Scanner

है क्योंकि इसमें किसी संगठन के केन्द्रित बाजार में विकास के लिये जरूरी उपकरणों, विश्लेषणों, प्रोग्रामिंग, प्रशासन और सूचना प्रौद्योगिकी का मिश्रण होता है. व्यवसाय विश्लेषण हमें पिछले आंकड़ों को देख कर भविष्य के बारे में जान बढ़ाने में मदद करता है ताकि हम ग्राहक की बेहतर और उत्पादक ढंग से सेवा कर सकें.

सोशल मीडिया इंटरनेट के सबसे ज्यादा बुद्धिमत्तापूर्ण उपयोगों में से एक है. सरकारी एजेंसियां ज्यादा तेज और प्रभावी ढंग से नागरिकों के साथ संवाद, सूचनाओं के आदान-प्रदान और सेवाएं मुहैया कराने के लिये सोशल मीडिया का इस्तेमाल कर रही हैं. देश में जागरूकता फैलाने तथा विभिन्न ई-शासन योजनाओं और कार्यक्रमों को बढ़ावा देने के मकसद से जुलाई, 2014 में डिजिटल इंडिया सोशल मीडिया टीम का गठन किया गया. थोड़े ही समय में डिजिटल इंडिया के सोशल चैनलों (फेसबुक, ट्वीटर, गूगल प्लस, यूट्यूब, इंस्टाग्राम और लिंक्डइन) को फॉलो करने वालों की संख्या विशाल रूप ले चुकी है. डिजिटल इंडिया की विषयवस्तु रणनीति में ऑनलाइन क्विज, समाचार अपडेट, दिन की सलाह और क्या आप जानते हैं जैसी अनेक दिलचस्प गतिविधियां शामिल हैं.

डिजिटल इंडिया पहलकदमी ने देश की डिजिटल पहचान पर जबर्दस्त असर डाला है. इसमें मोबाइल फोन और इंटरनेट की पहुंच, डिजिटल पहचान, डिजिटल सेवाओं और डिजिटल लेनदेन का कवरेज, ग्रामीण सशक्तीकरण, डिजिटल भुगतान, डिजिटल साक्षरता, ई-स्वास्थ्य सेवा, डिजिटल कृषि, डिजिटल विस्तार, इलेक्ट्रॉनिक और सिस्टम डिजाइन उद्योग और ई-कॉमर्स शामिल हैं. डिजिटल इंडिया ई-शासन को सबसे निचले स्तर तक ले जाकर तथा नागरिकों, सेवा प्रदाताओं और शासकीय संस्थानों को एक मंच पर लाते हुए नवाचार और समावेशी विकास को बढ़ावा दे रहा है. 'सबका साथ, सबका विकास' के लक्ष्य को विश्लेषण (नीति, सरकारी प्रक्रिया का पुनर्समायोजन, बहुउद्देश्यीय प्लेटफॉर्म और कुशल निर्णय समर्थन प्रणाली), समर्थन (खुले मापदंड, खुला डाटा, शिकायत निवारण तथा सूचना, शिक्षा और संचार) तथा कार्यवाही (क्षमता और सामग्री का विकास, सफल ई-शासन परियोजनाओं को तेजी से लागू करना और दोहराव, बहुपक्षीय भागीदारी तथा अंतर्राष्ट्रीय सहयोग) की

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

तीन चहलकदमी वाली स्थितियों अपना कर डिजिटल इंडिया के अधिक वैश्विक स्तर पर हासिल किया जा सकता है

संदर्भ

1. *"India's tech industry set to reach $245 billion in FY23".*
2. ↑ *"Indian IT sector to touch $245 billion in FY23: Nasscom".*
3. ↑ *"In its yearly strategic review for FY22, Nasscom said the industry added 4.5 lakh new jobs to take the overall direct*

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

employees to 50 lakh people. Over 44 per cent of the new hires were women, and their overall share is now 18 lakh".

4. ↑ "Number of employees in IT".
5. ↑ Nirmal, Rajalakshmi. "IT's time for ctrl+alt+delete". The Hindu (अंग्रेज़ी में). अभिगमन तिथि 26 February 2017.
6. ↑ "IT companies at STPI, SEZs export software worth Rs 11.59 lakh crore in 2021-22".
7. ↑ "Software exports from Andhra Pradesh not on expected lines, says BJP leader".

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

प्रस्तावना

सूचना प्रौद्योगिकी (अंग्रेज़ी: information technology) आँकड़ों की प्राप्ति, सूचना संग्रह, सुरक्षा, परिवर्तन, आदान-प्रदान, अध्ययन, डिज़ाइन आदि कार्यों तथा इन कार्यों के निष्पादन के लिये आवश्यक कंप्यूटर हार्डवेयर एवं साफ्टवेयर अनुप्रयोगों से संबंधित (सम्बन्धित) है। सूचना प्रौद्योगिकी, वर्तमान समय में वाणिज्य और व्यापार का अभिन्न अंग बन गयी है। संचार क्रान्ति के फलस्वरूप अब दूरसंचार को भी सूचना प्रौद्योगिकी का एक प्रमुख घटक माना जाने लगा है और इसे **सूचना एवं संचार प्रौद्योगिकी** भी कहा जाता है। एक उद्योग के तौर पर यह एक उभरता हुआ क्षेत्र है।

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

सूचना प्रौद्योगिकी का महत्व

- सूचना प्रौद्योगिकी, **सेवा अर्थतंत्र** (Service Economy) का आधार है।
- पिछड़े देशों के सामाजिक और आर्थिक विकास के लिए सूचना प्रौद्योगिकी एक सम्यक तकनीकी (appropriate technology) है।
- गरीब जनता को सूचना-सम्पन्न बनाकर ही निर्धनता का उन्मूलन किया जा सकता है।
- सूचना-संपन्नता (सूचना-सम्पन्नता) से सशक्तिकरण होता है।
- सूचना तकनीकी, प्रशासन और सरकार में पारदर्शिता लाती है, इससे भ्रष्टाचार को कम करने में सहायता मिलती है।
- सूचना तकनीक का प्रयोग योजना बनाने, नीति निर्धारण तथा निर्णय लेने में होता है।
- यह नये रोजगारों का सृजन करती है।
- सूचना प्रौद्योगिकी की सहायता से सरकारी नीतियों को असरदार बनाया जा सकता है। साथ ही लोकतंत्र (लोकतन्त्र) की सभी पहलुओं को जन केंद्रित (केन्द्रित) किया जा सकता है।

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

सूचना प्रौद्योगिकी का प्रभाव

सूचना प्रौद्योगिकी ने पूरी धरती को एक गाँव बना दिया है। इसने विश्व की विभिन्न अर्थव्यवस्थाओं को जोड़कर एक वैश्विक अर्थव्यवस्था को जन्म दिया है। यह नवीन अर्थव्यवस्था अधिकाधिक रूप से सूचना के रचनात्मक व्यवस्था व वितरण पर निर्भर है। इसके कारण व्यापार और वाणिज्य में सूचना का महत्व अत्यधिक बढ गया है। इसीलिए इस अर्थव्यवस्था को **सूचना अर्थव्यवस्था** (Information Economy) या **ज्ञान अर्थव्यवस्था** (Knowledge Economy) भी कहने लगे हैं। वस्तुओं के उत्पादन (manufacturing) पर आधारित परम्परागत अर्थव्यवस्था कमजोर पड़ती जा रही है और सूचना पर आधारित सेवा अर्थव्यवस्था (service economy) निरन्तर आगे बढती जा रही है।

सूचना क्रान्ति से समाज के सम्पूर्ण कार्यकलाप प्रभावित हुए हैं - शिक्षा (e-learning), स्वास्थ्य (e-health), व्यापार (e-commerce), प्रशासन, सरकार (e-govermance), उद्योग, अनुसंधान व विकास, संगठन, प्रचार, धर्म, आदि सब के सब क्षेत्रों में कायापलट हो गया है। आज का समाज सूचना समाज कहलाने लगा है।

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

सूचना प्रौद्योगिकी इतिहास

सूचना प्रौद्योगिकी विभिन्न कालखण्डों में अपने समय की सूचना से सम्बन्धित समस्याओं (इन्पुट, प्रसंस्करण, आउटपुट, संचार आदि) को हल करने की जिम्मेदारी सम्भालती है। अतः इसके इतिहास को चार मूल कालखण्डों में बांटा जा सकता है-

(१) यांत्रिक युग के पूर्व (Premechanical)

(२) यांत्रिक युग (Mechanical)

(३) विद्युतयांत्रिक युग (Electromechanical), तथा

(४) एलेक्ट्रॉनिक युग (Electronic)

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

भारत में सूचना प्रौद्योगिकी में महत्वपूर्ण पहल

- रेलवे टिकट एवं आरक्षण का कम्प्यूटरीकरण
- बैंकों का कम्प्यूतारीकरण एवं एटीएम की सुविधा
- इंटरनेट से रेल टिकट, हवाई टिकट का आरक्षण
- इंटरनेट से एफआईआर
- न्यायालयों के निर्णय आनलाइन उपलब्ध कराये जा रहे हैं।
- किसानों के भूमि रिकार्डों का कम्प्यूटरीकरण
- इंजीनियरिंग में प्रवेश के लिए आनलाइन आवेदन एवं आनलाइन काउंसिलिंग
- आनलाइन परीक्षाएं
- कई विभागों के टेंडर आनलाइन भरे जा रहे हैं।
- पासपोर्ट, गाडी चलाने के लाइसेंस आदि भी आनलाइन भरे जा रहे हैं।
- कई विभागों के 'कांफिडेंसियल रिपोर्ट' आनलाइन भरे जा रहे हैं।
- शिकायेतें आनलाइन की जा सकतीं है।
- सभी विभागों कई बहुत सारी जानकारी आनलाइन उपलब्ध है। [[सूचना का अधिकार' के तहत भी बहुत सी जानकारी आनाइन दी जा रही है।
- आयकर की फाइलिंग आनलाइन की जा सकती है।
- ईमेल भेजना (किसी प्रकार का फाइल को तुरंत भेजना)

भारत के लिए बहुत अच्छी खबर है और बुरी भी। अच्छी इसलिए कि भारतीय प्रतिभाओं की नित नई खोज से विकसित सॉफ्टवेयर और कम्पयूटर सेवा उद्योग से भारतीय अर्थव्यवस्था के समृद्धशाली संसाधनों और उनसे आय के स्रोतों में तेजी से बढ़ोत्तरी सामने आ रही है। यह क्षेत्र तीस फीसदी सालाना से भी ज्यादा तेज दर से बढ़ रहा है। इस उद्योग को

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

सन् दो हजार चार में करीब पचीस बिलियन अमेरिकी डालर से अधिक का राजस्व मिला जिसमें करीब सत्रह बीस बिलियन डालर की आय अकेले निर्यात से प्राप्त हुई। भारतीयों को यह सुनकर कितना सुखद लगेगा कि इस उद्योग में एक मिलियन से भी अधिक लोग सीधे रोजगार पा रहे हैं जबकि 2.5 मिलियन से ज्यादा लोग अप्रत्यक्ष रूप से इससे जुड़े हैं। इस प्रकार भारत के सकल घरेलू उत्पाद में इस उद्योग का तीन फीसदी से भी ज्यादा योगदान है जबकि कुल निर्यात का बीस प्रतिशत आईटी उद्योग से आता है। बुरी खबर इसलिए है कि जिन प्रतिभाओं भारत को लाभ उठाना था, वे दूसरों की प्रगति का जरिया बन रही हैं। भारत में जिस तरह से कुछ राजनीतिक दल फिर से आरक्षण-आरक्षण की रट लगा रहे हैं, उससे भारतीय प्रतिभाओं का पलायन रोका जाना संभव नहीं हो सकेगा।

एक आर्थिक रिपोर्ट से पता चलता है कि इसका ब्रिटेन जैसे देशों को बहुत फायदा हुआ है। इन फायदों में कंप्यूटर सेवाओं की भारतीय उप महाद्वीप में आउटसोर्सिंग से होने वाली बचत भी शामिल है। भारतीय साफ्टवेयर कंपनियां विदेशों में होने वाले निवेश की अगुआई करती रही हैं। जिससे इनमें ज्यादातर निवेश विलय और अधिग्रहण के जरिए होते हैं। देखा जाए तो भारतीय आईटी उद्योग सही मायने में देश का पहला वैश्विक व्यवसाय बनने की दिशा में बढ रहा है। ब्रिटेन में प्रमुख कंप्यूटर प्रदाता कंपनी के रूप में भारत की टाटा कंसलटेंसी को ही ले लीजिए जिसने इस क्षेत्र में बड़ा नाम कमाया है। सूचना प्रोद्योगिकी के लचीले व्यवसायिक नियमों के कारण आज कई कंपनियां ज्यादा कुशलतापूर्वक अपना काम कर रही हैं। इनमें टाटा ने दुनियां की दस बड़ी कंपनियों में अपने को स्थापित कर लिया है। तीस वर्ष से टाटा कंसलटेंसी भारत और ब्रिटेन के बीच होने वाले व्यवसाय के अनुरूप परिवर्तन की प्रक्रिया अपनाए हुए हैं। पिछले कुछ वर्षों के दौरान भारतीय प्रतिभाओं की भारी मांग ने भारत को एशिया प्रशांत क्षेत्र में सबसे तेज गति से विकास करने वाला सूचना प्रोद्योगिकी बाजार बना दिया है। भारतीय साफ्टवेयर और आईटीईएस उद्योग का पिछले छह वर्ष के दौरान करीब 30 प्रतिशत के सीएजीआर की दर से विकास सामने आया है। उपभोक्ताओं की उभरती आवश्यकताओं का प्रबंधन बेहतर रूप से करने के लिए, बहुउद्देशीय

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

सेवा प्रदायी क्षमताओं के लाभ और कुछ नई सेवाओं की प्रदायगी एक छोर से दूसरे छोर तक करने की भारतीय प्रतिभाओं की क्षमता को स्वीकार करते हुए भारतीय कंपनियां हरित क्षेत्र प्रयासों क्रास-बार्डर एमएण्डए, स्थानीय उद्योगों के साथ भागीदारी और गठबंधन के माध्यम से अपनी सेवाएं बढ़ा रही हैं।

माइक्रोसाफ्ट, ओरेकल, एसएपी जैसे साफ्टवेयर उत्पादों की बड़ी कंपनियों ने अपने विकास केंद्र भारत में स्थापित किये हैं। सूचना सुरक्षा के क्षेत्र में भारत का रिकार्ड अधिकांश देशों से बेहतर माना जा रहा है। भारत के प्राधिकारी देश में सूचना सुरक्षा के परिवेश को और मजबूत करने पर गहन रूप से बल दे रहे हैं। इस दिशा में किये जा रहे प्रयासों में सूचना प्रोद्योगिकी अधिनियम में संशोधन, समीक्षा, उद्योगों के प्रबंध वर्गों के बीच आपसी संपर्क में वृद्धि के बारे में जागरुकता बढ़ाई जा रही है। भारत की अधिकांश कंपनियों ने आईएसओ, सीएमएम, सिक्स सिगमा जैसे अंतरराष्ट्रीय मानकों के साथ अपनी आंतरिक प्रक्रियाओं और व्यवहारों को पहले ही शामिल कर लिया है, जिस कारण भारत को एक भरोसेमंद सोर्सिंग गंतव्य के रूप में स्थापित करने में सहायता मिली है।

एक अधिकृत रिपोर्ट के अनुसार भारत की बड़ी कंपनियों ने पांच सौ से ज्यादा गुणवत्ता प्रमाण-पत्र प्राप्त किये हैं जो विश्व के किसी भी देश से अधिक हैं। दूर संचार, विद्युत निर्माण कार्य, सुविधा प्रबंध, सूचना प्रोद्योगिकी, परिवहन, खानपान और अन्य सेवाओं सहित वेंडरों पर इसका असर दिखाई देने लगा है। गनीमत है कि सरकार ने अपने न्यूनतम साझा कार्यक्रम में मूलभूत गुणवत्ता सुधार को प्राथमिकता दी है और इस संदर्भ में साधारण जनता के जीवन से जुड़े क्षेत्रों में ई-शासन को बड़े पैमाने पर बढ़ावा देने का प्रस्ताव किया है। इसके अनुसार एक राष्ट्रीय ई-शासन योजना तैयार की गयी है जिसमें यह विचार मुख्य रूप से प्रस्तुत किया गया है कि इसका उद्देश्य साधारण जनता को सभी सरकारी सेवाएं उसी के इलाके में आजीवन, एकल बिन्दु केन्द्र के माध्यम से उपलब्ध होंगी। साधारण जनता की मूलभूत जरूरतों को पूरा करने के लिए ऐसी सेवाओं के लिए कम लागत पर कुशलता, पारदर्शिता और विश्वसनीयता सुनिश्चित होनी जरूरी है। जिस प्रकार इसके घटक राज्यव्यापी एरिया

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

नेटवर्क सामान्य सेवा केन्द्र, क्षमता निर्माण, इंटरनेट संवर्द्धन, रूट सरवरों की स्थापना, मीडिया लैब एशिया, सूचना सुरक्षा, अनुंसधान एवं विकास में जैसों खबू काम चल रहा है उसके लिए यह बहुत जरूरी है और यह इस बात का प्रमाण कहा जा सकता है कि आईटी के क्षेत्र में भारत ने जो प्रगति की है, उसका संबंध सीधे प्रतिभाओं के उच्च स्तरीय प्रयोग से है।

अमरीका और यूरोप के बाद जापानी कंपनियां भी भारतीय इंजीनियरों को अपनी ओर आकर्षित कर रही हैं। जापान में तो इंजीनियरों की संख्या में भारी कमी है इसलिए जापान ने इसे पूरा करने के लिए भारत और वियतनाम जैसे देशों के इंजीनियरों को अपने यहां शानदार अवसर दिए हैं। जापान की डिजीटल टेक्नॉलाजी के लिए उसे भारी संख्या में इंजीनियरों की आवश्यकता है यह अचरज की बात है कि जापान में तकनीकी विषयों की प्रतिभाओं में अच्छी खासी कमी आई है। विशेषज्ञ मानते हैं कि इसका कारण जापान में अत्यधिक आराम पसंद होना और गुढ़ विषयों की माथापच्ची से बचना है इसलिए यहां के छात्र विज्ञान से किनारा करते पाए गए हैं। जापान में यूं तो भारतीय इंजीनियरों के लिए भाषा की एक बड़ी समस्या है लेकिन पता चला है कि जापान की सरकार ने इस कमी को दूर करने के लिए भी अपने यहां एशियन टेलेंट फंड का निर्माण किया है। जापान सरकार अपने यहां के प्रतिभाओं को प्रोत्साहन देने में कोई कमी नहीं छोड़ती है लेकिन यहां की प्रतिभाओं का जापान तकनीकी क्षेत्र में पलायन नहीं रोक पा रहा है। भारत में मेहनतकश लोगों की कमी नहीं है। यहां की प्रतिभाएं जिस क्षेत्र में जुटती हैं उसमें वह काफी कमाल दिखाती हैं। इसे अमरीका, जापान, ब्रिटेन, रूस जैसे देशों ने माना है। भारत के औद्योगिक राजघराने की अंतरराष्ट्रीय कंपनियों ने भारतीय प्रतिभाओं को काफी आकर्षित किया है। इन कंपनियों ने भारतीय प्रतिभाओं को विदेशों में ही अवसर देने के रास्ते खोल दिए हैं जिससे विदेशी कंपनियों में भारतीय प्रतिभाओं का न केवल महत्व बढ़ गया है अपितु उन्हें दिया जाने वाला पैकेज भी भारी भरकम हो गया है।

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

इस कारण इस क्षेत्र में प्रतिभाओं का जितना प्रवेश दिखायी पड़ रहा है, उतना भारत की अखिल भारतीय सेवाओं में भी नहीं दिखता है। गुणवत्ता को सर्वोच्च प्राथमिकता दिए जाने के कारण विश्व के दूसरे देशों ने भारतीय आईटी प्रतिभाओं को जो मान्यता दी है, उससे आने वाले समय में भारतीय प्रतिभाओं की और भी ज्यादा आवश्यकता होगी। आने वाले समय में अब दुनिया में केवल प्रतिभाओं की मांग होगी और इसके दूसरे पक्षों को दरकिनार कर दिया जायेगा। यही कारण है कि आज पूरी दुनिया की नजर भारत की तरफ है। भारत के कुछ अशांत क्षेत्रों में विघटनकारी गतिविधियों और आरक्षण जैसी मांगों का भी सूचना प्रौद्योगिकी के विस्तार पर कोई विपरीत असर नहीं दिखायी पड़ता है। विश्व समुदाय मानता है कि भारत में आईटी के क्षेत्र में प्रतिभाओं की अद्‌भुत खोज हुई है। एक समय बाद भारतीय प्रतिभाएं दुनिया के लिए बड़ी मजबूरी बन जाएंगी, क्योंकि भारत के पास यही एक दौलत है, जिसके बूते पर प्रतिभाओं के क्षेत्र में भी सदियों से उसका इकबाल कायम है।

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

सूचना प्रौद्योगिकी की क्षमता विकास के उत्प्रेरक के रूप में पहचान करते हुए और सामरिक विकास के लिए महत्वपूर्ण क्षेत्र के रूप में 'सॉफ्टवेयर निर्यात, सॉफ्टवेयर विकास और प्रशिक्षण' पर ध्यान केन्द्रित करते हुए भारत सरकार द्वारा 1986 में अपनाई गई नीति के फलस्वरूप समर्पित सॉफ्टवेयर टेक्नोलॉजी पार्कों की स्थापना करने का विचार उत्पन्न हुआ था। सरकार द्वारा सॉफ्टवेयर उद्योग के विकास में आने वाली बाधाओं के कारणों की भी पहचान करने के परिणामस्वरूप 'सॉफ्टवेयर टेक्नोलॉजी पार्क' (एसटीपी) स्कीम तैयार की गई ताकि देश से सॉफ्टवेयर के निर्यात को प्रोत्साहित किया जा सके और उसमें वृद्धि की जा सके।

इन उद्देश्यों को प्राप्त करने के लिए निम्नलिखित जेसे महत्वपूर्ण पहलुओं के आधार पर एक उपयुक्त फ्रेमवर्क डिजाइन किया गया:

- कार्यविधियों का सरलीकरण/युक्तियुक्तकरण;
- उद्योग को एक स्थान पर सम्पर्क सुविधाएं मुहैया करना/एक स्थान पर (सिंगल विंडो) स्वीकृति देना;
- कार्यान्वयन को पूरा करने की बहुत ही कम अवधि के साथ निर्यात प्रचालनों के लिए आधारभूत सुविधाएं मुहैया करना;
- लागत प्रभावी तरीके से परिकलन संसाधनों और डाटा संचार सेवाओं जैसी उत्कृष्ट अवसंरचनात्मक सुविधाओं का आदान-प्रदान करना।

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

सारांश :-

काहीही झाले तरी. साहित्य.. आणि समाजाचा त्यांचा परस्पर अतूट संबंध आहे. चांगल्या आणि प्रगतीशील समाजाच्या निर्मितीसाठी श्रेष्ठ, सांस्कृतिक आणि प्रगतीशील साहित्याची मोठी गरज आहे. आजच्या आधुनिक वैज्ञानिक युगात साहित्याचे प्रयोजन गौण झाले आहे आनंदानुभूती हा काव्याचा मुख्य उद्देश आहे. काव्य हे असे असले पाहिजे की ज्याच्या आस्वादानंतर आपली हृदय हरपली पाहिजे.

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

आभार

मी प्रनिक अनिश नाटेकर, कला, वाणिज्य आणि विज्ञान शाखा खारेपाटण विद्यालयात येथे नूतीय वर्ष वाणिज्य या शाखेत शिकत असून २०२३ - २४ या शैक्षणिक वर्षात, वृत्तपत्रातील संपादक व उपसंपादक यांची भूमिका व कार्य एक अभ्यास या विषयावर प्रकल्प पूर्ण केले.

मला या प्रकल्पाविषयी विषय शिक्षक प्रा. सौ. रश्मी रमेश देसाई मॅडम यांनी दिलेली माहिती मला केलेले मार्गदर्शन योग्य प्रकारचे प्रकल्प पूर्ण अभ्यासात्मक माहिती प्रमाणात सहाय्य मिळाले. तसेच योग्य मार्ग दर्शन लाभले महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. म. डी. काबरे सर यांचे मार्गदर्शन लाभले. तसेच माझ्या सहकार्यांनी मला खूप मदत केली याबद्दल मी सर्वांचे मनापासून आभार मानतो.

P.S.N

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

University of Mumbai

KPSPMandal. Kharepatan

ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, KHAREPATAN

First Half Semester- VI End Regular Examination March- April 2023-2024

Programme : ARTS **Semester-** VI

Course Name : SOCIAL MEDIA PAPER - 6

सोशल मीडिया पेपर क्रमांक - ६

Class – T.Y.B.A.

S.R NO	Roll no	STUDENT NAME	PROJECT TOPIC
1	3303	BHALEKAR ROHIT RAJESH	सोशल मीडिया और कानुन
2	3304	BHALEKAR YUVRAJ KISHOR	सोशल मीडिया का बालक, युवक, वृद्ध महिलाओं पर होनवाला प्रभाव
3	3305	BHIKANE RUTIK SHANTARAM	सोशल मीडिया के प्रकार तथा प्रयोग
4	3307	DHUMALE KIRTI AJIT	सोशल मीडिया म हिंदी भाषा का प्रयोग और रोजगार की संभावनाये
5	3310	GOTHANKAR ROHINI RAVINDRA	सोशल मीडिया का राजनीतिक, सामाजिक, आर्थिक, धार्मिक प्रभाव
6	3320	KHANVILKAR DILIP PRAKASH	सोशल मीडिया और कानुन
7	3347	MORE ANIKET SUBHASH	सोशल मीडिया म शिक्षा क क्षत्र का योगदान और महत्व
8	3348	JADHAV SHREYAS ANKUSH	सोशल मीडिया का व्यवहार क्षेत्र और महत्व

Sign :

Head

Department of Hindi

Name of the Professor : Prof- *Vhankali G.P*

Arts Commerce and Science College,Kharepatan

PRINCIPAL

Arts Commerce & Science College Kharepatan

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

University of Mumbai

KPSPMandal, Kharepatan

ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, KHAREPATAN

Second Half V- Semester End Regular Examination October 2023-2024

Programme : ARTS **Semester-** V

Course Name : INFORMATION TECHNOLOGY IN HINDI PAPER - 6

सूचना प्रौद्योगिकी पेपर क्रमांक .६

Class – T.Y.B.A.

S.R NO	Roll no	STUDENT NAME	PROJECT TOPIC
1	3303	BHALEKAR ROHIT RAJESH	सुचना प्रौदयोगिकी में शिक्षा के क्षेत्र की उपयोगिता और समस्याएं
2	3304	BHALEKAR YUVRAJ KISHOR	सुचना प्रौदयोगिकी में डिजिटल भारत और रोजगार की संभावनाये
3	3305	BHIKANE RUTIK SHANTARAM	सुचना प्रौदयोगिकी में हिंदी भाषा का योगदान
4	3307	DHUMALE KIRTI AJIT	सुचना प्रौदयोगिकी में डिजिटल भारत और रोजगार की संभावनाये
5	3310	GOTHANKAR ROHINI RAVINDRA	सुचना प्रौदयोगिकी में हिंदी भाषा के सॉफ्टवेयर का महत्व
6	3320	KHANVILKAR DILIP PRAKASH	सुचना प्रौदयोगिकी में का जनसंचार के क्षेत्र में योगदान और महत्व
7	3347	MORE ANIKET SUBHASH	सुचना प्रौदयोगिकी में हिंदी भाषा के सॉफ्टवेयर का महत्व
8	3348	JADHAV SHREYAS ANKUSH	सुचना प्रौदयोगिकी में शिक्षा के क्षेत्र की उपयोगिता और समस्याएं

Arts, Commerce & Science College Kharepatan Tal. Kankavli Dist. Sindhudurg

PRINCIPAL

Arts, Commerce & Science College Kharepatan Tal. Kankavli Dist. Sindhudurg

Sign :

Head

Department of Hindi

Arts, Commerce and Science College, Kharepatan

Name of the Professor : Prof- *Vhankali G.P*

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

PROJECT REPORT

ON

" सूचना प्रौद्योगिकी में डिजिटल भारत और रोजगार कि संभावनाये "

Project Submitted to
University of Mumbai for partial completion of the degree of

Bachelor in Arts

Under the Faculty of Arts

By

Kirti Ajit Dhumale

Roll number - 3307

SEMESTER - V

Under the Guidance of

Mr. Gajanan Prakash Vhankali

Assistant Profeser and Head of Department
Hindi Department

ARTS, COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE,

KHAREPATAN

ACADEMIC YEAR

2023-24

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

KHAREPATAN PANCHKROSHI SHIKSHAN PRASARAK MANDAL'S

Arts Commerce, & Science College Kharepatan.

CERTIFICATE

This is to certify that **Mrs. Kirti Ajit Dhumale** has worked and duly completed her/his Project Work for the degree of Bachelor in Arts under the Faculty of Arts in the subject of **Hindi** and his project is entitled " **सूचना प्रौद्योगिकी में डिजिटल भारत और रोजगार कि संभावनाये** " under my supervision.

I further certify that the entire work has been done by the learner under my guidance and that no part of it has been submitted previously for any Degree or Diploma of any University.

It is her/ his own work and facts reported by her/his personal findings and investigations.

Mr. Gajanan Prakash Vhankali
Guidance Teacher

Date of submission:

PRINCIPAL
Arts,Commerce & Science College Kharepatan
At.p.Kharepatan,Tal.Kankavli,Dist.Sindhudurg

(Head's Signature)
Seal of the Head

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

DECLARATION BY LARNER

I the undersigned **Mrs. Kirti Ajit Dhumale** work embodied in this Project work titled entitled " सूचना प्रौद्योगिकी में डिजिटल भारत और रोजगार कि संभावनाये " forms my own contribution to the research work carried out under the guidance of **Mr. Gajanan Prakash Vhankali** is a result of my own research work and has not been previously submitted to any other University for any other Degree/ Diploma to this or any other University.

Wherever reference has been made to previous works of others, it has been clearly indicated as such and included in the bibliography.

I, here by further declare that all information of this document has been obtained and presented in accordance with academic rules and ethical conduct.

Mrs. Kirti Ajit Dhumale

Certified by

Mr. Gajanan Prakash Vhankali

Guidance Teacher

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

ACKNOWLEDGEMENT

I take this opportunity to thank the University of Mumbai for giving me chance to do this project .

I would like to thank my Principal , **Prof. Dr. A. D. Kambale** for providing the necessary facilities required for completion of this project .

I place my sincere thanks to my Guiding Teacher **Mr. Gajanan Prakash Vhankali HOD Of Hindi Department** her guidance and advices to complete my work successfully Lastly , I would like to thank each and every person who directly or indirectly

helped me in the completion of the project especially my Parents and Peers

who supported me throughout my project .

Mrs. Kirti Ajit Dhumale

Scanned with OKEN Scan

Scanned with OKEN Scanner

INDEX

Chapter No.	Title of the Chapter	Page No.
१.	प्रस्तावना	
२.	सूचना प्रौद्योगिकी का महत्व	
३.	सूचना प्रौद्योगिकी का प्रभाव	
४.	सूचना प्रौद्योगिकी इतिहास	
५.	भारत में सूचना प्रौद्योगिकी में महत्वपूर्ण पहल	
६.	डिजिटल इंडिया	
७.	संदर्भ	

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

"भांडवल" या ग्रंथामध्ये भांडवलशाही व्यवस्थेतील आर्थिक शोषण संबंधीचे सिद्धांत मांडले तर 'कम्युनिस्ट जाहिरनामा' या ग्रंथामध्ये वर्गसंघर्षाचे संकल्पना मांडले. समाजामध्ये उत्पादनाची साधने ज्याच्या मालकीचे असतात असा श्रीमंत भांडवलदार वर्ग असतो. तर शोषित असा कामगारांचा दुसरा वर्ग असतो. यामध्ये भांडवलदार वर्ग कामगारांचे शोषण करतो. त्यातून वर्गसंघर्ष निर्माण होतो. असे कार्ल मार्क्स म्हणतो. या शिवाय पाया आणि इमला असा सिद्धांत मार्क्स ने मांडला. यामध्ये तो म्हणतो मानवी क्रिया, विचार आणि संस्कृती यांचे परस्पर संबंध असतात.

मराठी साहित्य संशोधकांची मते
१) रा. ग. जाधव
२) दि. के. बेडेकर
३) शरदचंद्र मुक्तीबोध

मराठी भाषेमध्ये काही साहित्यिक समिक्षक आणि विचारवंतांनी साहित्य आणि विचारवंतांनी साहित्य आणि समाज यांच्या संबंधावर त्यांच्यातील परस्पर संबंधांची निकटता पुरकता स्पष्ट केली आहे. या संदर्भात विशेषतः जीवनवादी मार्क्सवादी आणि दलित साहित्यिकांनी, साहित्य आणि समाज यांचा निकटचा संबंध असतो. किंवा ते परस्पर पोषक असतात. अशी भूमिका मांडलेली या संदर्भात रा. ग. जाधव

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

६) रा. ग. जाधव :-

ते १९८० नंतरचे एक महत्त्वाचे मराठी समिक्षक साहित्यिक आहे. त्यांची साहित्य पाहण्याची दृष्टी ही जीवनवादी आहे. परंतु त्यांना निखळपणे जीवनवादी म्हणून म्हणता येणार नाही. कारण रा. ग. जाधव यांना कलेची किंवा साहित्याची स्वायत्तता मान्य आहे. रा. ग. जाधव यांच्या समिक्षेचे स्वरूप मुलकरसे समन्वयवादी आहे. साहित्य आणि समाज याच्या संबंधाची चर्चा त्यांनी अनेक ठिकाणी त्यामुळे तिचे स्वरूप विखुरलेले आहे. मराठीतील नव्यासाहित्य प्रवृत्तींचे स्वागत करताना त्यांची समिक्षा ही त्यांनी केलेली निकी पहाट, निकी दिनीजे स्त्रीवादी कवियित्री आणि समिक्षा ह. ग्रंथ त्यांचे उदा. आहेत. साहित्य आणि समाज यासंबंधी त्यांनी सांस्कृतिक मूल्यवेध कला साहित्य संस्कृती साहित्य व सामाजिक मूल्य साहित्य व मूल्य या ग्रंथातील त्यांनी आपली भूमिका मांडली आहे. त्यांनी साहित्याची मूल्ये ही दुहेरी असतात व ही दोन मूल्ये द्वैभक्तमानाने जीवनवादी व कलावादी असे ते म्हणतात.

रा. ग. जाधव बोलतात साहित्य निर्मिती हा मानवी साहित्यविष्कार जे आहे. अनुभवले साहित्यिकाने जे जाणवले तेच कलावंत, व्यक्त करत असतो असे म्हणत असतानाना त्यांची निर्मिती विषयक भूमिका स्पष्टपणे लौकिकतावादी आहे असे दिसते. स्वातंत्र्य मानवतावाद

यांना त्यांनी निर्मितीच्या

प्रेरणा मानल्या आहेत आणि या सर्व प्रेरणांन सामाजिक संदर्भाची जोड त्यांनी दिली आहे. कलेचे श्रेष्ठत्व स्पष्ट करताना कलामूल्याबरोबरच जीवनमूल्याचाही आग्रह ते धरतात. वाङ्मयीन महामत्ता हि जीवनाचीच महामत्ता असते असे ते म्हणतात.

सांस्कृतिक मूल्यभेद या ग्रंथावर श.ग. जाधवांनी प्रतिभावंत कलावंताच्या स्वातंत्र्याची आणि सामाजिक सांस्कृतिक पुनरचनेची चर्चा केली. कलानिर्मिती ही एकाच वेळी साध्य व साधन आहे हे त्यांनी स्पष्ट केले. सगळेच ललितसाहित्य हे एका अर्थाने सांस्कृतिक साध्य असते असे ते म्हणतात.

भाषेमुळेच साहित्य समाज सापेक्ष आणि संस्कृती सापेक्ष ठरते. भाषा हे साहित्याचे माध्यम साहित्यिक समाजाचा घटक यामुळे अराजकी संस्कृती विरपेक्ष साहित्यकृती असणे असे ते शक्य नाही असे ते म्हणतात. या दृष्टीने साहित्याचा कलात्मक अभ्यासाचे जेवढे महत्व आहे. तेवढेच महत्व त्याच्या सांस्कृतिक ने अभ्यासाचे हि आहे हे श.ग. जाधवांनी आपल्या साहित्य आणि समाज संस्कृती या केलेल्या भाष्यातून स्पष्ट होते.

२) दि.के. बेडेकर:-

यांनी, साहित्य निर्मिती समिक्षा' या त्यांच्या ग्रंथामध्ये लेखक व समाज यांच्या संबंधाची निर्मिती

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

प्रक्रियेच्या अनुषंगाने भूमिका मांडलेली आहे. साहित्यिक आपल्या साहित्यातून मानवी जीवन अनुभवाचे प्रकटीकरण करीत असतो. अनुभव हा व्यक्तीनिष्ठ असतो. तर ज्ञान हे वस्तुनिष्ठ असते. परंतु कलाकृतीचे स्वरूप मानवी ज्ञान, अनुभव या पेक्षा वेगळे व विलक्षण असते हे त्यांनी कवीचे व्यक्तीमत्त्व आणि त्याच्या निर्मिती प्रक्रियेचा शोध स्पष्ट केला आहे. बेडेकरांच्या मते कवीचे मन अथवा व्यक्तीगत वास्तवाच्या मुळाशी विषयाशी नादात्म्य पावूनच कलाकृती निर्माण होतो. उदा. बालकवींची फुलराणी कविता.

बेडेकरांची मते कलावंत हा इतरांपेक्षा वेगळा असतो. पण तो वेगळेपणा कलात्मक निर्मितीच्या सामर्थ्याचा असतो. सामाजिकतेच्या बाबतीत कलावंत व इतर असा भेद नसतो. असलाच तर उलट असा भेद असतो की कलावंताचे मन सामाजिक व वास्तवाशी जास्त निकटतेने व उत्कटतेने नादात्म्य पावलेले असते. मनुष्याचे मन काहीच आनंद ग्रहण करू शकत नाही. व सर्जन ही करू शकत नाही. त्या मनाला जो आशय व जे सामर्थ्य लागते ते समग्र जीवनाच्या संस्कारातून लागते.

मनाच्या प्रत्येक व्यापार हा जीवन सापेक्ष असतो. सर्जनातच व्यक्तीमत्वाचे संस्कारांचे व संस्कृतीचे संस्कार हा स्पष्ट पणे व उत्कटपणे प्रतिबिंबित असतात.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

३) शरदचंद्र मुक्तीबोध :-

मराठी मध्ये साहित्य-च्या अनुषंगाने निर्मिती प्रक्रिये संबंधी यांनी विचार मांडले आहेत. त्यांनी गणित आणि जाणीव म्हणजेच घडणे आणि घडविणे यात भेद कल्पना साहित्य निर्मिती जाणीव आणि घडविण्याची प्रक्रिया कशी मूलभूत मानण्याचा प्रयत्न केला आहे. मुक्तीबोधांनी 'प्रतिभा' ही संकल्पना संघटन तत्व अशीच ने जाणिवेशी सामिहाक आहे. असे न म्हणता न जाणिवही नेणे जीवन विषय चिंतनानुन. जीवन जगण्यातून घडत असते. तिचा संबंध अपरिहार्यपणे सामाजिक, सांस्कृतिक इतिहासाशी असतो.

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

समारोप :-

साहित्यिक हा कोणत्यानरी समाजाचा एक घटक असतो. समाजाचा घटक म्हणून त्याचा जन्म त्याची वाढ आणि त्याचा मृत्यूही देखील कोणत्या नरी समाजात होत असतो. त्याची जडणघडण होत असताना त्याची भाववृत्ती, दृष्टी, वृत्ती, प्रवृत्तीचीही जडणघडण होत असते. समाज संस्कृतीचा घटक म्हणून त्याच्यावर त्या समोवतालच्या पर्यावरणाचे त्याच्यावर बरेवुरे परिणाम होतात. हे संस्कार परिणाम दुहेरी स्वरूपाचे होतात असतात. आंतरिक आणि बाह्य. आंतरिक संस्कार हे अंतर्मन, भावना यांच्याशी निगडीत असतात. मूल्य अध्यात्म धर्माचे संस्कार हे या आंतरिक मनाशी संबंधित असतात. तर बाह्य संस्कार हे कही परंपरा, वेशभूषा, भौतिक जगाशी निगडीत असतात. परंतु या आंतरिक आणि बाह्य मनामध्ये द्वंद्वात्मक नाते असते. ते परस्परांना वळण आणि दिशा देत असतात. जेव्हा साहित्यकृतीची निर्मिती, नैतिक आणि आणि जागिव सामाजिक, सांस्कृतिक वास्तव पर्यावरणाच्या प्रभावापासून दूर राहू शकत नाही. म्हणून साहित्यकृतीतून जे वास्तव प्रकट होते. ते ती वास्तवाची संकल्पना प्रथम स्पष्ट केली पाहिजे

वास्तव हया शब्दाचा कोशगत अर्थ खरे, प्रत्यक्ष असेच असा आहे. बौद्ध तत्त्वज्ञ धर्मकीर्ति याने वास्तवाचा प्रत्यक्ष निकष अर्थ क्रिया सामर्थ्य लक्षण त्वाद वस्तुन वस्तु (प्राकृतिक वस्तु).

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

ती असते. जी व्यावहारिक साफल्य देण्याच्या सामर्थ्याने युक्त असते "वास्तवाची क्रिया सामर्थ्य असा आहे बोधनेची प्रक्रियासुद्धा क्रियाशील व परिवर्तक असते.

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

साहित्याचे उद्दिष्ट कोणत्याही परिस्थितीत केवळ मानवाचे कल्याण आणि सुखच साधिल आहे. यातें शब्दांचे सूचन:
सर्वे सन्तु निरामया:।
हे जग, समाज आणि लोक त्यांचे जीवन जगण्यासाठी निवडलेल्या मार्गावर देखील परिणाम करू शकतात. काही प्रकरणांमध्ये साहित्यकृतींनी अर्थपूर्ण सामाजिक बदल घडवून आणले आहेत. कारण ते मूक असलेल्या दृष्टीकोन सादर करू शकते. साहित्यात काहीतरी आशा सामरस्यांतर प्रकाश टाकण्याचा मार्ग आहे जो अन्यथा लक्ष न दिला गेलेला असतो. साहित्य हे समाजाचे प्रतिबिंब असते. मग्रूर्या लोकांचे साहित्य कधीच घडत नाही. अनुभव, तेढना, जाणीवा संवेदनशीलता असे अनेक धागे एकमेकांमध्ये गुंफून साहित्य निर्माण होत. मग्रूर्या अनुभवाकडे पाहण्याचा प्रत्येकाचा दृष्टीकोन वेगळा असतो. त्यामुळे त्याचे विविध प्रकार मानव उमटतात आणि मग हे साहित्य लेखणीतून उतरत जाते. सतत नवीन गोष्टींचा शोध घेणे, जीवन अधिक सुकर करणे हा मानवाचा स्वभाव आहे. मानवाच्या वाढत जाणाऱ्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी मानव निर्मित पदार्थांची निर्मिती करण्याची गरज निर्माण झाली. साहित्याचा शाब्दिक अर्थ म्हणजे कविता, नाटके, कथा, गद्य, काल्पनिक कथा इत्यादी अलिकडच्या दशकांत साहित्याची व्याख्या कशी विस्तारली आहे? साहित्य मग्रूर्या व्यक्तीला वेगळे मार्गे जाण्याची आणि आपल्या आधी चालत असलेल्या लोकांकडून पृथ्वीवरील जीवनाबद्दल जाणून घेण्यास अनुमती देते. आपली संस्कृती अधिक चांगली समाज गोष्टा करू शकतो.

आणि त्यांचे अधिक कौतुक करू शकतो. इतिहासाची नोंद कशाप्रकारे केली जाते. लेखनाच्या रूपात आणि भाषणातून आपण शिकतो साहित्य वाचणे आपल्याला इतरांच्या नजरेतून जग पाहण्यास सक्षम करते. हे मनाला सर्वांचे होण्यासाठी. इतर दृष्टीकोन समजून घेण्यास प्रशिक्षित करते. दुसऱ्या वयाच्या, वर्गाच्या. किंवा वंशाच्या व्यक्तींच्या डोळ्यांद्वारे जीवन पाहण्यासाठी वैयक्तिक दृष्टीकोन बाजूला ठेवण्यासाठी उपयोगी ठरते.

संस्कृती म्हणजे काय संस्कृतीचे घटक स्पष्ट करा?

"संस्कृति: मनुष्य व्यक्तेश: व समुदायश:" जी जीवनपद्धती निर्माण करतो. आणि जीवन साफल्यार्थ स्वत:वर व बाह्य विश्ववर संस्कार करून जे अविष्कार करतो, ती पद्धती किंवा तो अविष्कार म्हणजे संस्कृती होय. संस्कृती आणि संस्कार हे दोन्ही शब्द सम् अधिक कृ या धातूपासून बनलेले आहेत.

विद्यार्थ्यांसाठी साहित्य महत्त्वाचे आहे. कारण ते त्यांची कल्पनाशक्ती आणि सर्जनशीलता विकसित करण्यास मदत करते. त्यांची भाषा कौशल्ये सुधारते आणि त्यांना कलेचे कौतुक करण्यास सक्षम करते. हे भावनिक संवेदनशीलता विकसित करण्यास देखील मदत करते आणि त्यांना सौंदर्याची चव देते. अशाप्रकारे, निष्कर्षापर्यंत, साहित्य स्वत:ला चांगले आणि वाईट दोन्हीची शक्ती म्हणून प्रकट करू शकते. हे मूलत मानवतेचे जवळजवळ

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

परिपूर्ण प्रतिबिंब आहे. माणसे चांगली आणि वाईट कृत्ये करण्यास सक्षम असताना साहित्यात ही कृत्ये करण्यास भाग पाडण्याची शक्ती आहे. उपाशीन किंवा अत्याचारित गट-बद्दल प्रबळ कथा आणि कट्टरवादी कल्पनांना आव्हान देण्यासही साहित्य मदत करू शकते. या गटाचे अधिक सूक्ष्म आणि गुणागुणीचे चित्रण सादर करून, साहित्य हानिकारक स्टिरियोटाइप नोडण्यास आणि अधिक समज आणि स्वीकृती वाढविण्यात मदत करू शकते. जे लोक ने मेकनात आणि वाचनात त्यांच्या-साठी साहित्य एक भाषा माडेल प्रदान करते. साहित्यिक मजकूर वापरून विद्यार्थी नवीन शब्द, वाक्यरचना आणि प्रवचन कार्ये शिकतात आणि ने योग्य वाक्य, पद्धती मानक कथा रचना शिकतात ने त्यांचे लेखन कौशल्य विकसित करतात. अलिकडच्या शतकांमध्ये मौखिक साहित्याचा समावेश करण्यासाठी परिभाषा विस्तारली आहे. ज्याला वक्तृत्व म्हणून ही ओळखले जाते जापैकी बरेचसे लिप्यंतरण केले गेले आहे. साहित्य हे ज्ञान आणि मनो-रंजन रेकॉर्डिंग, जतन आणि प्रसारित करण्या-ची एक पद्धती आहे आणि त्यात सामाजिक, मानसिक, आध्यात्मिक किंवा राजकीय भूमिका देखील असू शकते. साहित्य हे समाजाचे प्रति-बिंब असते हे सर्वत्र मान्य केलेले सत्य आहे. साहित्य हे खरे तर समाजाचे. त्यातील चांगल्या मूल्यांचे आणि वाईटाचे प्रतिबिंब दाखवते. समाजाला त्याच्या चुका लक्षात या-व्यात आणि त्यात सुधारणा व्हावी या उद्देशाने साहित्य हे आपल्या सुधारात्मक कार्यात समाजातील वाईट गोष्टींना प्रतिबिंबित

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

करने.

साहित्याचा समाजाच्या विकासावर मोठा परिणाम झाला आहे. याने समाजला आकार दिला आहे. राजकीय व्यवस्था बदलल्या आहेत आणि अन्याय उघड केला आहे. साहित्य आपल्याला मानवी अनुभवाचे तपशील-वार पुनर्विलोकन देते जे आपल्याला इच्छा आणि भावनांच्या मूलभूत स्तरांवर जोडण्याची परवानगी देते. महान साहित्यकृतीमुळे लोक त्यांच्या सामाजिक भूमिका कशाप्रकारे जगतात. याचा अभ्यास करण्यास आम्हाला सक्षम करते. साहित्य केवळ व्यक्तीचे सामाजिक वर्तनच दर्शवत नाही, तर त्यांच्या समाजीकरणाची प्रक्रिया देखील दर्शविते, हे केवळ वैयक्तिक अनुभवाबद्दलच नाही. तर त्या अनुभवाच्या अर्थाबद्दल देखील बोलते साहित्य वाचणे आपल्याला इतरांच्या नजरेतून जग पाहण्यास सक्षम करते. हे मनाला लवचिक होण्यासाठी, इतर दृष्टीकोन समजून घेण्यास प्रशिक्षित करते दुसऱ्या वयाच्या वर्गाच्या किंवा वंशाच्या व्यक्तीच्या डोळ्यांद्वारे जीवन पाहण्या-साठी वैयक्तिक दृष्टीकोन बाजूला ठेवण्यासाठी कल्पनाशक्ती शक्तिशाली आणि अगदी मह-त्त्वाची असते जेव्हा ती आपल्याला स-खोल अर्थाचे कादंबरी पुन्हा तयार करण्यात मदत करण्यासाठी वापरली जाते. दुसऱ्या शब्दात, जेव्हा आपण ती कथा लिहिण्यासाठी वापरतो आणि वाचकांवर किंवा प्रेक्षकांवर विशिष्ट प्रभाव पाडण्यासाठी ती तयार करतो. किंवा जेव्हा आपण ते आव्हान, मोडतोड किंवा बदलण्यासाठी वापरतो तेव्हा आपल्याला आपली कल्पना येते साहित्याने आपल्याला इतर जग, जीवन आणि काळ, गोष्टी कशा होत्या

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

आणि त्या कशा असू शकतात. याबद्दल समृद्ध समज देण्याची शक्ती आहे.
साहित्य आणि समाज या विषयावर पाश्चात्य साहित्य संशोधकांनी आपली विविध मते मांडली आहेत. ती पुढीलप्रमाणे
१) पाश्चात्य साहित्य संशोधकांची मते
२) मराठी साहित्य संशोधकांची मते

१) पाश्चात्य साहित्य संशोधक

१) कोलरिज :-

पाश्चात्य परंपरेमध्ये साहित्य-निर्मितीचे कारक घटक म्हणून कल्पनाशक्ती स्फूर्ती आणि चमत्कृती इत्यादींची चर्चा आली. परंतु या सर्वांच्या केंद्रस्थानी कल्पना-शक्ती ही राहिली. काव्यनिर्मितीमध्ये प्रथम कल्पनाशक्तीला महत्त्वाचे स्थान बेकन ने दिले. हॉब्स दिला स्मृतीचे कार्य मानले तर मॅडिसनने कल्पनाशक्तीची सर्व सामग्री ही संवेदनांनी पुरविलेली असते. असे म्हणतो. साहित्याला निर्मिती कारण ठरणारे कल्पनाशक्ती-चे प्रथम नकाशुद्ध विश्लेषण कांट ने केले. कान्टने कल्पना शक्तीला ज्ञानशक्तीच मानले विशिष्ट संवेदना आणि सामान्य संकल्पना यामध्ये संयोग साधणारी शक्ती म्हणजे कल्पना शक्ती होय.
. कोलरीजने सुद्धा कल्पना शक्ती विषय-क सिद्धांत मांडलेला आहे त्याच्या या संबंधीच्या विश्लेषणावर कान्टचा पुर्वपणे प्रभाव असलेला आढळतो. कोलरिजने कल्पना शक्तीचे प्रथम श्रेणीची कल्पनाशक्ती आणि

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

द्वितीय श्रेणीची कुल्पना शक्ती ही प्रकार सांगितले आहे. कालरिजने बुद्धी व प्रतिभा या मनाच्या दोन शक्ती मानल्या. प्रथम श्रेणीची कल्पनाशक्ती अनिश्चयतेच्या पलीकडे जाऊन हे वेगवेगळ्या विकासाचे व काळातील घटक एकत्र आणण्याचे कार्य करते. अनेकता ने एकता निर्माण करते. हे सर्व नियम बंधना शिवाय असून त्यानुसार औदार्याचा प्रत्यय येतो. अशा पद्धतीने कॉलरिजने काव्यनिर्मिती प्रक्रियेत कल्पनाशक्तीला महत्व दिलेले असले तरी अभ्यासाने परिश्रमाचे महत्व ही नाकारले नाही.

२) कान्ट :-

आणि कोलरिजची भूमिका काव्य किंवा साहित्य हे घडविलेले असते असे म्हणजेच निसर्ग निर्मित वस्तू हेतू रहित नियम व नियमितेचा म्हणजेच घडण्याचा प्रत्यय दिला पाहिजे असे म्हटले आहे. साहित्य निर्मिती प्रक्रियेवर मानसशास्त्रज्ञांनी काव्य किंवा स्वप्न निर्मिती प्रक्रियेची तुलना करून प्रकाश टाकला आहे. त्यांनी स्वप्नामध्ये साहित्य किंवा काव्याच्या निर्मितीची पाळे मूळे अबोध मनात असतात. असे म्हटले आहे. तसेच स्वप्न आणि साहित्यामुळे इच्छा तृप्ती होते. असे सांगितले आहे. संस्कृत परंपरेतील प्रतिभावादी कान्ट व कोलरिज सारखे कल्पनावादी हे सर्व साहित्य निर्मिती प्रक्रियेचे अलौकिकतावादी विश्लेषण करताना आढळतात. फ्राइडने बाह्य वास्तव बरोबरच आंतरिक वास्तव ही तितकेच महत्वाचे असून ते साहित्य निर्मिती-

चे महत्त्वाचे कारण मानले आहे.

३) मादाम स्थाइल :-

साहित्य आणि समाज यांच्या-
नील निकट संबंधाचा वस्तुनिष्ठ अभ्यास
सर्व प्रथम फ्रान्समध्ये मादाम स्थाइल याने
केला. इ.स १८०० मध्ये प्रकाशन झालेल्या
ग्रंथामध्ये तिने संशोधक वृत्तीने जर्मन साहित्या-
मध्ये समाजाच्या राजकीय जाणिवा कशाप्रकारे
प्रतिबिंबित झाल्या आहेत ते स्पष्ट केले.

४) इप्पोलियन तेन :-

इप्पोलियन तेन याने अत्यंत
वस्तुनिष्ठ पर्वे साहित्य आणि समाज यांची
सापेक्षता स्पष्ट केले ते स्पष्ट करीत असताना-
च वंश, काल, आणि वातावरण हे परिस्थितीचे
३ घटक कलावंताच्या निर्मिती प्रक्रियेमध्ये प्रभावी
ठरत असतात. अशी भूमिका मांडली. तेन
या फ्रेंच विचारवंताने वंश, काल, आणि वाता-
वरण या परिस्थितीच्या ३ घटकांमध्ये जे
परस्पर संबंध असतात. त्यास संबंधीचा
सिद्धांत १८६४ मध्ये 'हिस्ट्री ऑफ इंग्लिश
लिट्रेचर' या ग्रंथात मांडला. साहित्य हे
लेखकाच्या व्यक्तीगत प्रतिभेचा अविष्कार
आहे असे तो म्हणतो.

विविध मानवी समूहामध्ये बुद्धीचे
व भावनेचे वेगवेगळे अविष्कार तेन असतात
ते त्या मानवी समूहाचे वैशिष्ट्य असते.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

५) सार्त्र :-

सार्त्रने देखील साहित्याचा समाजाशी संबंध असनो असे म्हटले आहे.

६) प्लेटो :-

प्लेटोने खरेखुरे वास्तव ने सत्वाच्या पातळीवर असते असे मांडले असने. तरी प्लेटोच्या विचारात वास्तव हे आदर्शाच्या सत्वाच्या पातळीवर वास्तव आहे. साहित्यकृतीमध्ये वास्तव हे प्रत्यक्षातील बीजाचा काल्पनिक विस्तार असनो किंवा प्रत्यक्ष वास्तवाचे ते थेट शब्दांकनही असू शकते.

७) कार्ल मार्क्स :-

हा इ.स च्या शतकातील महत्वाचा क्रांतीकारक तत्वज्ञान आहे. त्याने आपले सर्व आयुष्य शोषित वंचित व कामगारांच्या उद्धारासाठी व्यथित केले. मार्क्सने समाजवादी समाजव्यवस्था निर्माण करण्यासाठी जसे तत्वज्ञान निर्माण केले. कृती कार्यक्रम दिला त्याप्रमाणेच प्रत्यक्ष लढ्यातही भाग घेतला मार्क्सवादी हे सर्व कार्य तत्वज्ञान आहे. मार्क्सवाद या ग्रंथामध्ये त्यांनी जीवनवाद आणि भौतिकवाद, वर्गसंघर्ष, समाजवादी समाजव्यवस्था, वर्तनमूल्य, कामगारांचे शोषन इत्यादी संबंधीचे सिद्धांत मांडले.

मार्क्सने त्याच्या जगप्रसिद्ध

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

गर्व आणि गरिबांचे दुःख त्याच्या अंतःकरणाला स्पर्श करते. त्याच्या काळातील युद्ध, क्रांती यासारख्या घटना त्यांना हादरवून टाकतात. या सर्व गोष्टींचा प्रभाव त्याच्या साहित्यातून दिसून येतो. रामायण आणि महाभारतात तत्कालीन आर्यांची संस्कृती आणि सभ्यतेचे दर्शन घडते. कालिदास आणि शेक्सपियरची नाटके त्याच्या काळातील समाजाला प्रतिबिंबित करतात.

विकृत साहित्याचा परिणाम

साहित्य हे केवळ समाजाचे प्रतिबिंब नाही ते समाजावर परिणामही करतात. मुघल काळात भारतीय लोक राजकीय अधीनतेमुळे पूर्णपणे निराश झाले. त्यावेळी तुलसीदासांचे रामचरितमानस, स्वामी रामदासांचे 'दासबोध' इत्यादींनी त्यांना मोठा पाठिंबा दिला. फ्रान्सच्या महान राज्यक्रांतीच्या मागे रूसो, व्होल्टेअर आणि मॉन्टेस्क्युसारखे क्रांतिकारक लेखक होते.

रशियाच्या सामाजिक बदलामध्ये गॉर्की, टॉल्स्टॉय आणि कार्ल मार्क्स यांच्या लेखणीच्या सामर्थ्याने खूप काम केले. हिटलरच्या बाजूची भूमिकेने जर्मन लोकांना भडकवून दुसऱ्या महायुद्धाची भूमिका निर्माण केली होती. आपल्या देशाच्या क्रांतिकारक साहित्याने आपल्या स्वातंत्र्यवीरांना मोठी प्रेरणा दिली 'कदम कदम बढाये जा, खुशी के गीत गाये जा' वंदे मातरम या गाण्यांनी भारतीय लोकांमध्ये खळबळ उडवून दिली. बायबल आणि कुराण यांचे सामाजिक परिणाम नक्कीच कोणाला माहित नाहीत?

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

समाजावर साहित्याचा प्रभाव

साहित्यात अशक्यकारक शक्ती असते चांगले साहित्य समाजावर चांगला प्रभाव पाडते. वेगळ्या विचारसरणीचे जीवनदृष्टक निर्माण समाज सुशोभित करण्याचे सुंदर कार्य करतात. मानवतावादी साहित्य समाजाला फक्त 'सत्यम शिवम सुंदरम' चा मार्ग दाखवते आणि महात्मा फुले आणि महर्षि कर्वे यांच्यासारखे व्यक्तींना जन्म देते. याउलट वाईट साहित्यामुळे समाज भ्रष्ट होतो. दुर्दैवाने, पाश्चात्य संस्कृतीच्या प्रभावामुळे आपल्या समाजात अश्लीलता लोकप्रिय होत आहे. असे साहित्य केवळ आपल्या पशुवृत्तीला भडकवून समाजाला अधोगतीकडे नेते.

साहित्य हे समाजाचे प्रतिबिंब असते. हे सर्वत्र मान्य केलेले सत्य आहे. साहित्य हे खरे तर समाजाचे त्याच्या चांगल्या संस्कारांचे आणि वाईट गोष्टींचे प्रतिबिंब दाखवते. समाजाला त्याच्या चुका लक्षात, यायला आणि त्यात सुधारणा व्हावी या उद्देशाने साहित्य हे आपल्या सुधारात्मक कार्यात समाजातील वाईट गोष्टींना प्रतिबिंबित करते हे समाजातील सद्गुण किंवा चांगल्या मूल्यांचे लोक अनुकरण करण्यासाठी देखील प्रस्थापित करते. साहित्य मानवी कृतीचे अनुकरण म्हणून समाजात लोक काय विचार करतात, काय म्हणतात आणि करतात याचे चित्र अनेकदा मांडते. साहित्यात आपल्याला काही पात्रांद्वारे मानवी जीवन आणि कृतीचे चित्रण करण्यासाठी डिझाइन केलेल्या कथा आढळतात जे त्याच्या शब्द, कृती आणि प्रतिक्रियेद्वारे शिक्षण मार्गदर्शन आणि मनोरंजनाच्या उद्देशाने विशिष्ट संदेश देतात. समाजाची

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

इतनी. मनोबल आणि मूल्ये वगळणारे साहित्य
केली साधणे अशक्य आहे. कारण कोणताही
लेखक त्याच्या संभावनातल्या जगासमोर पूर्णपणे
उघड झालेला नाही. साहित्य लेखक काय
करतात ते म्हणजे त्याच्या समाजातील वास्त-
विक जीवनातील घटना कल्पनेत नेऊन आणि
समाजासमोर एक आरसा म्हणून मांडणे ज्या
द्वारे लोक स्वतः कडे पाहू शकतात आणि
आणि सकारात्मक बदलाची आवश्यकता शोधू
शकतात. साहित्यात समाजाचे वास्तव कसे
प्रतिबिंबित होते हे समजून घेण्यासाठी
साहित्यातील काही कलाकृतीचे बारकाईने निरीक्षण
करणे आवश्यक आहे. साहित्य ही जेव्हा
कला मानली जाते तेव्हा तिच्या उपयोगिते-
चा मुद्दा बाद ठरवला जातो. परंतु
साहित्यामधील समाजवादी, जीवनवादी आणि तत्स-
म विचारधारा मानणारे साहित्याला जीवनापासून
अलग मानण्याला नकार देतात. साहित्य आणि
समाज या विषयात समाजाच्या अंगाने साहित्या-
चा आणि साहित्याच्या अंगाने समाजाचा
असा दोन पद्धतीनी विचार केला जातो. याम-
ध्ये साहित्य हे समाजव्यवहाराला प्रभावित
करते हा समाजवादी साहित्यिकांचा आवडता
सिद्धांत आहे. किंबहुना साहित्य हे समाजाला
वळण लावते असेही म्हटले जाते. या विधाना-
ची सिद्धता करणारे संशोधन करून कुणी
पदवी मिळवली की नाही याची माहिती
नाही. परंतु अनेक चर्चा प्रसंगी या विचाराची
मांडणी करणारे अनेक विचारवंत आढळतात
पण थोडा खोलवर विचार करू पाहता सा-
हित्य हे समाजावर किंतपत परिणाम करते ही
या बद्दल शंका व्यक्त करण्यासारखी परिस्थिती

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

आहे. निरंच गोष्ट समाजव्यवहारांचा आरसा होण्याला परिणाम किती या प्रश्नाची आहे. साहित्य हा समाजाचा आरसा असतो हे विधान तो असेच फसवे आहे. मुळात वास्तव-चित्रण हा साहित्यगुण मानायलाच साहित्य समीक्षेने स्पष्ट नकार दिला आहे. शब्द-निरपेक्ष पानकीवर साहित्य आणि समाज यांच्यातील परस्परसंबंधाच्या द्रावणीन निश्चितपणाचा अभाव आहे. तरी हे समाजव्यवहाराचे साहित्य कारी परिणाम करते किंवा कसे याबाबत विधान निश्चितपणे नाकारता येत नाही. अर्थात हे विधान आधुनिक मराठी वाङ्मयाला अधिक चपखलपणे लागू पडते. ज्या साहित्याने समाजावर कारी परिणाम केला असेल त्या साहित्याला साहित्य म्हणून मान्यता देण्यास प्रस्थापित साहित्यजगत खरखरीत करते हे ओघाने आलेच स्वातंत्र्याची स्फुर्तिगीते असो की कष्टकऱ्यांची गीते ज्यांनी जगण्याला नवा चेहरा दिला ती काव्ये म्हणून मात्र मान्यता पावू शकत नाही. मराठीत साहित्याने फडके, खांडेकर यांच्या साहित्याने कुणाच्या जीवन-व्यवहारावर मनोरंजनापलिकडे जाऊन प्रभाव टाकला आणि ना मुळे मराठी भाषक समाजाच्या प्रमाणात किती होता या प्रश्नाच्या उत्खननच समाज आणि साहित्य यांच्यात रेखाटला गेलेला संबंधाचा बेडजाव फुकाचाच असल्याचे सत्य दडलेले आहे. मराठी साहित्याला नवे वळण देणारे त्याला अभिनव स्वरूपात प्रस्तुत करणारे म्हणून ज्या मर्ढेकर नि. नेमाडयांच्या साहित्याचा उल्लेख केला जातो. ते महाराष्ट्राच्या समाज-व्यवहाराचे परिणामस्वरूप किती होते आणि

मेलव्हिलची १८५१ ची कादंबरी "मोबी डिक" समकालीन समिक्षकांनी अयशस्वी मानली होती. तथापि नेव्हापासून ने एक उत्कृष्ट नमुना म्हणून ओळखले गेले आहे. आणि त्याच्या थीमॅटिक जटिलतेसाठी आणि प्रतीकात्मकतेच्या वापरासाठी पाश्चात्य साहित्यातील सर्वोत्कृष्ट कामांपैकी एक म्हणून वारंवार उद्धृत केले जाते. सध्याच्या काळात "मोबी डिक" वाचून आपण मेलव्हिलच्या काळातील साहित्यिक परंपरांची पुर्ण माहिती मिळवू शकतो. शेलीच्या मते "जितका आपण अभ्यास करीत जातो, तितकी आपल्याला आपल्या अज्ञानाची जाणीव होते" अज्ञानाच्या अंधारातून काढून प्रकाशात आणणारा आपला एकमेव हितचिंतक आहे तो म्हणजे साहित्य म्हणूनच साहित्याला समाजाचा आरसा आणि दिवा म्हटले जाते विद्वानांनी "साहित्य म्हणजे हित करणारे" असा साहित्याचा अर्थ लावला आहे. साहित्यनिर्मिती करणाऱ्याला साहित्य वाचणाऱ्या जिज्ञासूंच्या हिताची इच्छा असते. साहित्यात भाव असतो. ज्यावेळी प्राचीन साहित्याचे नव-साहित्याशी मीलन होते तेव्हा वर्तमान साहित्य भविष्याकडे बोट दाखविते... समाज आणि संस्कृतीच्या प्रगतीबरोबरच साहित्याची रचना आणि त्याच्या अध्ययन अध्यापनाबद्दल वाचकांची जिज्ञासा वाढत गेली. श्रेष्ठ साहित्य मानवाच्या कल्याणाच्या भावनेने ओतप्रोत भरलेले असते. नाटक, काव्य, कथा, कादंबरी, एकांकिका ही साहित्याची विविध रूपे होत. वास्तविक साहित्य समाजाकडून आणि समाज साहित्याकडून निरंतर प्रेरणा घेत असते समाजातून प्राप्त होणाऱ्या अनुभवाला साहित्यात मुख्य स्थान

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

असने. लेखक त्याला आलेल्या अनुभवावर चिंतन करुन ने साहित्यात लिपीबद्ध करना. त्याला मानवासाठी कल्याणकारी रूप देनो. साहित्य रुढी, परंपरा बदलू शकते. तिनकी हामना त्याच्यात असने. तसेच नवराष्ट्र सृजनासाठी दानभाव लावने. मानव हा पृथ्वीवरील विवेकी आणि विचारी प्राणी आहे तो ज्या समाजात राहतो आपल्या आजू-बाजूस जे पाहतो. ज्या सामाजिक घडामोडी पाहतो. त्याचे सूक्ष्म निरीक्षण करुन त्याला चिंतनाच्या भट्टीत तापवून त्याची भावाभिव्यक्ती शब्दात करतो. ती अभिव्यक्ती म्हणजेच साहित्य. अशाप्रकारे साहित्य आणि समाज या नकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत व त्या परस्परावलंबी आहेत. लेखक समाजात राहून जे काही मेकतो, पाहतो ते त्याच्या मन, बुद्धीवर प्रभाव टाकते. समाजाच्या त्याच विविध रूपाचे चित्रण करणे हा लेखकाचा उद्देश असतो. लेखक समाजाची उपेक्षा करुन साहित्यनिर्मिती करु शकत नाही. कारण साहित्य हे समाजाचे नक अंग आहे. साहित्य केवळ बुद्धीचा विलास नसून जीवनाची वास्तविकता अंशतः दर्शविणारी नक शैली आहे. साहित्य समाजाचे वास्तव चित्रण करते. असे न केल्यास अनेक विकृती उत्पन्न होतात आणि मानव सदैव वास्तविकतापासून अनभिज्ञ राहतो. समाजात घडणाऱ्या लहानमोठ्या सर्व घटनांचा प्रभाव साहित्यावर पडतो. आधुनिक काळात ना. सी. फडकेसारख्या अनेक विद्वानांनी कलेसाठी कला या सिद्धांताचे समर्थन केले आहे. त्यांच्या दृष्टीने साहित्य आणि समाजाचा काही संबंध नाही. त्यांच्या मते समाजापासून दूर राहूनही साहित्य आपले अस्तित्व टिकवून ठेवू शकते. पण ही धारणा चुकीची आहे. समा-

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

जगाची निवड. संदर्भ तपासून साहित्य विविध संस्कृतींना अंतर्मुख आणि बहिर्मुख करते. अन्याय जाती लेखक आपल्या कलेच्या, वाचनत चित्रण करून त्यांचे प्रतिनिधित्व करतो. अनेक लोकांपेक्षा लेखक जास्त वेदनेचे, संवेदनशील विचार - तरंग असतात. त्यांच्या वरील नव त्याविरुद्ध सर्व समाजाची, मान्यता, वाईट कही, समस्या, भावना, अन्याची, अतीची, सुख - दुःख इ. सर्व गोष्टींना आपल्या साहित्यात स्थान देतो. आपल्या भावनेनुसार त्याची रचना करतो. साहित्य हा समाजाचा आरसा आहे. साहित्याची निर्मिती मनुष्याने होऊ शकत नाही. ते समाजाशी बांधलेले असते.

साहित्य आपल्या कल्पनेनुसार नवे राष्ट्र आणि वा समाज निर्माण करू शकते. परंतु हे कार्य लगेच होत नाही. साहित्य आधी हळूहळू लोकांचे मानसिक परिवर्तन करते. नंतर सरकार हळूहळू परिपक्व होतात. व समाजावर त्याचा प्रभाव दिसतो. साहित्य समाजाकडून जसे घेते तसेच समाजाला काही देते. ते लोकांना आणि राष्ट्राला पतनाच्या गर्तेत पडण्यापासून वाचविते. कलुषित मन, विचार, बुद्धी करते. पतनाच्या गर्तेतून काढून उन्नतीच्या शिखरावर बसविते. उत्कृष्ट साहित्य समाजाला अप्रत्यक्षपणे प्रभावित करते. हा प्रभाव हळूहळू करतो. समाजातील वाईट कही परंपरांना विरोध करून अज्ञानकडून ज्ञानाकडे घेऊन जाते. मेरिडो या अमेरिकन लेखकाच्या 'अंकल टॉम्स केबिन' या साहित्यकृतीने अमेरिकन निग्रोंची मुक्तच वकिली केली. त्याची परिणती काळ्या गोऱ्यांमधील भेद समाप्त होण्यात झाली आणि निग्रोंना समान अधिकार मिळाले.

आजचा आधुनिक वैज्ञानिक युगात हे

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

साहित्याचे प्रयोजन गौण झाले आहे. आनंद-मुक्तता हा काव्याचा मुख्य उद्देश आहे. काव्य असे असले पाहिजे की ज्याच्या आस्वादानंद वाचक आपली शुद्ध विसरले पाहिजेत. जीवनातील वास्तवाला कथा, वा नाटकाच्या माध्यमद्वारे असे रूप प्रदान करने की ते श्रेष्ठ वाचक, प्रेक्षकाच्या हृदयातच जाऊन भिडते. इतिहास साक्ष आहे की साहित्याने आपल्या राष्ट्रीय चळवळीत मध्ये वैशिष्ट्यपूर्ण भूमिका पार पाडली. होती. पुढारी आणि स्वयंसेवी संस्था मिळून राष्ट्राला मुक्त सूत्रात बांधू शकल्या नाहीत. पण साहित्याने ते कार्य करून दाखविले. जसे जहाँ से अच्छा हिंदुस्तान हमारा' हे इकबाल-चे आणि वंदे मातरम् हे बंकिमचंद्र चटर्जीचे गीत सामान्य जनता गात होती.

साहित्य जीवनाच्या कोणत्याही क्षेत्राचे अस्पष्ट चित्रण वा उल्लेख करीत नाही. ते मानवी दुर्बलतेचे स्वाभाविक चित्रण जोपर्यंत त्यात गंभीर प्रेरणा वा शिकवण येणार नाही., तोपर्यंत करीत राहते., साहित्यात वाचकांना गंभीर उद्देश सांगण्याची क्षमता आणि गुणदोषांनी युक्त चरित्रे दाखविण्याची संधी मिळते.

साहित्य समाजात प्रसन्नता आणि हर्ष उत्पन्न करते व जीवनाला दोषमुक्त करण्याचा प्रयत्न करते. मानवाच्या हितासाठी समाजातील विखुरलेल्या शक्तींना एकत्र आणते. लेखक आपल्या कल्पनेने कुरूपाला सुंदर रूप देतो. लेखक मानवाच्या हितासाठी कल्पना, चिंतने आणि अनुभवाचा आदर, समन्वय करून वाचकांना काही ना काही चांगलेच देतो.

लेखक आपल्या कल्पनेच्या साह्याने

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

जीवनाचे चित्रण करणे. अगदी दिसते की, कित्येकदा लेखक समाजातील कुप्रथांना विरोध करतो. परंतु कित्येकदा त्याच्यासमोर पराजित झालेला पण दिसतो. साहित्य समाजाची दुःखे देते वा घेते दोन्ही दडपण पात्र आहे. पण लेखकच आपल्या मुलीला हुंडा देताना दिसतात. लेखक त्याच्यातल्या पित्यासमोर नतमस्तक होतो. आपल्या मुलीच्या सुखासाठी आपल्या तत्त्वांचा बळी देतो. असे आहे आणि असे असले पाहिजे या मतामध्ये गेली. अनेक वादांचे द्वंद्व चालू आहे. जो लेखक या द्वंद्वाला आपल्या विद्वत्तेच्या साह्याने जितक्या चांगल्या प्रकारे स्पष्ट करतो तो श्रेष्ठ लेखक ठरतो.

सामान्यपणे साहित्य समाजाची खालील तीन रूपे स्पष्ट करते.

१) वास्तववादी चित्रण - समाजाची वास्तववादी दृष्टीकोनातून व्याख्या करणे.
२) सामाजिक सुधारणांसाठी चित्रण - समाजातील वाईट गोष्टींचे नीतिनुसार निवारण करणे.
३) क्रांतीचे चित्रण - समाजातील गतानुगतिक कल्पना विरोध करून समाज रचनाच बदलून टाकण्याचा संदेश देणे. साहित्य केवळ मानवाचे कल्याण करू इच्छिते. तसेच समाजही मानवी कल्याणासाठीच कटिबद्ध आहे.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

PAGE NO:
DATE / /

आस्वादाच्या नानविध सांस्कृतिक्या दृष्टीने वाचकाच्या डोळ्यातही अंजनी वाचकाच्या अहवदनेचे कदी कदाचित जाण्याही असतात.

पण बांधिलकी ह्या पदाचा दलित साहित्याच्या संदर्भात आणखी एक अर्थ आहे. त्यांचा संबंध आशयघन असण्याच्या जीवनमूल्यांशी आहे. हुमन, परंपरा, कृती, वगैरे वस्तुवस्तू ह्यांना नकार देणारे दलित साहित्यिक जीवनानुभवाकडे कोणत्या दृष्टीकोनातून पाहतो? ह्या प्रश्नाच्या उत्तरा बांधिलकी ह्या पदाचा दुसरा अर्थ स्पष्ट होतो. डॉ. आनंद कुळकर्णी यांच्या शब्दांत सांगायचे तर आज दलित साहित्य काही नाकारत आहे. कारण त्याने काही असील असे स्वीकारले आहे.

९) विज्ञाननिष्ठा :-

दलित साहित्य चमत्कृती, दैवी, धर्मी या संकल्पनेकडे बुद्धीनिष्ठ दृष्टीने पाहतो. ईश्वर कल्पनेला नकार देते व्यक्ति निरपेक्ष वस्तुनिष्ठ वैज्ञानिक दृष्टीचा अवलंब करते. आंबेडकरवादी ही मानवी मूल्यांवर आधारलेला मानवतावाद आहे. तो अक्कम अशा बुद्धीप्रामाण्यवादावर आधारलेला आहे. आणि बुद्ध तत्त्वज्ञानाचा त्याचा मूळ बैठक असल्याने विज्ञान हे त्याचे एक अंग आहे. भगवान बुद्धप्रमाणे आंबेडकरवादीही ईश्वर, आत्मा इत्यादी अकल्पनांना नाकारणे त्यांनी देवधर्मांना धर्मशास्त्रांना आणि त्याच्या कर्मविपाकी सिद्धांतांना नाकारले आहे. प्रा. आठवले कसबे म्हणतात.

प्रज्ञा शील करुणा व मैत्री चा आधार म्हणजे आंबेडकरवाद अनित्य अनात्म दुःखवाद आणि विज्ञानवाद म्हणजे आंबेडकरवाद बुद्धप्रमाण. विपक्ष शून्य नकी असे

PAGE NO:
DATE / /

(७) दलित साहित्याची भाषा:-

अभिव्यक्तीच्या दृष्टीने दलित साहित्याच्या प्रारंभापासून आतापर्यंत वेळोवेळी चर्चा. अभिव्यक्ती पहिल्यांदा विद्रोह आपला वाटतो हे अभिव्यक्ती च्या आंतरिक रूपात प्रकट होते त्या अनेक्यही विचार करणे क्रमप्राप्त ठरते.

दलित साहित्यांतील भाषेही वेगळे आशय घेऊन येते. शब्दशक्तीच्या एक आगळे जाणीव दलित साहित्यातून दिसून येते. हुसेनही वामन निंबाळकरांची 'शब्द' ही कविता विचार केल्यास त्यांचे शब्द समाजाच्या मंडळीची कोशल्यता दिसून येते.

शब्दांनीच पेटतात हरे दारे लेखा आणि माणसेसुद्धा
शब्द पिंडावतात आगही शब्दांनी पेटल्या माणसांची
शब्द नसत तर पडल्या नसत्या डोळ्यातून आगीच्या विहिरी
वहिनी नसत आसवांचे महापूर, आले नसते जबडकुणी.
गेले नसते दूर
शब्द नसत तर

वामन निंबाळकर यांची ही कविता म्हणजे दलित साहित्यिकांच्या शब्द विषयीची प्रतिनिधिक दृष्टिकोन प्रकट करणारी आहे. शब्द हे विचार करण्याचे माध्यम आहे. शब्दामुळेच विचारांचे आदानप्रदानही शक्य आहे. म्हणूनच शब्दच परिवर्तनाचे आहान होते. परिवर्तनाआड येणाऱ्या शक्तींशी मुकाबला करायचा तो शब्दांचा आहारेच आणि माणसे जोडायची तीही शब्दांच्या आधारे भावनांच्या प्रकटीकरणाचे माध्यम शब्द म्हणून अखिल मानवजातीला कवेत घेण्याच्या पद्धतीची आणायचे ते शब्दांच्याच मदतीने अशी शब्द शक्तीची पुरेशी जाणीव दलित साहित्यात प्रकट होते. हया जाणिवेचा मध्यवर्ती आधार माणसे जोडणे आणि त्याआड येणाऱ्या

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

PAGE NO:
DATE / /

कार्यकर्त्यांवर विचारांचा आघात करण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो असा हा दलित आत्मकथनाचा आत्मकथा-प्रमाणे वाचकांना होणारे अनायासपणे सार प्रकट होऊन त्यांचे तोंडचा होतो. कोडगेपणा संपून जाईल एवढे आत्मपरीक्षण करणारे होते आणि विचारांचा प्रकाश पडल्याने अंतर्मुख होतात.

(८) समारोप :

दलित साहित्य हा शब्द नंतर प्रामुख्याने दलित साहित्य प्रवाह म्हणून ओळखला जाऊ लागला. या साहित्यप्रवाहाच्या मुळाशी अन्यायाविरुद्ध विद्रोही भूमिका असल्याने दिसून येतात. दलित साहित्य हे चळवळीतून निर्माण झालेला प्रवाह आहे. या साहित्य प्रवाहाला भगवान गौतम बुद्धांच्या तत्त्वज्ञानाचा आणि महात्मा फुले डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांच्या आधिष्ठान आहे दलित साहित्यातील काव्य कथा, कादंबरी आत्मकथन कादंबरी आणि दलित नाटकातून वेदना विद्रोह नकार या जाणिवा व्यक्त होतात. दलित साहित्य हे आत्मभानाचे आत्मशोधनातून निर्माण झालेली साहित्य आहे या साहित्य विश्वनिष्ठेशी जोड आहे या साहित्यप्रवाहाच्या विश्वनिष्ठेशी जोड आहे या साहित्या प्रवाहाच्या मराठी साहित्य समृद्ध झाले आहे.

दलित साहित्य हे मानव मुक्तीचे साहित्य आहे. हजारो वर्षे अन्याय सहन करीत जगात असलेल्या पीडितांच्या यातनांच्या, वेदनांच्या, नाकारण्याचा हुंकार आहे. या साहित्याने वास्तव जीवनाचे भोक्ते होऊन दिली दलित साहित्यातील काव्य कथा कादंबरी आत्मकथन यांचे इतर भाषेत भाषांतरीत झाले आहे.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

आभार

माझे नाव श्रेया नितिन शिंदे मी T.Y.B.A या वर्गात शिकत आहे. मला या प्रोजेक्टसाठी प्रा. श्रीमती शीला देसाई मॅडम यांनी मार्गदर्शन केले. मी T.Y.B.A या वर्गात शिकत असून मला दलित साहित्य ग्रुपकप या प्रकल्पासाठी प्रा. देसाई मॅडम यांनी बहुमोल मार्गदर्शन केले याबद्दल मी त्यांचे मनपूर्वक आभार मानते श्रेया नितिन शिंदे.

या प्रकल्पासाठी मला माझ्या वर्गातील मित्र-मैत्रिणींनी मदत केली याबद्दल त्यांचे आभार मानते. तसेच मुंबई विद्यापीठाने मला हा प्रकल्प आदर करण्याची संधी दिली त्याबद्दल विद्यापीठाचे मी आभार मानते.
T.Y.B.A ARTS. COMMERS AND SCIENCE COLLEGE KHAREPATAN.

Read!

धन्यवाद

S.N.Rane

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

PROJECT REPORT
ON

"साहित्य आणि समाज"

A Project Submitted to
University of Mumbai for partial completion
of the degree of

Bachelor in Arts
Under the Faculty of Arts

By

प्रतिक सतिश नाटेकर
Roll no :- 3328
SEMESTER V

Under the Guidance of

प्रा. रश्मी रमेश देसाई

ARTS, COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE.
KHAREPATAN

ACDEMIC YEAR

2023 - 24

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

KHAREPATAN PANCHKROSHI SHIKSHN
PRASARAK MANDAL'S
Arts Commerce & Science College
Kharepatan

CERTIFICATE

This to certify that Ms. / Mr. प्रतिक सतिश जाधेकर has worked and duly completed her / his project work for the degree of Bachelor in Arts under the Faculty of Arts in the subject of मराठी and her / his project is entitled साहित्य आणि समाज under my supervision.

I further certify that the entire work has been done by the learner under my guidance and that no part of it has been submitted previously for any Degree or Diploma of any University.

It is her / his own work and facts reported by her / his personal finding and investigations.

Desai.

प्रा. रश्मी रमेश देसाई

16/10/2023
Date of submission

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

DECLARATION BY LEARNER

I the undersigned Miss / Mr. प्रनिक अनिश नाटेकर here by, declare that the work embodied in this project work titled साहित्य आणि समाज forms my own contribution to the research work carried out under the guidance of प्रा. स्वप्नी रमेश देसाई is a result of my own research work and has not been previously submitted to any other University for any other Degree / Dimploma to this or any other University.

Wherever reference has been made to previous works of others, it has been clearly indicated as such and included in the bibliography.

I, here by further declare that all information of this document has been obtained and presented in accordance With academic rules and ethical conduct.

P.S.N

प्रनिक अनिश नाटेकर

Desai

certified by.

प्रा. स्वप्नी रमेश देसाई

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

ACKNOWLEDGEMENT

I take this opportunity to thank the University of Mumbai for giving me chance to do this project.

I would like to thank my principal, प्राचार्य डॉ. म. वी. कांबळे for providing the necessary facilities required for completion of this project.

I place my sincere thanks to my Guiding Teacher प्रा. श्रद्धा रमेश देसाई for her guidance and advices to complete my work successfully.

Lastly, I would like to thank each and every person who directly or in-directly helped me in the completion of the project especially my parents and peers who supported me throughout my project.

PRINCIPAL
Arts, Commerce & Science College Kharepatan
At.p.Kharepatan, Tal.Kankavli, Dist Sindhudurg.

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

अनुक्रमणिका

अ.क्र		पृष्ठ क्रमांक
१)	प्रस्तावना (साहित्य आणि समाज)	
२)	उद्देश (साहित्यावर समाजाचा प्रभाव, समाजावर साहित्याचा प्रभाव, विकृत साहित्याचा परिणाम, संस्कृती.)	
३)	महत्त्व (पाश्चात्य साहित्यिकांची मते, १) कोलरीज, काट आणि कोलरीजची भूमिका, मादाम स्थाईल, इम्पोलियन नेन, सार्त्र, प्लेटो, कालमार्क्स	
४)	ऋणनिर्देश १) श. ग. जाधव २) दि. के. बेडेकर ३) शरदचंद्र मुक्तीबोध	
५)	समारोप	
६)	सारांश	
७)	आभार	

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

साहित्य आणि समाज

साहित्य हे खरे तर समाजाचे त्या-
तील चांगल्या मूल्यांचे आणि वाईटाचे प्रति-
बिंब दाखवते. समाजाला त्याच्या चुका लक्षात
यायला आणि त्यात सुधारणा व्हावी या
उद्देशाने साहित्य हे आपल्या सुधारणात्मक
कार्यातून समाजातील वाईट गोष्टींना प्रतिबंध
न करते हे समाजातील सद्गुण किंवा चांग-
ल्या मूल्यांचे लोक अनुकरण करण्यासाठी
देखील प्रक्षेपित करते. प्रत्येक युगात आणि
काही लोक विशेष प्रतिभा, बुद्धीमत्ता आणि
संवेदनशीलता घेऊन जन्माला येतात. युग,
समाज, निसर्ग आणि आजूबाजूच्या प्रवृत्ती
जाणून घेण्याची आणि त्यांना समजून घेण्याची
त्यांच्यात विशेष व्यक्ती असते ते त्यांचे विचार
आणि भावना कलात्मक मार्गाने व्यक्त करू
शकतात. कवी आणि लेखक याच प्रकारचे लोक
असतात. त्यांची अभिव्यक्तीच साहित्याचे रूप
धारण करते. अशाप्रकारे साहित्य हे विद्वान-
च्या ज्ञानाचे भांडार आहे. साहित्य हे
समाजापेक्षा वेगळे पाहिले जाऊ शकत नाही.

साहित्यावर समाजाचा प्रभाव

साहित्याला समाजाचा आरसा असे
म्हणतात. साहित्यिक समाजातच राहतात.
त्यांचा समाजातील चालीरिती व श्रद्धा
यांच्याशी परिचय असतो. त्यांच्या कलाची
सामाजिक सांस्कृतिक आणि राजकीय परिस्थिती
त्यांच्यावर खोलवर परिणाम करते. श्रीमंताचा

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

असल्यामुळे त्या वाङ्मयाचे स्वरूप मोठ्या प्रमाणात अंतर्मुख लेखकांच्या लिखाणाचे आहे. पण क्षोभ (राग) केवळ वर्तमान काळात आल्यावर ज्याना अवहेलना झाल्याची जाणीव होते. त्यांच्या मनात ज्याच्यामुळे हा अपमान होतो, त्यांच्या विषयी चिड येणे स्वाभाविक असणे स्वाभाविक आहे, पण आपल्यावर अन्याय करणारा समोरचा माणूस हा शत्रू नसून तो अनुवंशिक व आदर्यकारी असणारा क्रमांक दोनचा शत्रू आहे. मुख्य शत्रू हा या माणसाच्या मागे आदर्शीय ठरलेल्या परंपरेची आहे ही परंपरा आणि तिची प्रतिष्ठा हा मुख्य शत्रू असल्यामुळे सातकऱ्या परंपरेला नकार देणे हे दलित साहित्याचे एक महत्त्वाचे रूप आहे. म्हणून दलित साहित्य आहे. एका बाजूने विद्रोही साहित्य आहे तर दुसऱ्या बाजूने परंपरा नकारणारे साहित्य आहे.

दलित साहित्यात नकार आणि विद्रोहाच्या अविष्कार आणखी एका पातळीवर होत असलेला आहे. उदा. आज दूध तर उद्या निश" या कथासंग्रहात शंकरराव खरात एक संघर्ष या नावाची गोपाळ खंडू नदीवाल्याची एक कथा लिहिली आहे. या कथेमध्ये मॅट्रिक पास असल्यामुळे गोपाळला मास्तरची नोकरी लागते पण आपला नदीवाल्याच्या परंपरागत व्यवस्था सोडून नोकरी करण्यास गोपाळच्या वडीलाचा तीव्र विरोध असतो. त्यामुळे एका बाजूला गोपाळला वडीलांशी संघर्ष करावा लागतो दुसऱ्या बाजूला नंदीवाला शिक्षक म्हणून काम झाल्यावर सगळा गावच त्याच्याकडे संशयाने पाहू लागतो.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

PAGE NO.:
DATE / /

③ दलित जाणीव चित्रण :-

दलित साहित्यातुन दलित जाणिवा व्यक्त होतात अन्न, वस्त्र, निवारा या माणसाच्या मुलभुत गरजा असतात पण वर्ण व्यवस्थेचा जाती व्यवस्थेचा आर्थिक विषमतेचा बळी झालेला दलित वर्गाला दोन पुरेशे अन्न मिळत नाही. मनासारखे वस्त्र मिळत नाही आणि निवारा कसा बसा मिळतो दुर्लभ पिण्यासाठी पाणी पाणवठ्यावरुन येत नाही उलट त्यांना मैलोनी दोर ओढावी लागतात.
कारण या वर्गाला दास किंवा गुलाम समजले जाते अशा वर्गातुन येणाऱ्या लेखकाना जो अनुभव येतो. तो दाहक व वेदनामय असतो. पण आता दलित लेखक इतका दुबळा राहिलेला नाही. त्याला स्वतालाच काही सांगायचे आहे. त्यासाठी तो आपला नकार विद्रोह आणि वेदना आपल्या भाषेत लिखाण करतो.

दलित साहित्य प्रामुख्याने चळवळीतुन निर्माण झालेले साहित्य आहे. दलित साहित्याची चळवळ ही सांस्कृतिक परिवर्तनाची चळवळ आहे. या चळवळीला वर्णव्यवस्था नाकारायची आहे. आणि मनुष्यत्वाची प्रतिष्ठा स्थापना करायची आहे. दलित म्हणजे शोषित, श्रमजीवी असे म्हणजे फारसे योग्य ठरणार नाही कारण ही चळवळ म्हणजे वर्ग लढ्याची चळवळ नव्हे वर्गसंस्थान जातीची जाणिव नसते. मला एका वर्गाविरुद्ध लढायचे आहे ही जाणिव तिथे असते. आज तो वर्गविहीन समाज आकारीत व त्यानंतर वर्गविहीन समाजाच्या

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

सेक्स्यानेमा आकार येईल.

(४) दलित साहित्य एका आत्मशोध:-

भारतीय दलित समाजाच्या पुढील मूलभूत समस्या सत्तेच्या प्रस्थापनेची असली नसे अशा सत्ता प्रस्थापनेची फुरक दरवाशी सत्ता शोधनाची समस्या ही दलित सृजनशील मनाला तीव्रतेने जाणवत आहे. आणि सत्तेची प्रस्थापना ही जितकी जिकिरीची बाब असते तितकीच त्याचा शोध ही देखील अवघड गोष्ट असते सत्ता शोधन हे सत्तेच्या प्रस्थापनेची एक आद्यप्रक्रिया आहे. सत्ता हिरावून घेतलेल्या समाजाला या दोन्ही गोष्टी साक्षाच्या महत्त्वाच्या वाटतात. दलित हा असा समाज आहे, भारतीय समाजात आपले एकन्याय स्थान व दर्जा प्रस्थापित करण्यासाठी दलित समाज जगभर जगा असा झगडा करण्यासाठी गरज म्हणून कशी व केव्हा निर्माण झाली, हे जाणून घेण्यासाठीही तो समाज धडपडत आहे. एका अपमान अन्याय अपेक्षित जिण्याचा धनी व्हण्याचे दुर्दैव आपणावर का ओढवले, याचा शोध घेण्यासाठी दलित मन आतुर झाले आहे. मी च केवळ नव्हे तर आम्ही उत्सुक झाले आहे: माझ्या या कोळशाच्या वर्तमानाची कुस कोणत्या नि केव्हाच्या भूतकाळात दडलेली आहे. कोणत्या देशी कोणत्या काळी कोणते माझे पूर्वज कसे जगले या प्रश्नांची उत्तरे शोधण्यासाठी ते मन तडफडत आहे. दलितत्वाचे मूळ आणि कुळ जाणून घेण्यासाठी ते मन तडफडत आहे असे दलित मन नेहमी सृजनशील बनते आत्मविष्कार करू पाहते.

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

स्वतःला जाचणाऱ्या प्रश्नांना निर्मितरूपात जाणून घेण्याचा प्रयत्न करू लागले, नव्हे त्यातून दलित (दया पवार) 'पोवरा' (किशोर मेश्राम) 'मुकाम पोस्ट देवाचे गोठणे' (माधव कोंडविलकर) 'आत्मकथन पद्मा' (प्र.ई. सोनकांबळे) 'क्षुद्र' (सुधाकर गायकवाड) 'आमचा दादासाहेब मोरे' 'दोस्त' (श्रीमंत शंकपाळ) 'निरुद्ध' (अशोक पवार) 'कोंड्याचा न्याय' आदि स्वतंत्र निर्माण होतात.

(5) आत्मभान जागृत:-

दलित साहित्यातून आत्मभानाची जाणीव दिसून येते. या आत्मभानाचे दलित साहित्यिकांनीही साहित्य निर्मिती केली आहे. आत्मभान म्हणजे आपण इतरांसारखे आहोतही जाणीव नसते. इतरांसारखे आहोत असे नव्हे तर इतरांच्या बरोबरीचे आहोत ही जाणीव वर्णाच्या बरोबरीचे आहोत ही जाणीव जन्मजात व्यवसाय म्हणजे दलित माणसाला हे आत्मभानच नव्हते महात्मा फुले आणि डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांमुळे हे आत्मभान दलित माणसाला लाभले. त्याचे प्रतिबिंब सगळ्या साहित्यात दिसून येऊ लागले या आत्मभानातून दलित साहित्याची निर्मिती झाली आहे.

उपरोधाची वेदविलासाचे काम उद्देशून करणारा बंधुमाधवांचा कथानायक कपाडी लिहून ठेवतो, अशा शब्दात आपल्या नशीबाला दोष देतो. पण ह्या कथानायकाची पत्नी मात्र वेदनिष्ठांच्या व्यवस्थेवर आपले नशीबाला दोष म्हणण्यापेक्षा व्यवस्थेला दोष लावते.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

ज्या अस्पृश्यांनी गावच्या रक्षणासाठी बलिदान दिले. त्याच्याबद्दलची कृतज्ञता म्हणून गाव भंडारा सुरु करतो. पण अस्पृश्यांना मात्र हया भंडाऱ्यात शेवटच्या पंगतीला बसविले जाते. उरलेसुरले अन्न दिले जाते. नव्हा गावकुसाबाहेरची तरुण पोरं व्यायच्य असेल तर पहिल्या पंगतीत जेवण द्या, नाहीतर तुमचा भंडारा नको असं म्हणून तरातरा निघून जातात.

दलित साहित्यात प्रकट होणारे हे आत्मभान दलित साहित्याचे आदिकरण आहे, त्याच आत्मभानामुळे दलित साहित्यात आत्मशोध सुरु होतो. हया आत्मशोधातूनच नकार आणि विद्रोह अवतरतो. दलित साहित्यावरील चर्चा जास्तीत जास्त नकार आणि विद्रोह ह्याच दोन वैशिष्ट्यांवर केंद्रीत झाल्यामुळे दलित आत्मभानाकडे काहीसे दुर्लक्ष झाले. ज्याचे माणूसपणाचे पुनर्निर्माण नाकारण्यात आले आहे त्याचे आत्मभान जागे करणे हे महत्त्वाचे कार्य आहे.

⑥ नकार:-

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी बहुजन समाजाच्या हितासाठी ज्या चळवळी केल्या या चळवळीतूनच प्रेरणा घेवून दलित साहित्य निर्माण झाले आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेल्या विविध सत्याग्रहात 'काळाराम मंदिराचा सत्याग्रह' अविस्मरणीय सत्याग्रह होय. हा सत्याग्रह पाच वर्षे चालला. ब्रिटिशांविरुद्ध लढे देशांनासुद्धा एवढा दिर्घकालु एखादा सत्याग्रह करावा लागला नाही. पण डॉ. आंबेडकरांना मात्र स्वकीया विरुद्ध असा सत्याग्रह करावा लागला.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

PAGE NO.:
DATE / /

एवढा दिर्घ सत्याग्रह घेऊन सुद्धा पदरी निराशाच आली, अशा वेळी चळवळ्या दोरणाशिवाय पर्याय नसतो.

⑥ आत्मशोध हा जाणिव :-

परिवर्तनाच्या चक्रवर्ती मुळे दलितांना जे आत्मभान प्राप्त झाले त्याच्या परिणाम म्हणून दलित लेखक आपल्या स्वभावनिय वास्तव पाहू लागला जी संस्कृती आपली आहे असे हजारो वर्षे तो मानत आला. त्या संस्कृतीशी असणारा आपला नातेसंबंध पाहू लागला. हा शोध म्हणजे आत्मशोध होय या आत्मशोधाची विविध पातळीवरील रूप आपल्याला दलित साहित्यात दिसून येतात. दलित साहित्याच्या आत्मविकासाला निश्चित दिशा देणारा आत्मशोध हा दलित साहित्यातील अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. त्याच आत्मशोधातून नकार आणि विद्रोहाची भावना जन्माला आली.

असमृश्यता निवारणाला अनुकूल असलेले लोकमृदय प्रतिकूल बनतात असा आक्षेप आमच्या विरुद्ध आहे पण हा आक्षेप चुकीचा आहे. भारतीय समाज व्यवस्थेमध्ये जात हे हिंदू समाजाचे थिवट वास्तव आहे. वरिष्ठ जातींना आपल्या पेक्षा खालची कोणीतरी आहे. याचे छोटे समाधान ही जात देते. त्यामुळे एका बाजूला वरिष्ठांची हुंज देतो देता असमृश्यतेमधील परंपरावादही दलित साहित्यिक आघात करताना त्यातून परिणामतः दलित साहित्य जीवनातल्या वास्तवाला अधिकाधिक समोर जात आहे हे खरे आहे.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

PAGE NO.:
DATE / /

⑥ सामाजिक बांधिलकी :-

दलित साहित्यात व्यक्त होणारा आत्मशोध नकार आणि विद्रोह कोणते रूप धेवून प्रकट होतात हे आपण पाहिले. या विद्रोहाच्या तीव्र, थेट अभिव्यक्तीमुळे दलित साहित्य थोडसे स्फोटक बनले आहे. काही वेळेला त्यातील आवेशामुळे ते पुरेसे प्रक्षोभक आहे. असेही जाणवते.

दलित जीवनातल्या कोडमाऱ्यांचे विद्रोहक चित्रण करताना दलित साहित्यात कुठे पिचलेपणा दिसून येत नाही. जीवनाची अशक्ती दलित साहित्यात कि कि कमी दिसून येते.

बांधिलकी या पदाचा दलित साहित्याच्या संदर्भात दोन पद्धतीने विचार करता येतो. जो दुखी अनुभव लेखकाने स्वतःला त्यांच्या प्रकटीकरणात अभिव्यक्ती येते नैतिक संकल्पना यांचा अडसर येतो. हा अडसर (विरोध) जेव्हा प्रामाणिकपणे अनुभव व्यक्त करण्याचे थांबवतो अशा, बांधिलकी या शब्दाचा अर्थ आहे. या बांधिलकीचा संबंध अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याशी आहे. आत्मकथन लिहिणारे दलित लेखक आज प्रतिष्ठित पदावर आहेत. अशा दलित लेखकांचा भूतकाळ वास्तवातला आहे तर त्यामुळे त्यांची प्रतिष्ठा धोक्यात येण्याचा संभव आहे.

सामाजिक बांधीलकी हा जीवनविषयक दृष्टिकोन माणसा माणसात समता मानतो. जन्म वंश इत्यामुळे निर्माण होणाऱ्या भेदभावना नकार देतो. माणसाचे माणसा न्यायीपणाचे वर्तन असावे असे अपेक्षा मानतो म्हणजेच शुभमीला नकार देतो आणि स्वातंत्र्य या मुल्याचा पुरस्कार करतो.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

PAGE NO:
DATE / /

⑥ स्वातंत्र्य, समता न्याय आणि बंधुत्व हा दृष्टिकोन :-

मानवी जीवनात समता स्वातंत्र्य न्याय आणि बंधुत्व हयाचा पुरस्कार करणारा आणि त्या आड येणाऱ्या अन्य व्यवस्थेला नकार देणारा आहे. हा दृष्टिकोन व्यक्ती व्यक्तीतील आहाद जपणारा आणि व्यवस्था बदलवणारा आहे म्हणून दलित साहित्यात सुद्धा चित्रण फारशे प्रमाणात येत नाही त्यापेक्षा दुःखाचे आणि वेदनेचे चित्रण तीव्र रूपात येते.

नी. सी. भिंड यांच्या कादंबरीचा शेवट या नाटकात अरमुर अन्याय सहन करणारा नायक शेवटच्या दृश्यात आम्हाला पहावयास मिळतो. हातात शस्त्र घेऊन नव्हे तर शास्त्र घेऊन अन्याय अंधश्रद्धा दूर करण्याचा संदेश देतो. जीवनात प्रश्न आहे पण या अडचणीसाठी शस्त्र घेऊन लढणे मागासपणाचे म्हणून संविधानाच्या चौकटीत राहून लढा देणे दलित साहित्याला महत्त्वाचे वाटते. माणसाच्या बुद्धी प्रामाण्यवादावर दलित साहित्याचा विश्वास आहे. दलित साहित्यात ही निष्ठा प्रकट होण्याचे कारण डॉ. आंबेडकरांच्या संसदीय लोकशाहीच्या प्रेमात आपल्ते. त्याने दलितांच्या चळवळीच्या बुद्ध विचारशी जी साधा जोडला आहे. हे लक्षात घेतले पाहिजे. दिसून येते.

बांधिलकी म्हणजे नेमके काय हे समजून घ्यावे लागेल साहित्य एखाद्या भूमिकेशी बांधील असते म्हणजे अर्थ साहित्यकृतीच्या लेखक जीवनाचा अनुभव कोणत्या दृष्टीने घेतो हे ओळखणे बांधिलकीचा संबंध अशा निमित्तीशी असतो. त्यावरूनच असे साहित्य वाचकांना डोळस करते. जीवनाकडे पाहण्याचा वाचकांचा दृष्टिकोन अधिक विशाल अधिक डोळस करते.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

truelines

DATE: / /

दलित साहित्याचे जाणिवा :

१. माणसाने माणसाशी माणसासारखे वागले पाहिजे हा भगवान गौतम बुद्धाच्या ह्यी विचार आणि त्याचे तत्वज्ञान व्यक्त होत.

२. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर आणि महात्मा फुले यांच्याविषयी कृतज्ञता व्यक्त होत.

३. मुळामाला 'माणूस' म्हणून वागले जात नसल्याची वेदना प्रकट होत असे माणूस हा केंद्रबिंदू मानला जात.

४. दलित साहित्यामध्ये आत्मसन्मानाच्या जाणिवेतून आत्मशोध घेतला जातो.

५. बहुजन समाजाच्या आत्मसन्मानाच्या आड येणाऱ्या परंपरेला, रूढीला नकार दिला जातो.

६. ह्यामधी अगर परंपरांची अवती अशेल तिथे बंडखोरी किंवा विद्रोह झालेला दिसून येतो.

७. आजच्या समाजामध्ये लोकशाहीच्या नावाखाली दांभिकता असेल, लोकशाहीची मूल्य पायदळी तुडवली जातील तर त्याविरुद्ध बंड पुकारलेले दिसून येते.

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

truelines

DATE : _/_/_

दलित जाणिवा म्हणत असली म्हणजे श्री. म. माटे. जयवंत दळवी विभावरी शिरुरकर, मधु मंगेश कर्णिक ह्यांच्या लेखनकक्षेत न आढळून येत नाहीत ते स्पष्ट होते. म्हणून त्यांचे साहित्य दलित साहित्य का नाही हे लक्षात येऊ शकत. हे लेखकांच्या जाणिवेत परंपरेनुसार पश्चातापाची जाणीव आहे. पण नकार अगर विद्रोहाची जाणिव नाही. ह्या लेखनात दलितांकडे सहानुभूतीने अगर दयेने पाहिले जाते. दया दाखवणारा आणि ज्याच्यावर दया केली जाते. तो ह्यात श्रेष्ठ, कनिष्ठ भाव असतो. सहानुभूती दाखवणारा स्वतःला इतरांपेक्षा श्रेष्ठ समजत असतो. महात्मा गांधी म्हणत अस्पृश्यता हा हिंदु धर्मावरील कलंक आहे. इथ मुळात हा धर्म हा परंपरा श्रेष्ठ असे मानले जात असे, पण अस्पृश्यता एवढाच काय तो दोष असी पश्चातापाची भावना आहे. पण डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर म्हणत. अस्पृश्यता हा आमच्या देहावरील कलंक आहे आणि तो वेळ पडली तर आमच्या रक्ताने आम्हीच पुसून काढला पाहिजे. त्यांच्या हा विद्यानाचा दलितांत. आत्मभान निर्माण व्हावे आणि हिंदु धर्मियांनी लादलेल्या गुलामगिरी विरुद्ध लढले पाहिजे हा भाग व्यक्त होतो. ह्यं आत्मभान दलितांत आत्मविश्वास निर्माण करील अशी आशा दिसुन येते दलित साहित्य स्वातंत्र्य, समता, बंधुभाव ही विचार मूल्यांचा अंगीकार करते. थोडक्यात, दलित जाणिवेतुन लिहिले गेलेले साहित्य म्हणजे दलित साहित्य. दलित जाणिवेची वरील वैशिष्ट्ये जन्मतः दलित लेखकांच्या साहित्यात आढळतीलच असे नव्हे. उदा., कवी ग्रेस हे जन्मतः दलित आहेत.

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

truelines
DATE : _/_/_

(५) दलित साहित्य आणि दलितांचे चळवळ :-

दलित साहित्याचे प्रेरणास्थान डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांची चळवळ आहे. दलित साहित्य हे दलित चळवळीचे साहित्य आहे, असे म्हटले जाते. त्याचा अर्थ दलित साहित्य हे दलितांच्या चळवळीनुसार बदलाला आले असा होय असा होतो. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी दलितांच्या आत्मसन्मानाची चळवळ सुरू केली समता, न्याय, बंधुत्वाचा पुरस्कार केला. त्या आड येणाऱ्या कट्टर धर्म संस्थांना नकार दिला. त्यासाठी त्यांना संघर्ष करावा लागला. हे संघर्षाचे चित्रण दलित साहित्यात आपसूकच म्हणून या साहित्यात वर्णव्यवस्थेविरुद्ध संघर्ष येतो.

कट्टरतेला नकार येतो आणि समता स्वातंत्र्य व न्यायबंधुत्वाचा पुरस्कार येतो. दलितांच्या चळवळीची ही मागणी पूर्ण झालेली नाही राज्यघटनेने ही मागणी पूर्ण केलेली असली तरी व्यवहारात खऱ्या अर्थाने ही मागणी पूर्ण झालेली नाही.

असंदीय पद्धतीच्या लोकशाहीची एक मर्यादा असते. ह्या पद्धतीत परिवर्तन अनिश्चित मंद स्वरूपाची होते पण परिवर्तन अटळही असते. म्हणूनच असंदीय लोकशाही मजबूत होण्यासाठी अशीच ही मागणी असल्यामुळे दलितांची चळवळ गतिशील राहणे आवश्यकही असते. दलित साहित्य ही गतिशील चळवळीचे प्रतिबिंब असणारे साहित्य आहे म्हणूनच काही साहित्यिकांना दलित साहित्य परिवर्तनाचे साधन आहे. असे सुद्धा वाटते. चळवळ आणि चळवळीचे प्रतिबिंब असणारे दलित साहित्य प्रामुख्याने दिसून येते.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

truelines
DATE : / /

दलित साहित्याच्या मागचा केंद्र बिंदू आहे माणसाची प्रतिष्ठा माणसाचे स्वातंत्र्य हाच दलित साहित्य केंद्रस्थानी मानतं. एक माणूस म्हणून हा लोकशाहिचा आत्मा आहे. अशा घटनाकारांनी मढवून आहे. भारतीय एकच हाच केंद्रबिंदू धरून लक्ष केंद्रित करून आपल्या साहित्य लोकशाहिचा अंतिम उद्दिष्ट आहे. हा अर्थाने दलित साहित्य हे खऱ्या अर्थाने भारतीय साहित्य आहे.

दलित साहित्याच्या निर्मितीच्या मुळाशी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर ग्रंथ कार्य विचार व तत्वज्ञान आहे. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जे विविध लढे दिले, ज्यात महाड्या सत्याग्रह, काळाराम मंदिराचा सत्याग्रह, धर्मांतराची घोषणा व प्रत्यक्ष धर्मांतर, 'मूकनायक', 'बहिष्कृत भारत' मधील लिखाण, शेड्यूल्डचे लेखन गोलमेज परिषदेतील सहभाग व राजकीय जागाची तरतूद यामुळे दलित समाजामध्ये आत्मभान, नवचैतन्य, जागृतीपणा निर्माण झाला. त्यांच्या जीवनविषयक जाणिवा बदलल्या. हक्कांप्रती जागृत झाले. आपल्यावर हजारो वर्ष होत असलेल्या अन्यायाची त्यांना जाणीव झाली. या अन्यायाविरुद्ध क्रोधात्मक चीड, संताप त्यांच्यात निर्माण होऊ लागला. आधी तो व्यक्त करण्याची नव्हते आता ते प्रत्यक्ष जगण्यातून व साहित्याच्या माध्यमातून ते व्यक्त करू लागले. म्हणून दलित साहित्यात आपल्याला चीड, संताप, विद्रोह, नकार, वेदना इ. गोष्टी दिसून येतात. दुसऱ्या कोणत्याही साहित्य प्रवाहात आपल्याला या गोष्टी एवढ्या मोठ्या प्रमाणात दिसत नाहीत.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

truelines
DATE : / /

(६) दलित साहित्याची व्याख्या :-

१९६० नंतर प्रामुख्याने मराठी साहित्याने दलित साहित्य प्रवाह केंद्रस्थानी आला व साहित्य प्रवाहाचे तोपर्यंतचे साहित्य समृद्ध झाली. दलित साहित्यिकांनी व या साहित्य प्रवाहातील ज्येष्ठ साहित्यिकांनी दलित साहित्याची भूमिका दलित साहित्याच्या आकलनाच्यादृष्टीने साहित्य संमेलने घेऊन चर्चा केली. या चर्चेतून दलित साहित्य म्हणजे काय? याबद्दल चर्चा झाली त्यातून दलित साहित्याची भूमिका, व्याख्या मांडण्यात आली. आजपर्यंत उपेक्षित राहिलेल्या दडपल्या गेलेल्या समाज मनाचा शोध होता. आत्मशोधातून आत्मपीडितून जन्मलेला हा अनुभवाकार एक वैशिष्ट्य दिसून येऊ लागला. दलित साहित्याच्या व्याख्या अनेक जणांनी केल्या पण एक प्रकारे दलित साहित्याची जी वैशिष्ट्ये जाणवली त्यांच्या परिपाक व्याख्येत आढळतो दलित साहित्याची व्याख्या पुढीलप्रमाणे आहे.

दलित साहित्याची व्याख्या :-

① बाबुराव बागुल :-

"दलित म्हणजे वर्गव्यवस्थेला आणि तिच्या समग्र वैचारिक व्यवस्थेला दिलेला एक नकार, दलित म्हणजे हे जग व जीवन नव्याने मांडणारा, दलित म्हणजे या युगाने ज्यांचे हात प्रयत्नपूर्वक प्रत्यंचेवर कापी केलेले आहेत आणि ज्याच्यासाठी शब्द आणि अस्त्रे उपलब्ध करून दिलेली आहेत अशा दलितांच्या, साहित्य निर्मितीला दलित साहित्य म्हणावे.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

truelines
DATE : / /

② राजा ढाले :

"एका बंदिस्त समाजरचनेतून आणि एका सांस्कृतिक रूपहासातून नवी समाज रचनावनी सांस्कृतिक बंध तोडून फोडून बाहेर पडणारा समाज आणि त्या आधीच्या त्या बंध झुगारून बाहेर पडलेले समाज यांच्यात एक वाक्यात असेल कारण केवळ त्यांची दुःखेच समान नसतील तर दुःखेतही समान असतील म्हणून जो जो या समाजरचने विरुद्ध आणि सांस्कृतिक रूढी विरुद्ध लढणारा दृष्टिकोन घेऊन साहित्यनिर्मिती करील आणि वाट चुकलेल्या समाजाला वाटेवर आणील तो दलित साहित्यिक असेल आणि त्याचे साहित्य हे दलितांच्या दृष्टिकोनातून लिहिलेले दलित साहित्य असेल यांचा अर्थ दलित साहित्याच्या मागे दलित जातीच आहे: या दलित जाणिवेला नवी समाजव्यवस्था पाहिजे आणि ही व्यवस्था मूल्याधिष्ठित आहे: जाती - वर्ग - वर्ण यांचा अंत या व्यवस्थेला अभिप्रेत आहे.

③ डॉ. गंगाधर पानतावणे :

"दलित साहित्य म्हणजे स्वातंत्र्याच्या जाहिरनामा आहे क्रांतिविन्मुखता आणि क्रांतिअन्मुखता यांच्या संघर्षातून विमोचित झालेले दलित साहित्य बंधमुक्त माणसाचा विचार करते.

truelines

(४) प्रा. वा. मो. शिंदे यांच्या :-

"दलित साहित्याचे उद्गम होणाऱ्या वेदनेचे नकारात्मक विद्रोहात्मक रूप आपल्या बाजूची तोडे असणाऱ्या व्यवस्थेविषयी व कलात्मक कल्पोल्लांना छेदत जाऊन निर्माण होणे हेच साहित्यावर अन्याय करणारे ठरले."

(५) प्रा. शरद्चंद्र मुक्तिबोध :-

"दलित जाणीव ही समाज जाणिवेत अनुकूल परिवर्तन करू पाहणारी जाणीव आहे. म्हणून ती जशी विद्रोहात्मक तशीच मूलत: आशावादी व क्रांती करणारी जाणीव आहे. विवक्षित सामाजिक वास्तव त्याची सूक्ष्म चिकित्सा, मीमांसा त्या वास्तवाच्या परिवर्तनाच्या आशावादी दृष्टिकोन व त्या बद्दलची तीव्र आस्था म्हणजे दलित जाणिव होय."

(६) प्रा. जनार्दन वाघमारे :-

जनसामान्यांना पॉझिटिव्ह आयडेंटिटी प्राप्त करून देणे हे दलित साहित्याचे अंतिम उद्दिष्ट असले पाहिजे.

(७) प्रा. दत्ता भगत :-

"आंबेडकरी विचार आत्मसात केल्यामुळे प्राप्त होणाऱ्या जीवनविषयक दृष्टिकोनाधारे स्वतःला आणि स्वतः भोवतीच्या वास्तवाला जाणून घेण्याच्या उत्कट इच्छाशक्तीचा शब्दरूप अविष्कार म्हणजे दलित साहित्य".

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

truelines
DATE : _/_/_

⑥ धनंजय किरः-

"धर्मिने आणि सामाजिक कृतीने ज्यांना आजवर बहिष्कृत मानले त्या लोकांचे साहित्य दलित साहित्य."

⑦ प्रा. अरुण कांबळे:-

"प्रस्थापित व्यवस्थेखाली सामाजिक धार्मिक आर्थिक राजकीय व सांस्कृतिक दुष्ट्या दडपलेल्या तळा गाळातील माणूस म्हणजे दलित या माणसाच्या व्यथा वेदनांच चित्रण करणारे त्याच्या आशा आकांक्षा व जीवन - जाणिवा व्यक्त करणारी मानवी मुक्तीचे म्हणजे दलित साहित्य."

⑧ केशव मेश्राम:-

"हजारो वर्षे ज्याच्यावर अन्याय झालेला आहे अशा असमुदायाला दलित म्हणावे व त्याच वर्गातील लेखकांनी निर्माण केलेल्या साहित्याला दलित साहित्य म्हणावे.

दलित साहित्याचे विशेष लक्षात घेतल्यास त्याची व्याख्या पुढीलप्रमाणे करता येईल.

१) दलित साहित्याला आंबेडकरी विचार आणि महात्मा फुले यांच्या विचारांचे अधिष्ठान लाभले आहे.

२) दलित साहित्य हा प्रवाह प्रामुख्याने सामाजिक भूमिकेशी व्यक्त करणारा साहित्य प्रकार आहे.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

truelines
DATE : / /

दलित साहित्याची प्रेरक शक्ती डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे तत्त्वज्ञान आणि क्रांती हे एक मूल्यवान मानव मुक्तीचे चळवळ आहे. आंबेडकरी विचार आत्मसात केल्यामुळे प्राप्त झालेला जीवनविषयक दृष्टिकोनाद्वारे स्वाभाला आणि स्वतःभोवतीच्या वास्तवाला जाणून घेण्याचा थेट इच्छाशक्तीचा शब्दरूप अविष्कार म्हणजे दलित साहित्य होय.

दलित साहित्याचे स्वरूप :-

① बुद्ध, फुले, आंबेडकर यांच्या विचारांचे अधिष्ठान :-

गौतम बुद्ध महात्मा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या विचारांचे अधिष्ठान दलित साहित्याला लाभले आहे दलित चळवळ आणि दलित साहित्य चळवळ भगवान गौतम बुद्ध, महात्मा फुले आणि डॉ. आंबेडकर यांच्या प्रती आदरभाव व्यक्त करते कारण शोषणाधिष्ठित व्यवस्थेविरुद्ध विद्रोह पुकारण्याचे व माणसाला माणूस म्हणून प्रतिष्ठेचे जीवन देण्यासाठी त्यांचे लढे ऐतिहासिक केले आहे. शोषण व्यवस्थेचे समर्थन करणाऱ्या मानसिकतेवर प्रहार करण्याचे कार्य ही थोर चळवळीने केले आहे. समतेच्या क्रांतीचा विचार याद्वारे समाजामध्ये मांडला. गौतम बुद्धाने मनुष्य हेच मध्यवर्ती मूल्य मानून जातीभेद व अस्पृश्यता या सामाजिक विषमतेचा धिक्कार केला.

बुद्धाचे तत्त्वज्ञान, समता, स्वातंत्र्य न्याय आणि नितीमत्ता या सामाजिक मूल्यांवर

असे आहे. दलित साहित्य हे हिंस्र मूल्य मानते आहे. डॉ. आंबेडकरांनी केलेल्या बौद्ध धर्माचा दलित समाजाने स्वीकार केला आहे. म्हणून बुद्ध व बुद्धाचे तत्वज्ञान ही दलित साहित्याची पार्श्वभूमी ठरते. दलित साहित्यातून व्यक्त होणारी बंडखोरी, विद्रोह, नकार आणि पुराण कथातील अर्थ मीमांसा महात्मा फुले यांच्या लेखन कार्यापासून सुरुवात झालेली दिसून येते. डॉ. आंबेडकर कालीन समाज व आंबेडकर पूर्व समाजाने महात्मा फुले पासून प्रेरणा घेतलेली दिसून येत्या प्रेरणेतूनच कवी नाटककार, सत्यशोधक जलसे निर्माण झाले यातून पोवाडे, साहित्य काव्यगीते लिहिलेली दिसून येतात. यामध्ये बाबा वलंगकर शिवराम जानबा कांबळे, किसन बानूसाडे यांचे नाव घेता येते.

थोडक्यात दलित साहित्याला गौतम बुद्धाचे, महात्मा फुले आणि डॉ. आंबेडकर यांच्या विचारांचे अधिष्ठान लाभले आहे हे नाकारता येणार नाही.

② वेदना, विद्रोह आणि नकार :-

दलित साहित्याच्या सुरुवातीच्या साहित्यामध्ये सर्व प्रथम चोखामेळा यांच्या अभंग रचना दिसून येतात. अन्न चोखामेळाने विद्रोहाच्या जाणिवा आपल्या अभंग रचनेतून व्यक्त केल्या आहेत. दलित साहित्यातील जाणिवा मुलभूत धागा आणि मध्यवर्ती प्रवाह सामाजिक अन्यायाविरुद्ध विद्रोह आणि आक्रोश हा आहे एका बाजूने एका सुरुवातीच्या परिस्थितीतून हे वाङ्मय निर्माण होत

GOODLUCK

DATE / /

DECLARATION BY LEARNER

I the undersigned miss/Mr श्रेया जिनिंद्र राणे here, by, declare that the work embytied inthis project work tilled दलित साहित्य - स्वरूप froms my own contribution th the research work carried out under the guidnce of. प्रा डॉ. लक्ष्मी शेखर देसाई is a result of my own research work and has been previously submitted to any other university for any other Degree/Diploma to this or any other University.

Wherever reference has been made to previous work of other it has been clarly Indicated as such and incided in the bibliography.

I here by further declare that all information of this document has been clearly obtained and presented in accordance with academic rules and ethical conduct.

श्रेया जिनिंद्र राणे

S.N. Rane

certified by.

प्रा. डॉ. लक्ष्मी शेखर देसाई

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

GOODLUCK

DATE

ACKOWLEDGEMET

I take this opportunity to thank the University of mumbai for giving me chance to do this Project.

I could like to thank my Principal प्राचार्य. डॉ. ए. डी. कांबळे for providing the necessary facilites required for completion of this Project.

I Place my sincere thanks to my guiding teacher प्रा. श्रद्धा श्रीश देसाई for her guidance and advices to complete my work successfully.

Lastly I could like to thanks each and every person who directly or indirecty helped me in the completion of the Project especially my Parents and peers who supported me throughout my Project.

PRINCIPAL

Arts,Commerce & Science College Kharepatan

A/p.Kharepatan Tal.Kankavli Dist.Sindhudurg

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

GOODLUCK
DATE / /

INDEX

SR NO	TOPIC
①	प्रस्तावना
②	दलित साहित्याची संकल्पना
③	दलित म्हणजे कोण?
④	दलित जाणिवेचे विशेष
⑤	दलित साहित्य आणि दलितांचे चळवळ
⑥	दलित साहित्याची व्याख्या
⑦	दलित साहित्याचे स्वरूप
⑧	समारोप

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

truelines
DATE: / /

प्रस्तावना :-

दलित साहित्य हा १९६० नंतरच्या काळात निर्माण झालेला एक महत्त्वाचा वाङ्मय प्रवाह आहे. हा साहित्य प्रवाह एकदमातून उदयाला आला म्हणून जीवनाची वास्तविकता मांडणारे दलित साहित्य आहे. दलित साहित्य हे जीवनातल्या वास्तव प्रश्नांना आणि जीवन तत्त्वांना व्यापक अर्थाने हे जीवनवादी साहित्यात पण या साहित्यातून जीवनवादाला सुरुवात करण्यात बुद्ध आपले महात्मा फुले आणि डॉ. आंबेडकरांच्या विचारांचा अधिष्ठान आहे. यामुळे इतर साहित्य प्रवाहापेक्षा दलित साहित्याला वेगळे स्थान. दलित साहित्य प्रवाहामध्ये समाजातील वास्तव जीवनाचे दर्शन झाले आहे. दलित साहित्य प्रवाहाने मराठी साहित्य समृद्ध झाले आहे. दलित साहित्य आधुनिक मराठीतील एक महत्त्वाचा साहित्यप्रवाह. सामाजिक व वाङ्मयीन सुधारणा दृष्टीने विचारमंथनातून स्वातंत्र्योत्तर काळात हा संघर्ष पुढे आला. विशेषत्वाने १९६० नंतर ती विशेष चर्चाविषय ठरली.

दलित शब्दाचा पतित किंवा पडलेला वा दीनदुबळा हा अर्थ येथे मुळीच अभिप्रेत नाही. हया देशातील समाजव्यवस्थेतून हा शब्द निर्माण झाला. वर्णाश्रमव्यवस्थेने एका मोठ्या समूहाला विविध कारणपरंपरांनी अस्पृश्य घोषित केले. आधुनिक मानवी जीवन जगण्याही त्यांना अशक्य आहे. सण, मान, मानपान, संस्कृती आदि सर्वच गोष्टींपासून त्याला अलग काढले. दलितत्वाचा शिक्का ठोकून पुरते नगण्य करून टाकले.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

truelines

DATE : / /

समाजाच्या अनेक पदरी जीवनाभूतीचे चित्रण प्रतिभावंतांच्या अविष्कारातून शब्दबद्ध केले जात असते. पण भारतीय साहित्यात दलित वर्गाच्या लौकिक आशुद्यातील फरफट आणि भावजीवनाची वास्तवपूर्ण कधी शब्दबद्ध झालेच नाही. विद्याशुद्ध बनविणारे धर्माधिष्ठित परंपरा दलित साहित्याने निग्रहाने नाकारले. ह्या अशुद्धत्वाला त्याने धर्मापणे नकार दिला, तर मानव म्हणून नव्याने आपली शरतना मानवी परंपरेशी, ने व्यापकपणे दृढबद्ध झाले. वैचारिक व मानसिक दास्यातून मुक्तीचा अटणारा हुंकार म्हणून ते आकार लागले. आपल्या सांस्कृतिक आशयाकडे वाटचाल करू लागले. मानवी हक्क नाकारणाऱ्या चातुर्वर्ण्यकिडे, त्याला पोसणाऱ्या धर्मग्रंथांना आणि त्यांचा मूलाधार असलेल्या, माणसाला अगतिक, परावलंबी ईश्वराच्या अस्तित्वाकडे अपूर्ण वैज्ञानिक, स्वाभाविक व मानवीय दृष्टिकोणातून पाहण्यातून वास्तव निर्माण झाले. उद्दियमान होऊ पाहणाऱ्या मनावर संस्कार घडविण्याची क्षमता असलेले दलित साहित्य बोलके होऊ लागले. साहित्याने जीवनाशी, जीवनातून प्रतीत होणाऱ्या परंपरागत सिद्धांत न बांधता येणाऱ्या तरल भावस्पंदनांशी, मूल्यगर्भ वैचारिकतेने समांतर असलेच पाहिजे, ही निष्ठा बांधिलकी यातूनच उद्भवली.

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

truelines
DATE : / /

② दलित साहित्याची संकल्पना :-

साहित्य आणि समाज यांच्या अन्योन्य संबंध आहे. साहित्यातून समाजाचे आणि संस्कृतीचे वास्तव चित्रण होत. अन्न, वस्त्र, निवारा या माणसाच्या मुलभूत गरजा आहे या पलिकडे असणाऱ्या उच्चतर समाधानासाठी माणूस धर्म निती-याची रिती कलाविष्कार या गोष्टी निर्माण करतो. दलित साहित्याची संकल्पना समजून घेताना दलित म्हणजे कोण? दलित दृष्टीकोन म्हणजे काय? दलित साहित्य आणि दलितेत्तर चळवळ यांचे परस्पर नातेसंबंध आहेत का? इत्यादी प्रश्नांचा शोध घेत दलित साहित्याची व्याख्या शोधणे म्हणजे दलित साहित्याची संकल्पना समजून घेणे होय. दलित साहित्याला बहुजन समाजातील थोर विचारवंतांच्या विचारांचे अधिष्ठान प्राप्त झाले आहे. दलित चळवळीतून दलित साहित्याची निर्मिती झाली आहे.

दलित साहित्याच्या निर्मितीच्या मुळाशी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे कार्य, विचार व तत्त्वज्ञान आहे. बाबासाहेब आंबेडकरांनी जे विविध लढे दिले, ज्यात महाडच्या सत्याग्रह, काळाराम मंदिराच्या सत्याग्रह, धर्मांतराची घोषणा व प्रत्यक्ष धर्मांतर, 'मूकनायक', 'बहिष्कृत भारत' मधील लिखाण, संघटनेचे लेखन, गोलमेज परिषदेतील सहभाग व राखीव जागांची तरतूद यामुळे दलित समाजामध्ये आत्मभान, नवचैतन्य, लढण्याची प्रेरणा निर्माण झाली. त्यांच्या जिवनविषयक जाणिवा बदलल्या, ते आपल्या हक्कांप्रती जागृत झाले.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

truelines
DATE : / /

'दलित' म्हणजे कोण?

समाजामध्ये अनेक दिकाणी दलित साहित्य हा शब्दप्रयोग वापरला जातो. पण प्रत्यक्षात 'दलित' म्हणजे कोण हा प्रश्न पडतोच. शोषित, असुरक्षा श्रमिक कामगार भूमिहिन शेतमजूर, विकासापासून वंचित स्त्रिया आदिवासी या विविध अर्थाने हा शब्द वापरला जातो. मूळशब्द 'दलित' असा आहे. म्हणजे लोकांच्या नशी पायाच्या दास असा याचा अर्थ आहे. श्रीमंत लोक शोषितांना दास्यत्वासाठी वागवुक देतात. अशा अश्रिम स्वतंत्र, समता, बंधुभाव, मैत्रीचा, श्रमिक कामगारांना मालक दास्यप्रमाणेच वागवतो. आदिवासींना वागणुक सुद्धा दास्य आरक्षीत असते. अन्य वर्गाना न्याय मिळावा या हेतुने दलित चळवळ सुरु झाली. परिवर्तनाच्या चळवळीत दलित हा शब्द अतिशय व्यापक अर्थाने वापरला. होऊ लागला. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी सामाजिक शैक्षणिक राजकीय चळवळ सुरु केली. त्यामध्ये अनुसूचित जाती जमाती अन्य मागासवर्गीय श्रमिक भूमिहिन शेतमजूर स्त्रिया या चळवळीचा समावेश झाला. दलित जाणीव ही जीवनाच्या परिवर्तनाचा विचार आहे. आशावादी दृष्टीकोन, सामाजिक बांधिलकीची अतूट नाते, आत्मसन्मान, आत्मशोध, नकार, चिंतन, विद्रोह, परिवर्तनवाद, मानवतावादी मध्यवर्ती मानणे, वंश-वर्ण व जातिव्यवस्थेला कडाडून विरोध, निरीश्वरवाद, जडवाद, शांतिवाद ही दलित जाणिवेची महत्वाची वैशिष्ट्ये आहेत.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

truelines
DATE : / /

(8) दलित जाणिवेचे विश्लेषण :-

भारतीय समाजव्यवस्था चार वर्ण भेदावर आधारलेली होती. अशा शूद्र म्हणून प्रस्थापित समाजव्यवस्थेने ज्या समाजावर अन्याय अत्याचार केले केवळ आपण दलित आहोत. म्हणून अपमानास्पद जो अन्याय केला जातो. ना मानवतेला काळीमा फासणारा आहे. आपल्याला सुध्दा माणूस आहोत म्हणून आनंदी मूल्यांसाठी दिलेल्या लढा म्हणजे दलित जाणिवा होय. दलित साहित्यकृती वाचल्या नंतर एखाद्या जीवनानुभवाकडे लेखक कोणत्या दृष्टीकोनातून पाहतो. हे समजता येते.

हे विशेष नोंदवले म्हणजे दलित साहित्य म्हणजे काय हे आपणाला समजता येईल.

स्वातंत्र्याची चळवळ देशात स्वातंत्र्य समता आणि न्यायासाठी झाली. इथे मात्र आर्थिक, सामाजिक विषमता, पदोपदी डाचत म्हणून स्वातंत्र्य कोणत्या शूद्रवर्गीय नाव आहे? असा खडा सवाल हा कवी करतो. ह्याच्या अशिक्षित आत्मविश्वास. तो त्या परंपरेला नकार देतो. ह्याच्या परंपरेला श्रेष्ठ मानले पाहिजे असा' ये अशिक्षित असली करण्याची विद्रोही पुकारतो. पण ह्या नकाराच्या आणि विद्रोहाच्या नकाशी त्याच्या एक अलगाव दुःख आहे हे दुःख वुलमाचं अन्यायाच्या जीवन जगावं लागतं हे आहे डॉ. आलचंद्र. कडके ह्यांनी वेदना आणि विद्रोह ह्या दोन बिंदूंनी आखलेल्या परिघात दलित साहित्याची सौंदर्यदृष्टी आणि सामर्थ्य विशद केले आहे. दलित साहित्यिकमहत्व माणसाकडे एक मूल्य म्हणून पाहतो.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

गतशतकातल्या स्त्रीवर्गाला जीवनाचा नवीनच मंत्र असा की आपली संस्कृती आपल्याला दासीच्या दावणीला बांधून ठेवू पाहत असता, त्या चौकटीतून ती बंड करून उठली.

दलित साहित्याला अनेकांनी जीवनाचे प्रतिबिंबन आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या तत्त्वज्ञानापासून सुरू झालेला हा वाङ्मयीन प्रवाह म्हणजे त्यांच्या तत्त्वज्ञानाला आणि शिक्षणाला मुलभूत मानणाऱ्या लेखकांनी प्रणाम्यान आहे. डॉ. आंबेडकरांनी बहुजनांसाठी केलेल्या लढ्याची दलितांनी शिक्षण घ्यावे असा आग्रह धरला. यातून त्यांच्यापर्यंत माहितीचा अधिक ऐहिक जीवनाला स्पर्शणाऱ्या प्रश्नांकडे त्यांच्या दृष्टिकोनातून बघण्याचा मार्ग सुकर झाला. त्यामुळे दारिद्र्यापेक्षा आत्मसन्मानाची जाणीव दलितांमध्ये कळकी. दारिद्र्य संपले म्हणजे आत्मसन्मान मिळतोच असे नाही. पण आत्मसन्मान कशात आहे हे कळले, तर दारिद्र्य संपवण्याचेही मार्ग सुटे होऊ शकतील अशा माणसाला प्रतिष्ठा देणारा विचार मिळाला. म्हणून हजारो वर्षे शिक्षणापासून वंचित असलेल्या दलित तरुणांना शिक्षण मिळाल्यानंतर त्यांच्या स्वतःचा शोध घेणे वाढले. आपला आत्मशोध घ्यावासा वाटला. परंपरेशी आपले नाते जाणून घ्यावे असे वाटले. त्यातून दलित साहित्य व्यक्त झाले आहे.

राष्ट्रीय मानवाधिकार समितीचे मुद्दे (Issues)

आतापर्यंत आपण चर्चा केली आहे की NHRC चे कार्य मानवी हक्कांचे संरक्षण करणे आहे, परंतु ते विशिष्ट अधिकार कोणते आहेत ज्यासाठी NHRC'ची स्थापना केली आहे? चला NHRC शी संबंधित काही प्रमुख समस्यांकडे एक नजर टाकूया.

- मॅन्युअल स्कॅव्हेंजिंग
- लैंगिक अत्याचार
- बेकायदेशीर चकमकी आणि न्यायबाह्य हत्या
- बालकामगार _
- बालविवाह
- LGBTQ समस्या
- कामगार हक्क
- कैद्यांचा कोठडीत छळ
- मनमानी अटक आणि मानसिक छळ
- महिला आणि मुलांवर भेदभाव

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

मानवी हक्कांचे भारताच्या संविधानातील प्रतिबिंब

भारतीय राज्यघटनेचा सरनामा, मूलभूत हक्कांचा भाग तिसरा आणि राज्यांच्या धोरणविषयक मार्गदर्शक तत्वांचा भाग चौथा हा राज्यघटनेचा गाभा आहे. त्यांचा एकत्रित विचार केल्यास त्यामध्ये मानवी हक्कांचा जागतिक जाहीरनामा, नागरी आणि राजकीय हक्क त्याचबरोबर आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक हक्कांचा करारनामा यांचे प्रतिविंब पडलेले दिसते. राज्यघटनेतील मूलभूत कर्तव्ये नमूद करणारा भाग चार 'अ' महत्त्वाचा आहे; कारण, हक्क हे कर्तव्याशिवाय अपूर्ण असतात. आपल्या राज्यघटनेच्या शाश्वत संदेशाचे सार 'सर्व मानवजात जन्मत:च मुक्त आणि समान असते' हेच आहे.

भारताने मानवी अधिकारांच्या जागतिक जाहीरनाम्याच्या निर्मितीमध्ये सक्रिय भाग घेतला होता. भारताने अनेक मूलभूत आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार करारांवर स्वाक्षऱ्या केल्या आहेत.

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

भारतात मानवी हक्क राबविण्याची आणि त्यांचे संरक्षण करण्याची यंत्रणा

भारतामध्ये मानवाधिकारांच्या अंमलबजावणीसाठी व संरक्षणासाठी घटनात्मक आणि वैधानिक उपाय करण्यात आले आहे. तसेच, अनेक स्वयंसेवी संस्थासुद्धा मानवाधिकार संरक्षणाच्या क्षेत्रात कार्यरत आहे.

घटनात्मक उपाय : व्यक्तीच्या मूलभूत हक्कांचे उल्लंघन झाल्यास घटनेच्या 'कलम ३२' मध्ये घटनात्मक उपायांचा हक्क देण्यात आला आहे. उल्लंघन झालेले मूलभूत हक्क सर्वोच्च न्यायालयाकडून पुन्हा प्राप्त करून घेण्याचा हक्कदेखील मूलभूत हक्क म्हणून घटनेत नमूद करण्यात आला आहे.

मानवी हक्कांचा जागतिक जाहीरनामा (१९४८) पाठोपाठ १९६६मध्ये नागरी व राजकीय हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय करारनामा (ICCPR) आणि 'आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक हक्कांचा आंतरराष्ट्रीय करारनामा' या करारांवर स्वाक्षरी करणाऱ्या राष्ट्रांना आपल्या राष्ट्रीय कायद्यामध्ये तरतुदी करून त्याची अंमलबजावणी करणे बंधनकारक ठरते.

मानवी हक्कांचा प्रसार, प्रचार आणि संरक्षण या हेतूने उपलब्ध साधनांच्या साहाय्याने जगभरात संयुक्त राष्ट्रसंघ आंतरराष्ट्रीय व प्रादेशिक संस्था कार्य करीत आहेत. यातूनच १९९१मध्ये संयुक्त राष्ट्रसंघाद्वारे पॅरिस येथे झालेल्या विविध राष्ट्र संघटनांच्या बैठकीत 'पॅरिस तत्त्व' उद्यास आली. या तत्वांच्या आधारेच मानवी हक्क समर्थक संस्थांची स्थापना होऊन त्यांची कार्यपद्धती आखली जाते.

वैधानिक उपाय : मानवी हक्कांच्या प्रभावी संरक्षणासाठी 'मानवी अधिकार संरक्षण कायदा १९९३'मध्ये संमत करण्यात आला. या कायद्यामध्ये राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग, राज्य मानवाधिकार आयोग आणि मानवाधिकार न्यायालेय यांच्या स्थापनेची तरतूद करण्यात आली आहे.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

निष्कर्ष

- राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग एक सविस्तर आढावा संकल्पना जाणून घेतली.

- राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग एक सविस्तर आढावा महत्व समजून घेतली.

- राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग एक सविस्तर आढावा याबाबत माहिती जाणून घेतली.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

संदर्भ

- www.educationalmarathi.com

- www.wikipidia.org

Sharda
14/11/2023

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

KHAREPATAN PANCHKROCHI SHIKSHNPRSARK MANDLKHAREPATAN

ARTS, COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE KHAREPATAN

Class–T.Y.B.A 2023-24 Project Work

Class Teacher Prof.Desai Rashmi Ramesh Subject–Marathi

Paper no.6–Litreture and Society Semister – V

SR.NO.	ROLL NO	STUDENTS NAME	SUBJECT NAME	SIGN
1	3302	आडविलकर संकेत संजय	मार्क्सवादी साहित्य	
2	3312	गुरव सोनल सुरेद्र	मार्क्सवादी साहित्य	S.S.Gurav
3	3313	हरयाण चंद्रकांत सदानंद	मार्क्सवादी साहित्य	
4	3314	हरयाण स्वप्नील सुनिल	मार्क्सवादी साहित्य	
5	3316	जेधे प्रतिक प्रकाश	मार्क्सवादी साहित्य	
6	3317	कदम साक्षी शेखर	मार्क्सवादी साहित्य	
7	3318	कडू सुजित सुरेश	मार्क्सवादी साहित्य	S.S. Kadu
8	3323	कोकाटे कमलेश गणेश	मार्क्सवादी साहित्य	
9	3324	लाड रोशन राजाराम	मार्क्सवादी साहित्य	R.R.Lad
10	3325	मोरे दिगंबर जयकुमार	मार्क्सवादी साहित्य	DJMore
11	3326	मोरे शांताराम श्रीधर	साहित्यआणि समाज	SRMore
12	3328	नाटेकर प्रतिक सतीश	साहित्यआणि समाज	P.S.N
13	3330	पाटणकर समाधान संतोष	साहित्यआणि समाज	
14	3333	राणे श्रेया नितीन	साहित्यआणि समाज	S.N.Rane
15	3336	शेंगाळे राहुल सुरेश	साहित्यआणि समाज	RSshegale
16	3337	शेंगाळे सुजित मनोहर	साहित्यआणि समाज	S.M.Shingale.
17	3338	शेट्ये विराज प्रकाश	साहित्यआणि समाज	Shetye
18	3339	सुतार अनिकेत सुधीर	साहित्यआणि समाज	
19	3341	सुतार प्रवीण परशुराम	साहित्यआणि समाज	
20	3342	तोरस्कर रमेश संजय	साहित्यआणि समाज	Rtoreskar
21	3343	वाघरे ऋतिका राजेंद्र	साहित्यआणि समाज	R.R.Waghare

Roesai.
Sub.Teacher

PRINCIPAL
Principal

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

KHAREPATAN PANCHKROCHI SHIKSHNPRSARIK MANDLKHAREPATAN

ARTS, COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE KHAREPATAN

Class–T.Y.B.A 2023-24 Project Work

Class Teacher Prof.Desai Rashmi Ramesh Subject–Marathi

Paper no.6–Litreture and Society Semister – VI

SR.NO.	ROLL NO	STUDENTS NAME	SUBJECT NAME	SIGN
1	3302	आडविलकर संकेत संजय	स्त्रीवादी साहित्य-स्वरूप	
2	3312	गुरव सोनल सुरेद्र	स्त्रीवादी साहित्य-स्वरूप	S.S.Gurav
3	3313	हरयाण चंद्रकांत सदानंद	स्त्रीवादी साहित्य-स्वरूप	
4	3314	हरयाण स्वप्नील सुनिल	स्त्रीवादी साहित्य-स्वरूप	
5	3316	जेधे प्रतिक प्रकाश	स्त्रीवादी साहित्य-स्वरूप	
6	3317	कदम साक्षी शेखर	स्त्रीवादी साहित्य-स्वरूप	
7	3318	कडू सुजित सुरेश	स्त्रीवादी साहित्य-स्वरूप	S.S.Kadu
8	3323	कोकाटे कमलेश गणेश	स्त्रीवादी साहित्य-स्वरूप	
9	3324	लाड रोशन राजाराम	स्त्रीवादी साहित्य-स्वरूप	R.R.Lad
10	3325	मोरे दिगंबर जयकुमार	स्त्रीवादी साहित्य-स्वरूप	DJMore
11	3326	मोरे शांताराम श्रीधर	दलित साहित्य - स्वरूप	SRMore
12	3328	नाटेकर प्रतिक सतीश	दलित साहित्य - स्वरूप	P.S.N
13	3330	पाटणकर समाधान संतोष	दलित साहित्य - स्वरूप	
14	3333	राणे श्रेया नितीन	दलित साहित्य - स्वरूप	S.N.Rane
15	3336	शेंगाळे राहुल सुरेश	दलित साहित्य - स्वरूप	RShengale
16	3337	शेंगाळे सुजित मनोहर	दलित साहित्य - स्वरूप	S.M.Shingale.
17	3338	शेट्ये विराज प्रकाश	दलित साहित्य - स्वरूप	VShetye
18	3339	सुतार अनिकेत सुधीर	दलित साहित्य - स्वरूप	
19	3341	सुतार प्रवीण परशुराम	दलित साहित्य - स्वरूप	
20	3342	तोरस्कर रमेश संजय	दलित साहित्य - स्वरूप	
21	3343	वाघरे ऋतिका राजेंद्र	दलित साहित्य - स्वरूप	R.R.Waghare

Desai.
Sub.Teacher

PRINCIPAL
Principal
Arts Commerce & Science College Kharepatan.
At.Kharepatan.Tal.Kankavli.Dist Sindhudurg

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

GOODLUCK
DATE / /

PROJECT REPORT
ON

'दलित साहित्य- स्वरूप'

A Project submitted to
University of Mumbai for partial
completion of the degree of

Bachelor in Arts
under the faculty of Arts

BY

श्रेया नितिन शेणे

Roll No :- 3333
SEMESTER-VI

Under the Guidance of

प्रा. स्वप्नी रमेश देसाई

ARTS, COMMERS AND SCIENCE COLLEGE
KHAREPATAN

ACADEMIC YEAR
2023-24

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

GOODLUCK
DATE / /

KHAREPATAN PANCHKROSHI SHIKSHAN
PRASARAK MANDALS
ARTS COMMERS AND SCIENS COLLEGE
KHAREPATAN

CERTIFICATE

This to certify that ms/mr. श्रेया निनिल शेणे has worked and duly completed her/his project work for the degree of Bachelor in Arts under the Faculty of Arts in the suject of मराठी and her/his project is entitled दलित साहित्य - स्वरूप.
under my supervision.

I further certify that the entire work has been done by the learner under my guidance and that no part of it has been submitted Previously for any degree or Diploma of any university.

It is her/his own work and facts reported by her/his personal findings and investigations.

Rasai.
प्रा. श्रीमती रमेश देसाई

28/02/2024
Date of submission

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

भारतातील मानवी हक्क चळवळ

भारतामध्ये १९३६ साली स्थापन झालेली भारतीय नागरी स्वातंत्र्य संघटना (Indian civil Liberties Union) ही प्रसिद्ध मानवी हक्क संघटना पं. जवाहरलाल नेहरू यांच्या पुढाकाराने स्थापन झाली. 'शासनाला विरोध करण्याचा हक्क,' या हेतूने ही संघटना स्थापन केली गेली होती. तसेच, स्वातंत्र्यपूर्व सामाजिक रुढी, परंपरा, स्पृश-अस्पृश्यता इत्यादींसाठी झालेल्या जन आंदोलनाचा समावेशसुद्धा मानवी हक्कांच्या चळवळीमध्येच करता येतो. महात्मा गांधी, राजा राममोहन राय, महात्मा फुले, डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, धों. के. कर्वे इत्यादींनी अस्पृश्यता, सती, बालविवाह, हुंडा यांसारखे स्त्री हक्क, बालहक्क व मानवी हक्कांसाठीच विविध लढे उभारले होते.

आज राष्ट्रीय व राज्य मानवी हक्क आयोगाबरोबर देशभरात २००हून अधिक गैरसरकारी (स्वयंसेवी) संस्था मानवाधिकाराच्या क्षेत्रात कार्य करतात. उदा. People's Union for civil Liberties, Citizens for Democarcy, New Delhi इ. तर, आंतरराष्ट्रीय स्तरावर Human Rights watch, New York Amnesty International London, Asia watch New York Centre for Constitutional Rights, New york इ. संस्था कार्यरत आहेत.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग

NHRC म्हणजे राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग. ही एक गैर-संवैधानिक संस्था आहे जी देशातील मानवी हक्कांचे जतन आणि संरक्षण करण्यासाठी वॉचडॉग म्हणून काम करते. हा घटक **MPSC Exam** आणि इत्यादी परीक्षांसाठी उपयुक्त आहे.

- युनायटेड नेशन्सच्या मते, प्रत्येक व्यक्तीला जीवनाचा हक्क, स्वातंत्र्य, समानता, मतस्वातंत्र्य, गुलामगिरीपासून मुक्तता इत्यादीसारख्या विशिष्ट अधिकारांची हमी दिली जाते.
- या अधिकारांचे संरक्षण करण्यासाठी राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग त्याच क्षेत्रात कार्य करतो.
- NHRC चे मुख्यालय नवी दिल्ली येथे आहे आणि 12 ऑक्टोबर 2018 रोजी त्याचा 25 वा वर्धापन दिन साजरा केला जातो.
- NHRC म्हणजे राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग. हा आयोग भारत सरकारने मानवी हक्क कायदा 1993 च्या संरक्षणाखाली दर्जेदार मानवी जीवनासाठी आवश्यक असलेल्या अनेक हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी स्थापन केला होता, ज्यामध्ये स्वातंत्र्य, समानता, गुलामगिरीपासून स्वातंत्र्य, भाषण स्वातंत्र्य इ.
- या ग्रहावर उपस्थित असलेल्या प्रत्येक व्यक्तीला एक विशिष्ट प्रतिष्ठा आहे आणि त्याला त्यासोबत जगण्याची परवानगी आहे. म्हणूनच, मानवी जीवनाचा सन्मान राखण्यासाठी, त्यांच्या हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी आणि त्यांना दर्जेदार जीवन देण्यासाठी NHRC ची स्थापना करण्यात आली.
- हे अधिकार भारतीय संविधानाद्वारे हमी दिलेले आहेत आणि भारतातील उच्च न्यायालयांद्वारेही त्यांची अंमलबजावणी केली जाते.
- NHRC प्रमाणेच, मानवी हक्कांचे पॅरिस तत्त्व देखील 1991 मध्ये स्थापित केले गेले. NHRC त्याचे पालन करत आहे. हा विषय 1993 मध्ये संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेने स्वीकारला होता.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाचा इतिहास (History)

NHRC ही संकल्पना कशी आणि केव्हा सुरू झाली ते पाहू.

- युनायटेड नेशन्स जनरल असेंब्लीने 10 डिसेंबर 1948 रोजी पॅरिसमध्ये मानवी हक्कांचा सार्वत्रिक जाहीरनामा (UDHR) स्वीकारला.
- ही कारवाई मानवजातीच्या इतिहासात एक महत्त्वाची खूण ठरली जिथे मानवी हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी एक पाऊल उचलले गेले.
- त्यानंतर लगेचच, 1991 मध्ये, राष्ट्रीय मानवाधिकार संस्थांनी पॅरिस तत्त्वे सादर केली, ज्यांना NHRIs म्हणून ओळखले जाते.
- 1993 मध्ये, संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेने ही तत्त्वे स्वीकारली आणि त्याच वर्षी भारताने मानवी हक्क संरक्षण कायदा देखील लागू केला.
- राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाचा पाया रचण्याची ही पहिलीच वेळ होती.
- मानवी हक्क जपण्याचे महत्त्व मोठमोठ्या संस्थांना कळू लागले, परिणामी पॅरिसची तत्त्वे यूएनने स्वीकारली आणि या तत्त्वांनुसार भारतानेही एक पाऊल पुढे टाकले आणि 1993 मध्ये मानवी हक्क कायद्याच्या निर्मितीचे स्वागत केले.
- भारतातील राज्य सरकारांनाही मानवाधिकार आयोग स्थापन करण्यासाठी उच्च न्यायालय आणि घटनेने अधिकृत केले होते आणि त्यांना सांगितले होते.

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

राष्ट्रीय मानवाधिकार समिती चे सदस्य (Members of NHRC)

NHRC ही घटनाबाह्य संस्था असली तरी ती प्रतिष्ठित सदस्यांनी बनलेली आहे. सदस्यांच्या या रचनेत एका अध्यक्षासह इतर आठ कार्यरत सदस्यांचा समावेश होतो.

Members of NHRC	
चेअरमन	निवृत्त CJI (भारताचे सरन्यायाधीश)
पहिला सदस्य	सर्वोच्च न्यायालयाचे माजी/वर्तमान न्यायाधीश
दुसरा सदस्य	उच्च न्यायालयाचे माजी/वर्तमान न्यायाधीश
दोन सदस्य	मानवी हक्कांच्या बाबींचा अनुभव आणि सखोल ज्ञान असलेले उमेदवार.
आमंत्रित सदस्य	अल्पसंख्याकांसाठी राष्ट्रीय आयोग राष्ट्रीय महिला आयोग अनुसूचित जातींसाठी राष्ट्रीय आयोग राष्ट्रीय अनुसूचित जाती आयोग

- तसेच, हे आठ सदस्य दोन विभागात विभागले गेले आहेत, जेथे चार सदस्य पूर्णवेळ सदस्य आहेत आणि इतर चार सदस्य मानले जातात. NHRC च्या सदस्यांची रचना तपशीलवार समजून घेण्यासाठी खालील तक्त्याकडे एक नजर टाका.
- NHRC सदस्यांचे प्रतिनिधित्व निवड समितीद्वारे केले जाते जी भारताच्या राष्ट्रपतींना उमेदवारांची शिफारस करते.

या निवड समितीचा समावेश आहे:

1. पंतप्रधान
2. लोकसभा अध्यक्ष.
3. राज्यसभेचे उपसभापती
4. गृहमंत्री
5. दोन्ही सभागृहातील विरोधी पक्षनेते

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

मानवी हक्कांचे संरक्षण (दुरुस्ती) विधेयक, 2019

NHRC चा अधिक समावेशक बनवण्यासाठी लोकसभेने मानवी हक्क संरक्षण विधेयक, 2019 मंजूर केले. मानवी हक्क संरक्षण दुरुस्ती विधेयकात प्रस्तावित करण्यात आलेल्या काही महत्त्वाच्या सुधारणा पुढीलप्रमाणे आहेत-

- भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयामध्ये पूर्वी न्यायाधीश असलेली व्यक्ती आयोगाच्या अध्यक्षपदासाठी पात्र आहे.
- उच्च न्यायालयाचे न्यायमूर्ती उच्च न्यायालयाच्या मुख्य न्यायमूर्तींसोबत आयोगाचे अध्यक्ष होण्यासही पात्र आहेत.
- आयोगातील सदस्यांची संख्या 2 वरून 3 पर्यंत वाढवली जाईल जिथे किमान एक महिला असावी.
- आयोगामध्ये राष्ट्रीय मागासवर्गीय आयोग, राष्ट्रीय बाल हक्क संरक्षण आयोग आणि अपंग व्यक्तींचे मुख्य आयुक्त यांसारख्या विविध महत्त्वाच्या क्षेत्रातील अध्यक्षांचाही समावेश असावा.
- केंद्रशासित प्रदेशांद्वारे सोडल्या जाणाऱ्या मानवाधिकार कार्ये दिल्लीच्या UT साठी जबाबदार असलेल्या मानवाधिकारांशिवाय राज्य आयोगांना नियुक्त करा.

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

मानवाधिकार परिषद (The Human Rights Council)

संयुक्त राष्ट्र मानवाधिकार परिषद नावाच्या मानवाधिकार परिषदेची स्थापना मार्च 2006 मध्ये झाली.

- मानवाधिकार परिषदेचे मुख्यालय जिनिव्हा, स्विट्झर्लंड येथे आहे.
- मानवाधिकार परिषद ही एक संस्था आहे जी जगभरातील मानवी हक्कांना बळकट करण्यासाठी आणि त्यांचे संरक्षण करण्यासाठी क्षेत्रात काम करते.
- मानवाधिकार परिषद राज्यातील 49 सदस्यांची बनलेली असते ज्यांची UNGA द्वारे निवड केली जाते.

संयुक्त राष्ट्र मानवाधिकार परिषद खालील उद्दिष्टांवर काम करते-

1. संमेलनाचे स्वातंत्र्य प्रदान करण्यासाठी
2. भाषण आणि अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य प्रदान करण्यासाठी
3. कोणत्याही धर्माचे पालन करण्याचे स्वातंत्र्य प्रदान करणे
4. महिला आणि LGBTQ समुदायाच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी

मानवी हक्क संरक्षण कायदा 1993 आणि मानवी हक्क दुरुस्ती विधेयक 2019 मधील फरक

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

मानवी हक्क संरक्षण कायदा 1993 (Protection of Human Rights Act 1993)

राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगानुसार-

- मानवाधिकार कायदा 1993 चे संरक्षण हे NHRC, राज्यांमध्ये SHRC आणि मानवी हक्कांचे अधिक चांगल्या स्थितीत संरक्षण करण्यासाठी आणि त्यांच्याशी संबंधित किंवा त्याच्याशी संबंधित बाबींसाठी मानवी हक्क कोर्टसची तरतूद करण्यासाठी एक कायदा होता.
- या कायद्याचा संपूर्ण देशात विस्तार झाला.
- हे समजून घेणे आवश्यक आहे की ते केवळ जम्मू आणि काश्मीरला लागू केले जाणार नाही आणि भारताच्या संविधानातील 7 व्या अनुसूचीच्या पहिल्या आणि तिसऱ्या यादीतील कोणत्याही नोंदींशी संबंधित कोणत्याही बाबींसाठी लागू केले जाणार नाही कारण ते राज्यासाठी आहे. .

मानवी हक्कांचे संरक्षण विधेयक, 2019 (Protection of Human Rights Bill, 2019)

- मानवाधिकार संरक्षण विधेयक 2019 हे अमित शहा यांनी सादर केले होते जे पूर्वी लोकसभेत गृहमंत्री होते.
- या दुरुस्ती कायद्यात मानवाधिकार न्यायालयांसह राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोग आणि राज्य मानवाधिकार आयोग या दोन आयोगांची आवश्यकता आहे.
- मानवाधिकार विधेयक 2019 च्या संरक्षणाअंतर्गत NHRC चे अध्यक्ष हे भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाचे मुख्य न्यायाधीश असावेत, ज्यामध्ये सुधारणा केल्यानंतर भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश देखील अध्यक्ष असू शकतात हे सांगणारे बदल प्रदान करण्यात आले होते

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

राष्ट्रीय मानवाधिकार समितीची कार्ये (Functions)

सर्वसाधारणपणे, राष्ट्रीय मानवाधिकार समिती (NHRC) चे कार्य मानवी हक्कांच्या उल्लंघनाच्या तक्रारी दाखल करणे आणि चौकशी करणे आणि अशा समस्यांविरुद्ध कारवाई करणे आहे.

- मानवी हक्कांचे उल्लंघन झाल्याची तक्रार आल्यास कोणत्याही परिस्थितीत हस्तक्षेप करण्याचा अधिकार NHRC ला आहे.
- मानवाधिकारांच्या उल्लंघनाशी संबंधित प्रकरणांची चौकशी करण्यासाठी NHRC अधिकृत आहे.
- परिणामी, NHRC ला राज्याच्या कोणत्याही तुरुंगात किंवा तुरुंगातील कैद्यांच्या राहणीमानाची पाहणी करण्याचा अधिकार आहे.
- NHRC जनजागृती मोहिमेवरही देखरेख करते आणि विविध माध्यमांमध्ये जाहिरातींद्वारे साक्षरतेचे मूल्य वाढवते.
- मानवाच्या जीवनमानाचे रक्षण करण्यासाठी आणि मानवी हक्कांचे उल्लंघन रोखण्यासाठी NHRC भारत सरकारला सूचना किंवा पावले देखील सुचवू शकते. हे केंद्र आणि राज्य सरकारला लागू होऊ शकते.
- NHRC ला भारताच्या राष्ट्रपतींना वार्षिक अहवाल सादर करणे देखील आवश्यक आहे, जो नंतर लोकसभा आणि राज्यसभेत सादर केला जातो.

Scanned with OKEN Sc

Scanned with OKEN Scanner

41	2341	TAMBE SUYOG SHASHIKANT	स्वयम जाणीव व देहबोली सविस्तर स्पष्टीकरण	
42	2342	TAWADE TEJAS GURUNATH	स्वयम जाणीव व देहबोली सविस्तर स्पष्टीकरण	
43	2343	TELI SAIRAJ PANDURANG	स्वयम जाणीव व देहबोली सविस्तर स्पष्टीकरण	
44	2344	AFANDKAR ADESH RAJENDRA	स्वयम जाणीव व देहबोली सविस्तर स्पष्टीकरण	
45	2345	MOHIRE PRAJYOT PRADIP	स्वयम जाणीव व देहबोली सविस्तर स्पष्टीकरण	
46	2346	CHAVAN SAHIL PRAKASH	स्वयम जाणीव व देहबोली सविस्तर स्पष्टीकरण	S. P. Chavan
47	2347	TAMBE PRANIT PRAKASH	स्वयम जाणीव व देहबोली सविस्तर स्पष्टीकरण	

Project Teacher

Principal

PRINCIPAL

Arts Commerce & Science College Kharecatan
At Kharecatan Tal Kankavli Dist Sindhudurg

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

PROJECT REPORT

ON

" राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग एक सविस्तर आढावा"

Project Submitted to
University of Mumbai for partial completion of the degree of

Bachelor in Arts

Under the Faculty of Arts

By

Subodh Sahadev Kamble

Roll number - 2313

SEMESTER - III

Under the Guidance of

Prof. Dr. Smt. Vandana Rajesh Shinde

ARTS, COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE, KHAREPATAN

ACADEMIC YEAR 2023-24

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

KHAREPATAN PANCHKROSHI SHIKSHAN PRASARAK MANDAL'S

Arts Commerce, & Science College Kharepatan.

CERTIFICATE

This is to certify that Mr. Subodh Sahadev Kamble has worked and duly completed her/his Project Work for the degree of Bachelor in Arts under the Faculty of Arts in the subject of **Foundation Course** and his project is entitled राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग एक सविस्तर आढावा under my supervision.

I further certify that the entire work has been done by the learner under my guidance and that no part of it has been submitted previously for any Degree or Diploma of any University.

It is her/ his own work and facts reported by her/his personal findings and investigations.

Prof. Dr. Smt. Vandana Rajesh Shinde
M.A., M. Phil., SET., Ph.D.

19/10/23
Date of submission:

Arts, Commerce and Science College
Tal.Kankavli, Dist.Sindhudurg

(Head's Signature)
Seal of the Head

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

DECLARATION BY LARNER

I the undersigned Mr. Subodh Sahadev Kamble work embodied in this project work titled " राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग एक सविस्तर आढावा " forms my own contribution to the research work carried out under the guidance of **Prof. Dr. Smt. Vandana Rajesh Shinde** is a result of my own research work and has not been previously submitted to any other University for any other Degree/ Diploma to this or any other University.

Wherever reference has been made to previous works of others, it has been clearly indicated as such and included in the bibliography.

I, here by further declare that all information of this document has been obtained and presented in accordance with academic rules and ethical conduct.

Kamble.

Mr. Subodh Sahadev Kamble

Certified by

Shinde

Prof. Dr. Smt. Vandana Rajesh Shinde
M.A., M. Phil., SET., Ph.D.

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

ACKNOWLEDGEMENT

I take this opportunity to thank the University of Mumbai for giving me chance to do this project .

I would like to thank my Principal , **Prof. Dr. A. D. Kambale** for providing the necessary facilities required for completion of this project .

I place my sincere thanks to my Guiding Teacher **Dr. Smt. Vandana Rajesh Shinde** her guidance and advices to complete my work successfully Lastly , I would like to thank each and every person who directly or indirectly helped me in the completion of the project especially my Parents and Peers who supported me throughout my project .

PRINCIPAL
Arts Commerce & Science College,Kharepatan
At. Kharepatan, Ta. Kankavli, Dist. Sindhudurg

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

INDEX

Chapter No.	Title of the Chapter	Page No.
1.	प्रस्तावना	
2.	उद्दिष्टे	
3.	भारतातील मानवी हक्क चळवळ	
4.	राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग	
5.	राष्ट्रीय मानवाधिकार समितीचे मुद्दे (Issues)	
6.	निष्कर्ष	
7.	संदर्भ	

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

प्रस्तावना

राष्ट्रीय मानवाधिकार आयोगाची स्थापना १२ ऑक्टोबर १९९३ रोजी करण्यात आली. यामध्ये NHRCची रचना, नेमणूक कार्यकाळ, सचिवालय, कार्य व अधिकार, NHRC ची भूमिका इत्यादी संबंधीची माहिती अभ्यासणे आवश्यक आहे. याशिवाय राज्य मानवी हक्क आयोग (State Human Rights Commission) त्याची निर्मिती, नेमूणक, कार्यकाळ, कार्य इत्यादी, तसेच ६ मार्च २००१ ला स्थापन झालेला महाराष्ट्र राज्य मानवी हक्क आयोग, याचबरोबर मानवाधिकार न्यायालये (Human Rights Courts) मानवी हक्कांच्या उल्लंघनाच्या संबंधित तक्रारी त्वरित सोडविल्या जाव्यात म्हणून या न्यायालयांच्या स्थापनेची तरतूद केली जाते. याशिवाय इतर आयोग जसे राष्ट्रीय महिला आयोग, राष्ट्रीय अनुसूचित जाती आयोग, राष्ट्रीय अनुसूचित जमाती आयोग, राष्ट्रीय मागासवर्ग आयोग, राष्ट्रीय अल्पसंख्यांक आयोग इत्यादी आयोगामार्फत मानवी हक्कांचे संरक्षण व अंमलबजावणी करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

प्रकल्पाची उदिष्ट्ये

- राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग एक सविस्तर आढावा हि संकल्पना जाणून घेणे.

- राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग एक सविस्तर आढावा याचे महत्व समजून घेणे.

- राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग एक सविस्तर आढावायाबाबत माहिती जाणून घेणे.

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

સામર્થ્યશાળી નેત્યાંચ્યા સામર્થ્याची जाची
करण्याचे होत्या स्वीकारले.

३ मित्र स्वरूपाची गटबाजी :-

मध्ये 1972 पूर्वी महाराष्ट्र काँग्रेस
असले तरी ते गटबाजीचे राजकारण
चक्का देण्याइतपत तीव्र नव्हते. पक्षश्रेष्ठींच्या
आशीर्वादाने हेच राजकारण बदल गेले
आणि डोतदी 1995 साली काँग्रेसचे
काँग्रेसच्या पराभव केला. राज्यस्तरावरील
गटबाजीच्या राजकारणाचा भागला मिळाला.
नाभुका आणि गाव स्तरावरील
राजकारणात साली.

४ मराठ्यांचे कुविणात्व :-

मराठ्यांचे कुविणात्व
हे काँग्रेस पक्षाचे सामर्थ्य स्थान
आहे, त्याचप्रमाणे मर्मस्थान देखील
आहे. ब्राम्हण - ब्राम्हणेतर वादाच्या
समाजाचे मराठा जातीचे नेतृत्व
कोणी नीही तक्रार न करता
स्वीकारले होते. संयुक्त महाराष्ट्राच्या
स्थापने नंतर वेगळेचे राजकारण करताना,
मराठेतर जातीसमुहांच्या राजकीय आकांक्षांचा
योग्य तो दखल घेतली होती.

५ सामाजिक पायांचे आकुंचन :-
1960 साली

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

काँग्रेस पक्षाचा सामाजिक पाया व्यापक होता आणि तेरसेच्या राजकारणामुळे तो उत्तरोत्तर विस्तृत होत गेला होता. ब्राह्मण - ब्राह्मणेत्तर तसेच पाश्चात्यभूमीकर हा संघ अत्यसंख्य पक्षाचा देशीय त्यास पाठिंबा होता. सामाजिक पाया व्यापक असल्याने पक्षातील गटबाजीचा पक्षाच्या निवडणुकांतील कामगिरीवर विशेष परिणाम होत नसे.

३) संघटनात्मक दौर्बल्य -

1960 साली महाराष्ट्र व्यापी संघटना असलेला काँग्रेस हा एकमेव राजकीय पक्ष होता. संघटनात्मक पाया विस्तृत करण्याच्या उद्देशाने पंचायतीत संस्था आणि सहकारी संस्थेमध्ये सभासद आगावीत नेत्यांना व कार्यकर्त्यांना संधी देण्यात आली. याग जसे राज्यातील पंचायती राजसंस्था, जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँक, सहकारी साखर कारखाने इत्यादी सभासद आगामीत सत्तकेंद्र बनली. आणि स्थानिक नेतृत्वाने त्यावर आपले वर्चस्व केंद्रीत केले.

४) आत्मकेंद्रित राजकारण -

प्रदीर्घ काळ सत्तेवर राहिल्याने जसे काही पक्षाचे अस्तित्व नसल्यासारखे नेहमी असतात.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

सत्तेच्या राजकारणात महाराष्ट्र असणाऱ्या
काँग्रेसच्या नेत्यांना पक्ष कमकुवत होत
चालला आहे आणि त्याचा फायदा
दासगुप्त चालला आहे याची जाणीव
नसली. प्रत्येक नेता पक्षाचे हित
महाराष्ट्रातली स्वतःचा सत्तासोयऱ्यांचे आणि
मनुष्यांच्या हितसंबंधाना प्राधान्य देत
असे.

३) पक्ष आणि पक्षनेतृत्वाची डागाळलेली प्रतिमा :-

स्वतंत्र सत्तेवर राहिल्यामुळे
घट राजकारण्यांचा पक्ष अशी
काँग्रेस पक्षाची प्रतिमा जनसामान्यात
निर्माण झाली आहे. त्याबाबत
केली जाणारी अतिशयोक्ती सोडली
तरी काँग्रेस नेत्यांच्या अखत्यारीतील
प्रत्येक संघसेत कमी-अधिक प्रमाणात
भ्रष्टाचार रुजला आहे. की ही
वस्तुस्थिती आहे. सत्काही साखर
कारखाने नोटयात चालतात. उस
उत्पादक शेतकऱ्यांची व कारखान्यातील
कामगारांची थकबाकी वाढत
चालली आहे. विज व पाण्याची
कोट्यवधी रुपयांची देयके थकली
आहेत.

४) काँग्रेसचा सामर्थ्य पर्यायाची उपलब्धता -

१९९० साली

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

महाराष्ट्राच्या राजकारणात मुळातच बदल होऊन गेला. शिवसेना - भाजपा युतीच्या निमित्ताने महाराष्ट्रातील सत्तेच्या केंद्रात अशी कॉंग्रेसला उपलब्ध होती. 1985 ते 1990 या काळखंडात राजकीय शक्ती नामांतर - विरोधी व मंडल-विरोधी आंदोलनाच्या निमित्ताने आणि हिंदुत्ववादी विचाराच्या प्रसाराद्वारे शिवसेना आणि त्यांच्या मित्रपक्ष भाजपाच्या महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागात स्वपात्याने प्रसार झाला. हिंदुत्वाच्या विचार शहरी आणि निम-शहरी या गावांतील मतदारांच्या पसंतीस उतरला.

काँग्रेस पक्षाच्या कामगिरीचे विश्लेषण

१८८५ साली मुंबई येथे
स्थापन झालेल्या इंडियन नॅशनल
काँग्रेस म्हणजेच राष्ट्रीय महासभेचे
स्वरूप स्वातंत्र्यपूर्वकाळखंडात
स्वातंत्र्याच्या राष्ट्रीय चळवळीचे होते.
स्वातंत्र्यप्राप्तीनंतर महात्मा गांधी राष्ट्रीय
महासभेचे विसर्जन करावे आणि
संघटनेच्या कार्यकर्त्यांचे रचनात्मक
कार्यास वाहून घ्यावे असा सल्ला
दिला होता. परंतु घटनानिर्मितीच्या आणि
स्वातंत्र्योत्तर काळखंडात देशासमोर उद्भवलेल्या
अनेक गहन समस्यांमुळे असा झाला
इतर नेत्यांनी अमान्य केला आणि संघटनेचे
१९४८ साली राजकीय पक्षात रूपांतर
करण्यात आले.

टिळक- गांधी, नेहरू आणि यशवंतराव चव्हाणांचा पक्ष असा या पक्षाचा महाराष्ट्रातील सन्मानातील प्रतिमा आहे. महाराष्ट्रातील बहुजन समाजाचा हा पक्ष आहे. अभ्यासकांच्या मते मराठा - कुणबी जातीसमूहाच्या हितसंबंधाचे आणि त्यातल्या त्यात श्रीमंत शेतकरी वर्गाच्या संवर्धन करणारा पक्ष म्हणजे काँग्रेस पक्ष होय. निरसीकर यांनी महाराष्ट्रात एक पक्षाचे आणि समूहाचे प्रभुत्व आहे असे समीकरण मांडले.

आभार

'कॉंग्रेस पक्ष' हा प्रकल्प करताना मला माझ्या विद्यापीठामधील सर्व मित्र-मैत्रिणींची मदत झाली. त्यांच्याशी चर्चा केल्यामुळे अनेक गोष्टी मला समजून आल्या, त्याबद्दल मी त्यांचा खूप आभारी आहे.

आमचे प्राध्यापक डॉ. चौधरी यांचे विषयाचे प्रकल्प करीत असताना मला वेळोवेळी मार्गदर्शन मिळाले, त्यामुळे मी त्यांचे सर्वांपेक्षा आभार मानतो.

हा विषय प्रकल्प अभ्यासक्रमात नेमून दिल्याबद्दल मी मुंबई विद्यापीठाचेही आभार मानतो.

धन्यवाद...

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

University of Mumbai

Kharepatan Panchakroshi Shikshan Prasarak Mandal, Kharepatan's

ARTS, COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE, KHAREPATAN

(Affiliated to University of Mumbai - No. ICM / 1 / 558 / 2012 – 13)

Programme : ARTS **Academic Year :** 2023-2024

Department: ARTS **Term: I**

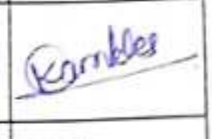
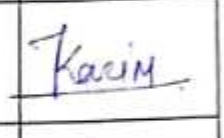
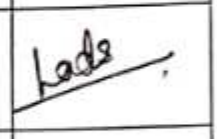
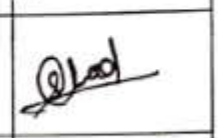
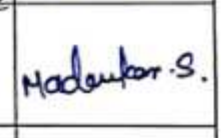
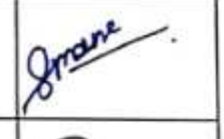
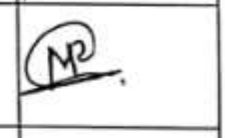
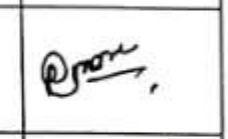
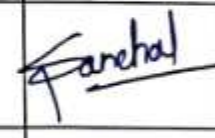
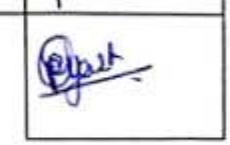
Class S.Y.B.A. **Semester: III**

Course / Subject : FOUNDATION COURSE **Paper -III**

Sr. No.	Roll No.	Name of The Student	Name of Project Given	Signature of Students
1	2301	ATTAR NAHID HIDAYAT	अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीचे उल्लंघन - एक ज्वलंत समस्या	
2	2302	BANDARKAR PRIYANKA NARAYAN	अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीचे उल्लंघन - एक ज्वलंत समस्या	
3	2303	BHISE KARAN MANJUNATH	अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीचे उल्लंघन - एक ज्वलंत समस्या	
4	2304	DABARE AMRUTA ADINATH	अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीचे उल्लंघन - एक ज्वलंत समस्या	
5	2305	DURGAVLI HITESH SANJAY	अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीचे उल्लंघन - एक ज्वलंत समस्या	
6	2306	GHAG PRANAY PRAKASH	अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीचे उल्लंघन - एक ज्वलंत समस्या	
7	2307	INGALE PRADNYA VILAS	अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीचे उल्लंघन - एक ज्वलंत समस्या	
8	2308	JADHAV KAJOL MARUTI	अनुसूचित जाती व अनुसूचित जमातीचे उल्लंघन - एक ज्वलंत समस्या	
9	2309	JADHAV RUSHIKESH TUKARAM	राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग एक सविस्तर आढावा	
10	2310	JADYAR OMKAR RAJARAM	राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग एक सविस्तर आढावा	

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

11	2311	KADULKAR KAUSHAL SUBHASH	राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग एक सविस्तर आढावा	
12	2312	KAMBLE SHRUTI SANJAY	राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग एक सविस्तर आढावा	
13	2313	KAMBLE SUBODH SAHADEDV	राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग एक सविस्तर आढावा	
14	2314	KAZI MUSKAN HASAN	राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग एक सविस्तर आढावा	
15	2315	LAD SAHIL JITENDRA	राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग एक सविस्तर आढावा	
16	2316	LAD SAURABH RAJENDRA	राष्ट्रीय मानवी हक्क आयोग एक सविस्तर आढावा	
17	2317	LINGAYAT NTESH PRADIP	नैसर्गिक आपत्ती एक सामाजिक समस्या	
18	2318	MAGHAM SIDDHESH MOHAN	जनहितार्थ याचिका दाखल करण्याची प्रक्रिया थोडक्यात आढावा	
19	2319	MANDAVKAR SUJIT SUBHASH	नैसर्गिक आपत्ती एक सामाजिक समस्या	
20	2320	MANE SHRAVANI DILIP	नैसर्गिक आपत्ती एक सामाजिक समस्या	
21	2321	MANGURE PRATHAM NAGENDRA	नैसर्गिक आपत्ती एक सामाजिक समस्या	
22	2322	MASTEKAR PRATHAMESH RATNAKAR	नैसर्गिक आपत्ती एक सामाजिक समस्या	
23	2323	MORE RUTIK RAJESH	नैसर्गिक आपत्ती एक सामाजिक समस्या	
24	2324	PANCHAL SURAJ MAHESH	नैसर्गिक आपत्ती एक सामाजिक समस्या	
25	2325	PARAB YASHWANT SANJAY	पर्यावरणीय आपत्तीच्या स्थानिक पातळीवरील घटना व उपाय	

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

26	2326	PATANKAR PRATIBHA RAMESH	पर्यावरणीय आपत्तीच्या स्थानिक पातळीवरील घटना व उपाय	P. R. P.
27	2327	PATANKAR SIDDHESH VIJAY	पर्यावरणीय आपत्तीच्या स्थानिक पातळीवरील घटना व उपाय	Patankar
28	2328	PAWAR OMKAR ANANT	पर्यावरणीय आपत्तीच्या स्थानिक पातळीवरील घटना व उपाय	O.A. Pawar
29	2329	PAWAR RAHUL ANANT	पर्यावरणीय आपत्तीच्या स्थानिक पातळीवरील घटना व उपाय	P. R. A.
30	2330	RAJAPKAR SUYOG SADANAND	पर्यावरणीय आपत्तीच्या स्थानिक पातळीवरील घटना व उपाय	RS
31	2331	RANE RUSHIKESH RAMESH	पर्यावरणीय आपत्तीच्या स्थानिक पातळीवरील घटना व उपाय	Pawar
32	2332	RASAL VAIBHAVI SURYAKANT	पर्यावरणीय आपत्तीच्या स्थानिक पातळीवरील घटना व उपाय	Rasal
33	2333	SAWANT VRUTIKA SUNIL	विज्ञानाचे स्वरूप, तत्वे, वैशिष्ट्ये यांचा चिकित्सिक अभ्यास	Sawant
34	2334	SHETYE BHAKTI CHANDRAKANT	विज्ञान व तंत्रज्ञान सामाजिक विकास यांचा सहसंबंध सविस्तर अभ्यास	Shetye B
35	2335	SHINDE AJAY ANKUSH	विज्ञानाचे स्वरूप, तत्वे, वैशिष्ट्ये यांचा चिकित्सिक अभ्यास	Ashinde
36	2336	SHINDE DEVESH GAJANAN	विज्ञानाचे स्वरूप, तत्वे, वैशिष्ट्ये यांचा चिकित्सिक अभ्यास	Shinde
37	2337	SHIVGAN SALONI SHARAD	विज्ञानाचे स्वरूप, तत्वे, वैशिष्ट्ये यांचा चिकित्सिक अभ्यास	Shivgan
38	2338	SUTAR RUTUJA PRABHAKAR	विज्ञानाचे स्वरूप, तत्वे, वैशिष्ट्ये यांचा चिकित्सिक अभ्यास	Sutar
39	2339	SUTAR SAYALI PRAKASH	विज्ञानाचे स्वरूप, तत्वे, वैशिष्ट्ये यांचा चिकित्सिक अभ्यास	Sutar
40	2340	TAMBE DIGANTI DILIP	विज्ञानाचे स्वरूप, तत्वे, वैशिष्ट्ये यांचा चिकित्सिक अभ्यास	Tambe

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

काँग्रेस पक्ष हा राष्ट्रीय महासभेचा 'वारसदार' पक्ष समजला जातो. 1948 साली पुन्हा फूट पडून, शरद पवारांनी राष्ट्रवादी काँग्रेस पक्षाची स्थापना केली. आम्यासाच्या सोयीकरीता राष्ट्रीय महासभा, काँग्रेस, सत्ताकृढ काँग्रेस आणि बंडिरावादी काँग्रेस या सर्वांचा उल्लेख आणि काँग्रेस पक्ष म्हणून असा केला आहे.

प्रा. रजनी कोठारी यांनी 1964 साली. भारतीय राजकीय व्यवस्थेचे पक्ष पद्धतीचे काँग्रेसी व्यवस्था असे वर्णन केले होते. 1989 पर्यंतच्या महाराष्ट्रातील पक्ष पद्धतीचे ते अत्यंत समर्पक वर्णन आहे. प्रा. कोठारी यांचा काँग्रेस पद्धतीचा अभिप्रेत असलेला अर्थ पुढीलप्रमाणे आहे.

1) सत्तेत केंद्रस्थानी :-

या शब्दप्रयोगाचे विश्लेषण करताना प्रा. कोठारी यांनी असे म्हटले आहे की, हा देशातला एकमेव राजकीय पक्ष आहे, इतर पक्षांचे स्वरूप दबाव गटांचे आहे. त्यामुळे 1952 पासून काँग्रेसपक्ष सतत सत्तेवर राहीला व काँग्रेसेतर पक्ष विरोधी पक्षाची भूमिका बजावतात. 1978-80 आणि 1995 ते 1999

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

या काळखंडाचा अपवाद वगळता 2014 पर्यंत महाराष्ट्रात काँग्रेस पक्ष सतत सत्तेवर राहिला.

ब मुख्य प्रवाह पक्ष :-

स्वातंत्र्यपूर्व काळखंडात राष्ट्रीय महासभा या राष्ट्रवादी चळवळीचे स्वातंत्र्योत्तर काळखंडात काँग्रेस पक्षात रूपांतर करण्यात आले. स्वातंत्र्यपूर्व काळखंडात विभिन्न राजकीय विचारसरणीचे लोक काँग्रेसमध्ये होते. स्वातंत्र्योत्तर काळखंगात ते काँग्रेसमधून बाहेर पडले. अशाप्रकारे महाराष्ट्रातील समाजवादी पक्षांची व शेतकरी कामगार पक्षांची निर्मिती झाली. 1964 साली संयुक्त काँग्रेस 1978 साली चव्हाणांचा काँग्रेस पक्ष, 1978 साली शरद पवारांचा समाजवादी काँग्रेस पक्ष आणि 1999 साली राष्ट्रवादी काँग्रेस इत्यादी मुख्य प्रवाहातून अलग झालेले राजकीय पक्ष आहेत. काळांतराने असे बाहेर गेलेले अनेक गट, नेते व कार्यकर्ते महाराष्ट्रात स्वगृही परतले आहेत.

अ मध्य - मार्गी विचारसरणी :-

राजकीय विचारसरणीच्या दृष्टिने शिवसेना हे उजवीकडे झुकलेले तर

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

शेतकरी कामगार पक्ष व साम्यवादी पक्ष डावीकडे २ झुकलेले पक्ष आहेत. काँग्रेस हा मध्यवर्ती पक्ष आहे, इतर राजकीय पक्षांचे कार्यक्रम काँग्रेस पक्षाच्या कार्यक्रमाची प्रतिक्रिया म्हणून होती त्यामुळे असे. इतर काही पक्षांच्या निवडणूक जाहीरनाम्याची तुलना केली तर बहुसंख्य पक्षाचे जाहीरनामा काँग्रेसच्या जाहिरनाम्याची मुद्रांकीत प्रत असते. त्यामुळे इतर पक्ष वैचारिकदृष्ट्या काँग्रेस पेक्षा कसा वेगळा आहे याचे उत्तर देण्य शक्त नाही. म्हणून भारतीय राजकीय व्यवस्थेची वैचारीक भूमिका ही काँग्रेसचीच वैचारीक भूमिका आहे. लोकशाही, समाजवाद, धर्मनिरपेक्षता, आर्थिक नियोजन, मिश्र अर्थव्यवस्था, परराष्ट्र व्यवहारात अलिप्ततावाद इत्यादी.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

काँग्रेस सामर्थ्याची कारणमिमांसा

ग्रास प्रा. रमनी कोठारे

काँग्रेस पक्षाच्या सद्यस्थितीचे वर्णन मोरिस जॉन्सनसारखे पाश्चात्य विचारवंत, 'एक पक्ष प्रभुत्व पद्धतीचे' असे करतात. काँग्रेस पक्षाचे हे प्रभुत्व किंवा एक पक्ष प्रभुत्व पद्धती महाराष्ट्रात 1995 पर्यंत प्रचलीत होती. याची प्रमुख कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

1) प्रभावी जातीसमूह :-

राजकीय समाजशास्त्रज्ञांच्या मते जाती संस्थेचे भारतीय राजकारणावर पूर्णपणे व्यापून राहिले आहे. निवडणूकीच्या वेळी उमेदवारांची निवड करताना राजकीय पक्ष उमेदवारांची जात बघतात. तर मतदार आपल्या जातीच्या उमेदवारास मतदान करतात. महाराष्ट्राच्या राजकारणाचे खास वैशिष्ट म्हणजे मराठी - कुणबी जाती समूहाचे प्रभुत्व. महाराष्ट्रात या जातीसमूहाची लोकसंख्या एकूण लोकसंख्येच्या 40 टक्के च्या जवळपास आहे. 1990 साल पर्यंत या जाती समूहाची ~~लोकसंख्या~~ एकूण काँग्रेस पक्षाच्या एकमुखी पाठिंबा होता. संयुक्त महाराष्ट्राच्या स्थापने नंतर बरेच पक्षातील

मराठा नेते काँग्रेसमध्ये आले. या व्यतिरिक्त महाराष्ट्रातील अनुसूचित जातींचा व अनुसूचित जमातींचा आणि अल्पसंख्यांक समाजाने गटांचा समाजाचे काँग्रेसला पाठिंबा मिळत राहीला. त्यामुळे 1999 सालापर्यंत काँग्रेस पक्षांतर्गत कितीही गटबाजी असली तरीही काँग्रेस पक्ष सत्तेवर राहण्यात यशस्वी होत असे. मात्र 1987 सालापासून भाजपा आणि शिवसेना या पक्षांनी आपला सामाजिक पाया विस्तृत केल्याने. इतर मागास जाती व असंतुष्ट मराठा समाज काँग्रेस पासून दुरावत गेला. गेल्या काही वर्षात अल्पसंख्यांकदेखील काँग्रेसपासून दुरावले.

२) पंचायती राज आणि सहकारी संस्था -

सिरसीकर यांनी पंचायती राज संस्था व सहकारी संस्थांना महाराष्ट्रातील प्रभावी सत्ताकेंद्रे असे म्हटले आहे. महाराष्ट्रचे पंचायती राज संस्था अस्तित्वात आल्यापासून काही अपवाद वगळता त्या काँग्रेस पक्षाच्या नियंत्रणाखाली राहिल्या आहेत. शेतकरी कामगार पक्षाचा अपवाद वगळता इतर काँग्रेसेतर पक्षांनी पंचायती राज संस्था काबीज केल्या.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

कधीच कसोशीने प्रयत्न केला नाही. मात्र ठोस पर्याय आपण आणि शिवसेनेने काही सिध्द करून काँग्रेसचा कडवे आव्हान उभे केले आहे. आता काँग्रेसची मक्तेदारी मोडून काढली आहे.

(ब) प्रभावी नेतृत्व :-

आपल्या विकसनशील देशात अलौकिक व्यक्तिंची अत्यंत समस्यांवर नेहमीच पडते. पंडित नेहरू, इंदिरा गांधी हे राष्ट्रीय पातळीवरचे काँग्रेसचे अलौकिक व्यक्तिमत्व असल्यामुळे येते होते. त्यांचा प्रभाव महाराष्ट्रातील सर्वसामान्य मतदारांवर दिसून येतो. काही राजकीय अभ्यासक यशवंतराव चव्हाणांचा महाराष्ट्राच्या संदर्भात अलौकिक व्यक्तिमत्वाचा असा उल्लेख करतात. राज्यपातळीवर यशवंतराव पटील व शरद पवार यांसारखे खंबीर नेतृत्व काँग्रेस पक्षाला स्वातंत्र्यानंतर महाराष्ट्रातील काँग्रेसचे नेतृत्व आजीव आजपर्यंत आलेले आहे. व आजीव राजकारणाची त्यांना जाण आहे. त्यांची आजीव आजावरची आपली पक्ष ठिबी होत ठिबी नाही. त्यामुळे महाराष्ट्रातील बदलत्या समाजाला काँग्रेस पक्षाचे नेतृत्व

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

'आपले नेतृत्व' वाटत होते.

~~येस~~
बेरजेचे राजकारण :-

संयुक्त महाराष्ट्राच्या स्थापनेनंतर काँग्रेस पक्षाचे नेतृत्व केंद्र प्रस्थापित करण्याकरीता व विरोधी पक्षास ~~ते~~ नामोहरम करण्यास यशवंतराव चव्हाणांनी बेरजेच्या राजकारणाचा अत्यंत प्रभावी वापर केला. बेरजेचे राजकारण म्हणजे माणसे जोडणे. संयुक्त महाराष्ट्राच्या स्थापनेनंतर यशवंतरावांनी काँग्रेसेतर पक्षातील मराठा नेतृत्वास काँग्रेसमध्ये नेण्याचा उदयुक्त केले. त्यामुळे केवळ शेकापमधील नव्हे तर प्रजा समाजवादी व साम्यवादी पक्षातील बहुसंख्य मराठा नेते काँग्रेसमध्ये गेले.

कमकुवत विरोधी पक्ष :-

शिवसेनेचा उदय होईपर्यंत महाराष्ट्रात वास्तविक अर्थाने प्रभावी विरोधी पक्ष अस्तित्वात नव्हता. काँग्रेसेतर पक्षांनी नकारात्मक मतदानाचा फायदा 1957 व 1977 साली घेऊन केला असला तरी पुढच्या निवडणुकीत त्या मार्गाचा त्यांना टिकविता आल्या नाही. याचे प्रमुख

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

कारण सत्र पद्धतीचे संघटनात्मक बळ नव्हते. या पद्धती अंतर्गत मतभेद असल्याने त्यांची एकजूट दिर्घकाळ टिकत नाही.

७ सतत सत्रेवर राहण्यापासून होणारे फायदे :-

1946 पासून 1995 पर्यंत मराठी मासिक पुढेशावर काँग्रेस पक्षाने राज्य केले. सतत सत्तेवर प्रशासकीय यंत्रणा काँग्रेस चार्जिंग बनली. उद्योगपती व उद्योग समूहांचा काँग्रेस पक्षाला पाठिंबा असत. काँग्रेस पक्षात गेलो तरच आपली सत्ता पाजीची आकांक्षा पूर्ण होईल असे विरोधी पक्ष नेत्यांना वाटत असल्याने सत्तेच्या पुढमागी पक्षांतरे होत गेली व काँग्रेसच्या सामर्थ्यात भर पडत गेली.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

काँग्रेसच्या सामर्थ्य ऱ्हासाची कारणमिमांसा

1978 ते 1995 हा कालखंड महाराष्ट्राच्या राजकारणातील प्रभुत्व गाजवणाऱ्या काँग्रेस पक्षाच्या प्रभाव आणि सामर्थ्य उतरणीस लागल्याचा कालखंड होते. 1977 च्या लोकसभा निवडणुकीच्या वेळी संपूर्ण देशात काँग्रेस विरोधाची लाट आली उसळलेली. महाराष्ट्रात काँग्रेस पक्षाने 48 पैकी 28 जागा संपादन केल्या होत्या. या नंतर राष्ट्रीय स्तरावर आणि महाराष्ट्रात काँग्रेस पक्ष एकसंध राहू शकला नाही. सत्तासंघर्ष-साठी वेळोवेळी व पक्ष दुभंगला. त्यामुळे 1978 नंतरच्या विधानसभा निवडणुकीत उमटले.

1) पक्षभेदांची कारणे :-

1978 ते 1995 या कालखंडात यशवंतराव चव्हाण यांचे नेतृत्व महाराष्ट्र काँग्रेसमध्ये निर्विवाद होते आणि पक्षांतर्गत मतभेद असले तरी पक्ष एकसंध होता. मराठा - मराठेतर वाद अद्याप निर्माण झाला नव्हता. 1971 च्या लोकसभा निवडणुकीत श्रीमती इंदिरा गांधी यांचे राष्ट्रीय स्तरावर नेतृत्व सर्वमान्य झाल्यावर त्यांनी राज्य स्तरावरील

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

INDEX

Sr no	Particulars	Page no	Sign
1)	प्रस्तावना आणि पार्श्वभूमी अधिवेशन	6-7	
2)	उद्देश	8	
3)	प्रबंधांतर्गत संरचना	9-11	
4)	भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेस	12-14	
5)	काँग्रेस पक्षाचे प्रमुख	15-18	
6)	काँग्रेस सामर्थ्याची कारणमिमांसा	19-23	
7)	काँग्रेसच्या सामर्थ्य ऱ्हासाची कारणमिमांसा	24-28	
8)	काँग्रेस पक्षाच्या भवितव्याचे विश्लेषण	29	
9)	आभार	30	

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

સ્થાપના આણિ પહિલે અધિવેશન

શ્રી સુરેંદ્રનાથ બૅનર્જી યાંની અખિલ ભારતીય પાતળીવર એકા સંઘટનેચી સ્થાપના કરતા યાવી મહ્ણુન અત્યંત પ્રયાસાને તયાર હોતી. ત્યા ઉદ્દેશાનેચ 1883 ચ્યા ડિસેંબર મહિન્યાત ત્યાંની 'ઇંડિયન નૅશનલ કૉન્ફરન્સ' ચે પહિલે અધિવેશન બોલાવિલે હોતે. ગર્દ્દી પર બસલેલ્યા સરકારચ્યા ધોરણાવર પ્રખર ટીકા કેલી. સર્વત્ર ત્યાંના ચાંગલા પ્રતિસાદ મિળાલા. બ્રિટીશ અધિકાર્યાંની માગ ત્યાંચ્યા કરમુન વિરોધ કેલા વ તી પ્રતિજ્ઞાચી ચળવળ અસલ્યાચી ઘોષણા કેલી.

ए. ओ. ह्यूम व बॉर्ड डफरिनने मिळુન બૅનર્જીંચી ચળવળ હાળુન પાડણ્યાસાઠી યોજનાબદ્ધ કાર્ય-વાહીલા સુરુવાત કેલી. આગલાતીલ સૌમ્ય વિચારાંચ્યા સર્વ રાજકીય નેત્યાંના આવાહન કરુન ત્યા સર્વાંના એકત્ર આણુન બ્રિટીશ રાજેલા અનુકૂલ અશા રાષ્ટ્રીય પાતળીવરીલ એકા સંઘટનેચી સ્થાપના કરણ્યાસાઠી આતોનાત ધડપડ કેલી. ઇ.સ. 1884 મધ્યે ઇંડિયન નૅશનલ યુનિયન ચ્યા

स्थापना करण्यात आली. या संस्थेचे
एक अखिल भारतीय संमेलन मार्च
1885 मध्ये पुणे येथे भरवण्याचे
ठरले परंतु पुण्यात यावेळी cholera
प्रादुर्भाव झाल्याने, 27 डिसेंबर 1885
रोजी ते मुंबईच्या गोकुळदास तेजपाल
संस्कृत कॉलेजच्या प्रशस्त इमारतीत
भरविण्यात आले. या संमेलनाला
भारताच्या निरनिराळ्या भागातून 72
प्रतिनिधी आले होते. अशा प्रकारे
प्रथमच देशाच्या निरनिराळ्या भागातून
प्रतिनिधी एकत्रित येण्याची ही
घटना अपूर्व मानली जाते. या
संमेलनाचे अध्यक्षपद बंगालचे श्री
उमेशचंद्र बॅनर्जी यांनी भूषविले.
फिरोजशाह मेहता, दादाभाई नौरोजी,
के. टी. तेलंग, दिनशॉ वाछा इत्यादी
प्रसिद्ध व्यक्तीही उपस्थित होत्या.
काँग्रेसचा जनक समजला जाणारा ह्यूम
पण या अधिवेशनाला खास उपस्थित
राहण्यासाठी इंग्लंडवरून परत आला
होता. याशिवाय स्थानिक पुढारी व
नेतेही उपस्थित होते.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

उद्देश

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या ध्येयानुसार, एक संसदीय लोकशाही असलेले समाजवादी राज्य जिथे संधी तसेच राजकीय, आर्थिक आणि सामाजिक हक्कांत समानता व जागतिक शांततेचे उद्दीष्ट आहे. अशा भारतीय नागरिकांचे आणि भारतीय प्रशासनाची शांततापूर्वक आणि क्रांतिकारक मार्गाने प्रगती व कल्याण करणे हा आदर्श पहाचा उद्देश आहे.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

પક્ષાંતર્ગત રચના

या प्रधान 'अध्यक्ष' हा पक्षाचा प्रमुख असतो. आवश्यकता वाटल्यास उपाध्यक्ष पदाची नेमणूक अध्यक्ष करू शकतो. अध्यक्षपदाची निवडणूक दरवर्षी होणे गरजेचे आहे. मात्र एकाच व्यक्तिने सलग किती वेळा अध्यक्ष व्हावे यावर बंधन नाही, 'पंडित नेहरू' अशेपर्यंतच्या काळात ते फार क्वचित अध्यक्ष होते, मात्र श्रीमती इंदिरा गांधींनी ही दोन्ही पदे एकाच व्यक्तिने भूषवायची प्रथा सुरू केली. श्री पी. व्ही. नरसिंह राव यांच्यापर्यंत चालत आली. त्यानंतर श्रीमती सोनिया गांधी यांनी पंतप्रधानपद दुसऱ्या व्यक्तिकडे सोपवून पुन्हा सत्ताकेंद्राची विभागणी केली.

अध्यक्षाची निवडणूक झाल्यावर तो उपाध्यक्ष, सरचिव सेक्रेटरीज, कोशाध्यक्ष, प्रभारी आणि सेक्रेटरीजची निवड करतो. या पदांवर किती व्यक्तिंची निवड करावी, यावर कोणतेही बंधन नाही. सध्या एक उपाध्यक्ष (श्री. राहुल गांधी), एक कोशाध्यक्ष (श्री. मोतीलाल वोरा) एक पॉलिटिकल सेक्रेटरी (श्री. अहमद पटेल) ९ सरचिव सेक्रेटरी, ४ स्वतंत्र प्रभारी

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

आणि ७५ सेक्रेटरीज, आहेत.

काँग्रेस वर्किंग कमिटी -

काँग्रेस पक्षाच्या 'काँग्रेस वर्किंग कमिटी' (त्याला 'हाय कमांड' म्हटले जाते) अशा नावाचा एक अधिकारी गट आहे. या एका गटाला कोणत्याही प्रश्नावर अंतिम निर्णय देण्याचा किंवा घेण्याचा अधिकार देण्यात आला आहे. या गटाने घेतलेला निर्णय हा अंतिम आणि सर्वोच्च मानला जातो. पक्षाच्या राष्ट्रीय अध्यक्ष व उपाध्यक्ष या गटाचे पदसिद्ध अध्यक्ष व उपाध्यक्ष असतात. या गटातली किती व्यक्ती अगाऊपान यावर संख्येचे बंधन नसले तरी अध्यक्ष व उपाध्यक्ष सोडून साधारणतः 15 ते 20 व्यक्ती या गटात असतात. सध्या या गटाचे 19 सभासद आहेत. त्यात श्रीमती सोनिया गांधी अध्यक्षा आणि श्री राहुल गांधी हे उपाध्यक्ष आहेत. तर याव्यतिरिक्त सर्वश्री डॉ. मनमोहन सिंग, ए. के. अँटनी, मोतीलाल व्होरा, गुलाम नबी आझाद, दिग्विजय सिंग, जनार्दन द्विवेदी, अॅम्बिका सोनी, मुकुल वासनिक, बी. के. हरिप्रसाद, बिरेंदर सिंग, डॉ. कर्ण सिंग, डी. आर. शोंडिया, मधुसूदन मिस्त्री, अहमद पटेल, अंबिका सोनी, हेमो प्रोवा सोकिया, सिवलिया निरोया

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

आणि विभाग मुख्यमंत्र यांच्या समावेश आहे. या व्यतिरिक्त 12 व्यक्ति पर्मनंट स्वीकृत आणि 6 स्पेशल इन्वायटीस आहेत. याच्याबरोबर 6 अधिकृत पक्षप्रवक्ते आहेत. याशिवाय विविध विषयांवरच्या अनेक समित्या आहेत. (प्रधान चार सदस्यांची डिसिप्लनरी समितीही आहे)

राज्यस्तरावर प्रदेश काँग्रेस कमिटी (PCC) नावाची स्थानिक समिती असते. जिचे स्वरूप केंद्रीय समितीप्रमाणेच, फक्त राज्यस्तरावर असते. अध्यक्ष पदाच्या निवडणूकीत राष्ट्रीय ऑफिस बेअरर्स तसेच प्रदेश काँग्रेस कमिटीच्या सदस्यांना मतदानाचा अधिकार असतो.

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

ભારતિય રાષ્ટ્રિય કૉંગ્રેસ

કૉંગ્રેસ હા ભારતાતીલ
એક રાષ્ટ્રીય રાજકીય પક્ષ આહે.
કૉંગ્રેસચી સ્થાપના 28 ડિસેંબર 1885 રોજી
એલન ઑક્ટેવિયન હ્યૂમ, દાદાભાઈ નૌરોજી
આણિ દિનશા વાચ્છા યાંની કેલી.
મુંબઈચ્યા તેજપાલ સંસ્કૃત પાઠશાલેત
સંપૂર્ણ દેશાભરાતીલ 72 પ્રતિનિધી એકત્ર
યેઉન 28 ડિસેંબર 1885 રોજી 'इंडियन
નેશનલ કૉંગ્રેસ' સર્વપ્રથમ રાષ્ટ્રીય
પક્षાચી સ્થાપના કરણ્યાત આલી. પૂર્વનિયો-
જિત રાષ્ટ્રિય કૉંગ્રેસચે પહિલે અધિવેશન
28 ડિસેંબર 1885 પુણે યા ઠિકાણી
હોનલે આણાવ હોતે, માગ પુઢચાત
કૉલગચી સાથ સુરુ અસલ્યામુળે હે
અધિવેશન મુંબઈચ્યા ગોકુળદાસ તેજપાલ
સંસ્કૃત પાઠશાલેત હોતે હોતે.
રાષ્ટ્રીય કૉંગ્રેસચ્યા યા પહિલ્યા
અધિવેશનાચે અધ્યક્ષ કલકત્ત્યાચે વ્યાપ્તનામ
વકીલ વોમેશ ચંદ્ર બૅનર્જી હે હોતે.

રાષ્ટ્રીય કૉંગ્રેસચ્યા
માધ્યમાતૂન સરકાર વ જનતા યાંચ્યામધ્યે
એક સંવાદાત્મક સ્વરૂપાચી વાટચાલ
સુરુ જ્હાલી. કૉંગ્રેસ યાચા અર્થ
સભેલા અસા હોતો. સુરવાતીચ્યા
કાળામધ્યે કૉંગ્રસચે નેતૃત્વ હે મવાક
વાદાકડે હોતં. પુઢે 1906 તે ~~1920~~ 1919 પર્યંત

काँग्रेसचे नेतृत्व महान गटाकडे होते. (लोकमान्य टिळक, नेताजी सुभाषचंद्र बोस, गोपाळ गणेश आगरकर) त्यानंतर साल 1920 ते 1947 या काळामध्ये संपूर्ण काँग्रेसचे नेतृत्व हे महात्मा गांधींनी केले. महात्मा गांधी म्हणजे एका माणसाचे सैन्य. अहिंसे गौरवशाली त्यांच्यासंदर्भात माउंटबॅटन यांनी काढले होते. 19 व्या शतकाच्या शेवटी आणि 20 व्या शतकाच्या मध्यपर्यंत, काँग्रेस भारताचा स्वातंत्रलढ्यात, आपल्या 1.5 कोटी पासून जास्त सदस्य आणि 7 कोटी पासून जास्त सहभागींसोबत. ब्रिटीश वसाहती शासनाच्या विरोधात एक केंद्रीय आगीदार बनली. आजही काँग्रेसचा मानणारा मोठा जनसमूह भारतामध्ये आहे. गांधी आणि नेहरू घराण्याची परंपरा लाभलेल्या काँग्रेस पक्षाने भारतीय स्वातंत्र्य लढ्यामध्ये आणि स्वातंत्र्यानंतर देखील देशाच्या राजकारणामध्ये महत्वपूर्ण भूमिका बजावलेली आहे.

महत्त्वाच्या राष्ट्रीय पक्षांमध्ये काँग्रेस पक्षाचे स्थान कायम आहे. मधल्या काळामध्ये राष्ट्रीय काँग्रेस पक्षाचा अनेक विभाजनातून गेले आहे. देशातील अंतर्गत लढाऊवृत्ती, विभाजने, पक्ष राजकारण या समस्यांना तोंड देत भ्रष्टाचार बेरोजगारी अशा अनेक

સમસ્યા સરકારસમોર હોત્યા. આર્થિક
મંદી યાંસારખ્યા અનેકસ્યાંના તોંડ દેત
સનતેવર અસનાગા કૉંગ્રેસ પક્ષાને દેવાખ્યા
હિતાખ્યા દૃષ્ટિને અનેક મહત્વપૂર્ણ
નિર્ણય ઘેતલે આહેત. સ્વાતંત્ર્યાનંતર
આરનાચે પહિલે પંતપ્રધાન પંડિત
જવાહરલાલ નેહરુ હે કૉંગ્રેસ પક્ષાચે
નિષ્ઠાવાન અનુયાયી હોતે. મહાત્મા
ગાંધીંચ્યા અમેવત ત્યાંની સ્વાતંત્ર્ય
ચળવળીમધ્યે મહત્વપૂર્ણ યોગદાન દિલે.
રાષ્ટ્રીય કૉંગ્રેસચે અધ્યક્ષ મહણુન
દેખીલ ત્યાંચે યોગદાન મહત્વપૂર્ણ ઠરલે.
પંચશીલ કરાર, અલિપ્ततावाद યાંસારખ્યા
મહત્વપૂર્ણ ચોરાંચે તે સમર્थક હોતે.
અવસડ ~~અ~~ उद्योग उभारणाऱ्या यंगणा
देशामध्ये उभ्या राहिल्या पाहिजेत
असं त्यांच स्पष्ट मत होतं. त्या
काळामध्ये शेतीमध्ये हरितक्रांतीचे ही
प्रगती घडवून आणली, आपल्याही
देशामध्ये अशाच प्रकारे प्रगती झाली
पाहिजे यासाठी त्यांनी पंचवार्षिक
योजनांचा स्वीकार केला. याशिवाय
कृषीक्षेत्र औद्योगिकक्षेत्र, संरक्षण
यासारख्या क्षेत्रांना त्यांना प्राधान्यक्रम
दिला.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

काँग्रेस पक्षाचे प्रभुत्व

आतंत्रोत्तर कालखंडात पु. असली
कोठारी यांनी विकास केलेली काँग्रेसची
व्यवस्था महाराष्ट्रात सन 1995 पर्यंत
अस्तित्वात आलेली तरी काँग्रेस
पक्षाच्या स्वरूपात, त्यांच्या नेतृत्वात
आणि त्यांच्या व्यवहार कार्यात
उल्लेखनीय बदल घडून आलेले
आहे. एकसंध असलेला काँग्रेस
पक्ष राष्ट्रपती पदाकरीता उमेदवार
निवडल्याच्या पश्चात 1969 साली
दुभंगलेला असला तरी सत्ताकेंद्र
व संघटना काँग्रेस असे दोन
काँग्रेस पक्ष राष्ट्रीय पातळीवर
स्थापन झाले.

महाराष्ट्रात मात्र हा
पक्ष मजबूत एकसंध राहीला. 1978
साली काँग्रेस पक्ष पुन्हा दुभंगला
आणि महाराष्ट्रात स्वबळावर सत्ता
राबविणारा आणि संदेश निर्माण
असे दोन पक्ष स्थापन झाले.
यशवंत चव्हाण तर मरणानंतर 1978
साली शरद पवार यांनी समाज-
वादी काँग्रेस पक्षाची मुख्य सूत्रे
स्थापना 1978 ते 1986 या
कालखंडात महाराष्ट्रात इंदिरावादी
आणि समाजवादी काँग्रेस पक्ष
मुख्य प्रवाहात विलीन झाल्याने

उद्दिष्टे

truelines

DATE : _/_/__

* व्यावसायिक संज्ञापनाचे वर्णन करता येईल.
* संज्ञापनाचे उद्दिष्टे व महत्व नमूद करता येईल.
* प्रभावी संज्ञापनाची तत्वे विशद करता येईल.
* अडथळ्यावर मात करण्यासाठी उपाय योजनांची माहिती देता येईल.
* लेखी संज्ञापन स्पष्ट करता येईल.
* लेखी व तोंडी संज्ञापनातील फरक वर्णन करता येईल

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

संदर्भ सूची

truelines
DATE : / /

कोहली, प्रकाश, सुखदाणे, छाया आणि नंदनवार. कल्पना (2011), व्यवसायिक संज्ञापन जलगाव. प्रशांत पब्लिकेशन

सुखदाणे छाया आणि जोशी श्रीनिवास (2012) व्यवसायिक संज्ञापन. जलगांव. प्रशांत पब्लिकेशन

कडवेकर. व्ही. रावल, व्ही. आणि कोठारे, आर. (2000) व्यवसायिक संज्ञापन, पुणे, डायमंड बुक डेपो.

दाते आणि सराफ (2003) व्यवसायिक संदेशवहन, नागपूर, विद्या प्रकाशन.

शिंदे सुरेश आणि लाफाडे, भास्कर, (2007) व्यावसायिक संज्ञापन, पुणे, डायमंड बुक डेपो.

pal Rajendra (1984) Essentials of Business Communication New Delhi: S. chand & Co

pardeshi, P.C. (2007) Business communication Pune: Nirali publication

Rai urmila and Rai, S.M. (1998) Business communication, New Delhi: Himalaya publishing House

sehgal, M.K. (2006), Business Communication New Delhi; Excel Books

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

आभार

truelines

DATE : / /

मी वैभव विश्वनाथ गाडे कला वाणिज्य व विज्ञान आखा खारेपाटण विद्यालय येथे तृतीय वर्ष वाणिज्य या शाखेत शिकत असुन 2023-24 या शैक्षणिक वर्षात संज्ञापनाचा अर्थ व संज्ञापनाचे प्रकार एक चिकित्सक अभ्यास या विषयावर प्रकल्प पूर्ण केले.

प्रस्तुत या प्रकल्पाविषयी विषय शिक्षक प्रा.डॉ.सौ. वंदना राजेश शिंदे मॅडम यांनी दिलेली माहिती मला केलेले मार्गदर्शक योग्य प्रकारचे असुन प्रकल्प पूर्ण अभ्यास मोलाचा प्रमाणात साहाय्य मिळाले तसेच योग्य मार्गदर्शन लाभले. महाविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ. म.डी काणेकर सर यांची मार्गदर्शन लाभले. तसेच माझ्या सहकार्यांनी मला खुप मदत केली या बद्दल मी सर्वांचे मनापासुन आभार मानतो.

Vaibhav Gade

University of Mumbai

KPSPMandal, Kharepatan

ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, KHAREPATAN

Second Half V- Semester End Regular Examination October 2023-2024

Programme : ARTS **Semester-** VI

Course Name : Political Process in Modern Maharashtra Paper - VI

Class – T.Y.B.A.

S.RNO	Roll no	STUDENT NAME	PROJECT TOPIC
1	3302	ADVILKAR SANKET SANJAY	शिवसेना
2	3311	GURAV MAUYR MANGESH	शिवसेना
3	3312	GURAV SONAL SURENDRA	शिवसेना
4	3314	HARYAN SWAPNIL SUNIL	शिवसेना
5	3315	JAITAPKAR BHAGESH BABLA	भाजपा
6	3316	JEDHE PRATIK PRAKASH	भाजपा
7	3323	KOKATE KAMLESH GANESH	भाजपा
8	3324	LAD ROSHAN RAJARAM	भाजपा
9	3325	MORE DIGAMBAR JAYAKUMAR	राष्ट्रीय काँग्रेस पक्ष
10	3326	MORE SHANTARAM SHRIDHAR	राष्ट्रीय काँग्रेस पक्ष
11	3328	NATEKAR PRATIK SATISH	राष्ट्रीय काँग्रेस पक्ष
12	3330	PATANKAR SAMADHAN SANTOSH	राष्ट्रीय काँग्रेस पक्ष
13	3333	RANE SHREYA NITIN	राष्ट्रीय काँग्रेस पक्ष
14	3336	SHENGALE RAHUL SURESH	माहितीचा अधिकार
15	3337	SHENGALE SUJIT MANOHAR	माहितीचा अधिकार

Tal.Karkavli, Dist.Sindhudurg

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

16	3338	SHETYE VIRAJ PRAKASH	माहितीचा अधिकार
17	3341	SUTAR PRAVIN PARSHURAM	महाराष्ट्र नवं निर्माण सेना
18	3342	TORASKAR RAMESH SANJAY	महाराष्ट्र नवं निर्माण सेना
19	3343	WAGHARE RUTIKA RAJENDRA	महाराष्ट्र नवं निर्माण सेना

Sign :

Name of the Professor : Prof- ***Godade T.M.***

PRINCIPAL

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

University of Mumbai

KPSPMandal, Kharepatan

ARTS, COMMERCE & SCIENCE COLLEGE, KHAREPATAN

Second Half V- Semester End Regular Examination October 2023-2024

Programme : ARTS **Semester-** V

Course Name : Political Process in Modern Maharashtra Paper - VI

Class – T.Y.B.A.

S.RNO	Roll no	STUDENT NAME	PROJECT TOPIC
1	3302	ADVILKAR SANKET SANJAY	संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ
2	3311	GURAV MAUYR MANGESH	संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ
3	3312	GURAV SONAL SURENDRA	संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ
4	3314	HARYAN SWAPNIL SUNIL	संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ
5	3315	JAITAPKAR BHAGESH BABLA	संयुक्त महाराष्ट्राची चळवळ
6	3316	JEDHE PRATIK PRAKASH	महाराष्ट्राचा मुख्यमंत्री
7	3323	KOKATE KAMLESH GANESH	महाराष्ट्राचा मुख्यमंत्री
8	3324	LAD ROSHAN RAJARAM	महाराष्ट्राचा मुख्यमंत्री
9	3325	MORE DIGAMBAR JAYAKUMAR	महाराष्ट्राचा मुख्यमंत्री
10	3326	MORE SHANTARAM SHRIDHAR	महाराष्ट्राचा मुख्यमंत्री
11	3328	NATEKAR PRATIK SATISH	उच्यन्यायालयाची रचना
12	3330	PATANKAR SAMADHAN SANTOSH	उच्यन्यायालयाची रचना
13	3333	RANE SHREYA NITIN	उच्यन्यायालयाची रचना
14	3336	SHENGALE RAHUL SURESH	उच्यन्यायालयाची रचना
15	3337	SHENGALE SUJIT MANOHAR	उच्यन्यायालयाची रचना

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

16	3338	SHETYE VIRAJ PRAKASH	महाराष्ट्रातील तंत्रज्ञान
17	3341	SUTAR PRAVIN PARSHURAM	महाराष्ट्रातील तंत्रज्ञान
18	3342	TORASKAR RAMESH SANJAY	महाराष्ट्रातील तंत्रज्ञान
19	3343	WAGHARE RUTIKA RAJENDRA	महाराष्ट्रातील तंत्रज्ञान

Sign :

Name of the Professor : Prof- *Godade T.M.*

PRINCIPAL

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

PROJECT REPORT

ON

" काँग्रेस पक्ष "

A project submitted to
University of Mumbai for partial completion
of the degree of

Bachelor in Arts
Under the faculty of Arts

By

सुजित मनोहर शेंगाळे

Roll no. 3337
SEMESTER - VI

Under the Guidance of

प्रा.

ARTS, COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE
KHAREPATAN

ACADEMIC YEAR

2023 - 2024

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

KHAREPATAN PANCHKROSHI SHIKSHAN
PRASARAK MANDAL'S
ARTS COMMERCE & SCIENCE COLLEGE
KHAREPATAN.

CERTIFICATE

This to certify that ms./mr सुजित मनोहर शेंगाळे has worked and duly completed her / his project work for the degree of Bachelor in Arts under the faculty of Arts in the Subject of ~~marathi~~ Politics and her/his project is entitled काँग्रेस युग under my supervision.

I further certify that the entire work has been done by the learner under my guidance. and that no part of it has been submitted previously for any degree or Diploma of any university.

It is her / his own work and facts reported by her / his presonal findings and investigations.

Date of Submission.

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

DECLARATION BY LEARNER

I the undersigned ms/mr. सुजित मनोहर शेंगाळे here by. declare that the work embodied in this project work titled काँग्रेस पक्ष forms my own contribution to the reasearch work carried out under the guidance of प्रा. is a result of my own resarch work and has not been previouly submitted to any other university for amy othe degree / Diploma to this or any other university.

Wherever reference has been made to previos works of other's, it has been clearly indicated as such and inclued in the bibligraphy.

I here by further declare that all information of this document has been obtained and presented in accordance with academic rules and ethical conduct.

S.M. Shengale.

सुजित मनोहर शेंगाळे

certified by.

प्रा.

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

ACKNOWLEDGEMENT

I take this opportunity to thank the university of mumbai for giving me chance to do this project.

I would like to thank my principal आचार्य डॉ. प्र. ती. काळे for providing the nesessary facilities required for completion of this project.

I Place my sincere thanks to my guiding Teaher Ms. for her guidance and advices to complete my work succesfully.

Lastly, I would like to thank each and every person who directly for or indirectly helped me in the completion of the project especially my parents and peers who supported me throughout my project.

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

truelines

DATE : / /

३) संघटनेचा दबाव :-

संस्थेशी निगडीत असलेल्या व्यक्ती कींवा वरून चालणे संघटित आहेत का विभागात नेता संज्ञापनाची गरज आणखी वाढली आहे. कंपनीचे भागधारक, ग्राहक, कर्मचारीवर्ग, पुरवठादार, सेवक इत्यादी घटक ज्यांना संघटित झाले आहेत. आपल्या हितसंबंधासाठी ते वेळ प्रसंगी दबावतंत्राचा वापर करू शकतात. आपले म्हणणे संस्थेचा सेवक ज्या कामगार संघटनेचा सभासद असेल त्या संघटनेच्या नेत्याना पटवून द्यावे लागते या घटकांचे परिवर्तन करण्यासाठी किंवा त्यांना परस्पर पूरक व उद्देशावर्ती बनविण्यासाठी सुयोग्य संज्ञापन प्रणाली रूढ करणे, त्यात वेळेनुसार बदल करणे आवश्यक ठरते.

४) सहकार्याची भावना वाढविणे :-

व्यवसाय व्यवस्थापनात औपचारिक आणि अनौपचारिक स्वरूपाचे संज्ञापन मार्ग असतात. अनेकदा अनौपचारिक स्वरूपाचे संज्ञापन मार्ग अधिक प्रभावी ठरतात. व्यवसाय व्यवस्थापनात संज्ञापनाच्या अभावी अनेक दोष निर्माण होतात. अशात एक वाक्यता राहत नाही. एकमेकांवर चुका ढकलल्या जातात. अधिकार व जबाबदारी यात संघर्ष निर्माण होतो. परिणामकारक संज्ञापनामुळे हे दोष दूर करून संघटन कार्यक्रम बनविता येते. त्यामुळे कर्मचाऱ्यात सहकार्याची भावना वाढीस लागते.

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

4] व्यवसायातील स्पर्धा :-

व्यवसायाचे अस्तित्व कायद्याने मर्यादित झाल्यामुळे या व्यवसायाला कायदेशीर बाबींचे अनेक तात्पुरते निर्णय घेऊन कृती करणे, माहिती गोळा करणे, अहवाल किंवा पत्रे भरणे इत्यादींचा समावेश होतो.

व्यवसायातील स्पर्धेमुळे व्यवसायिक कार्य पार पाडताना शास्त्रीय विश्लेषण व त्वरित निर्णय यांना महत्त्व असते. त्वरीत निर्णय होणे जेवढे महत्त्वाचे तेवढेच त्या निर्णयांची अमलबजावणी तातडीने होणे योग्य असते. वेळकाढूपणा व दिरंगाई या दोन्हीमुळे संस्थेला आर्थिक नुकसान होण्याची भिती असते. योग्य व शास्त्रशुद्ध अनुमानाद्वारे निर्णय घेणे व त्याची अमलबजावणी करणे या दोन्ही गोष्टी त्वरित कशा होतील हे पाहता येते.

5] व्यवसायची वैशिष्ट्ये कार्यपद्धती :-

व्यवसाय व्यवस्थापन ही एक सामूहिक प्रक्रिया असते. अनेक घटकांचा या क्रियेशी संबंध येतो. या विषय अंतर्गत व बाह्यगत या पर्यावरणाचा त्यावर प्रभाव पडतो. अशा वेळी योग्य नियोजन व सुसूत्रीकरण साधणे गरजेचे असते. व्यवस्थापनाच्या सर्व पातळ्यांवर सुसूत्रीकरण व परस्पर प्रक्रिया साधणे आवश्यक असते. हे कार्य विविध घटकांशी सुसंवाद साधल्यास होऊ शकते. हा सुसंवाद चांगल्या संज्ञापन प्रक्रियेने साधला जाऊ शकतो. संज्ञापनाद्वारे मत मतांतरे, स्पष्ट सकमत व एक वाक्यता उत्पन्न होते.

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

truelines

DATE : _/_/____

प्रभावी जाहिरातीची तत्वे

आधुनिक समाजात दिवसाचा साधारणपणे 30 टक्के काल जाहिरात कार्यात व्यतीत होतो. तुमची इच्छा असो अगर नसो जाहिरात प्रक्रिया तुमच्या भोवती कोश तयार करते. व्यक्ती, व्यक्तीसमूह, संस्था, इत्यादीमध्ये सूचना, माहिती, दृष्टीकोन, मते-मतांतरे याचा खेळ विलक्षण चालतो. या गोष्टी टाळता येत नाहीत. उलट याची मूलतत्वे विचारात घेऊन जाहिरात युगाला सामोरे जाणे हेच श्रेयस्कर असते. जाहिरात हे कार्यक्षम परिणामकारक कसे होईल याकडे लक्ष पुरविणे गरजेचे आहे. जाहिरात ही 65 वी कला मानली गेली आहे. जाहिरातीला प्रभावी बनविण्यासाठी प्रमुख तत्वे पुढीलप्रमाणे-

सुस्पष्टता :-

जी माहिती किंवा गोष्ट जाणून घ्यायची असेल ती सुस्पष्ट असली पाहिजे. भाषा किंवा माध्यम कोणतेही असो ती स्पष्ट पाहिजे त्यातून नेमका अपेक्षित अर्थ ध्वनीत झाला पाहिजे. लेखी, लोंडी, अगर अन्य सांकेतिक भाषा असली परंतु ती जर अचूक व सुस्पष्ट नसेल तर अपेक्षित परिणाम साधला जाणार नाही. ऐकण्याची भाषा ही अत्यंत विशेष मानली जाते. माणसाच्या मातृभाषेत त्याच्या परिचित शब्द प्रयोगात प्रसादयाला सुरुवात केला तर त्याच्या अपेक्षित परिणाम साधतो.

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

truelines
DATE / /

२) साहित्याची उपयुक्तता :-

जाहिरातीची परिणामकारकता ही त्यात्याची वापरलेल्या साहित्यावर अवलंबून असते. जाहिरात फक्त संदेश लिहिला, वाचवला, लोकांपर्यंत पोचवला की झाले असे नसते. आपल्या ग्राहकांच्या आवडी निवडी व ग्राहकवर्ग कुठला हे साहित्य ठरवते तर त्याप्रमाणे जाहिरातीची रचना होते. भाषा हे साहित्य ठरवत असताना ती साधी, सोपी व ओघवती, सर्वांना कळेल अशी असावी लागते. त्या जाहिरातीचा विषय, त्यातील शब्दांची योजना, वाक्यरचना, लिखाण, जाहिरातीचा आकार, रंगसंगती, चित्रे व त्यांचे प्रमाण या सर्वांचा विचार करून जाहिरात तयार करावी लागते. त्या जाहिरातीचा उद्देश, ग्राहकवर्ग, त्यांची आवड, त्यांचे वय, त्यांची आर्थिक परिस्थिती, त्यांचे शिक्षण या सर्वांचा विचार करून जाहिरातीचे साहित्य ठरवावे लागते. त्या जाहिरातीचा विषय, त्यातील शब्दांची योजना, वाक्यरचना, लिखाण, जाहिरातीचा आकार, रंगसंगती, चित्रे व त्यांचे प्रमाण या सर्वांचा विचार करून जाहिरात तयार करावी लागते.

३) निर्दोषता, कल्पकता, विनम्रता :-

जाहिरातीचे एक महत्त्वाचे तत्त्व म्हणजे त्यातील निर्दोषता. लेखनातील किंवा मांडणीतील उद्देश अयोग्य प्रकारे अंकुशित होणार असला, तरी तो विनम्रतेने मांडला पाहिजे. निर्दोषता, लेखनातील अचूकता इतकी, व्याकरणदृष्ट्या अत्यंत योग्य असली पाहिजे. कुठेही चुकून येत नाहीत जाहिरातीत. सत्यता असेल तर ग्राहकवर्गाला अनुकूलता येते. अयोग्य विधाने हे तिरस्कारास कारणीभूत ठरते. अशी विधाने किंवा असे कोणतेही वर्णन साधे असू नये. कल्पनिक्या वाणिज्य अश्लीलतेचा अशी विधाने कायद्याच्या कक्षेत अशा प्रकारची असतात.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

4) सकारात्मता :-

अज्ञापन हे एक साधन आहे. संघटना कार्यान्वित करण्याचे ते एक प्रभावी माध्यम आहे. संघटनेच्या उद्दिष्टांना पूरक ठरतील असे अज्ञापन हवे. संघटनेतील प्रत्येक व्यक्ती संघटनेशी प्रामाणिक असल्यास संघटनेचे उद्दिष्ट गाठता येते. या स्थितीला सकारात्मक असे म्हणतात. सकारात्मक अज्ञापन करताना संवादनेच्या सकारात्मतेचा तडा जाणार नाही याची काळजी घेऊन अज्ञापन करणे म्हणजे सकारात्मतेचे म्हणजे तत्त्व अमलात आणणे होय.

5) संक्षिप्तता :-

संदेशामध्ये संक्षिप्तता आणण्यासाठी अनावश्यक माहिती देण्याचे टाळावे, वाक्याचे पुनरावृत्ती टाळावी, अनिश्चित अर्थाच्या शब्दांचा व वाक्प्रचारांचा वापर टाळावा. संक्षिप्त स्वरूपात संदेश दिल्यास तो सहजपणे वाचला जातो आणि त्याला प्रतिसादही त्वरित मिळतो. कोणताही संदेश देत असताना तो थोडक्यात व नेमीत कमी शब्दात करता येईल याची काळजी घेणे म्हणजे संक्षिप्ततेचे तत्व पाळणे होय.

6) योग्य संदेश :-

अज्ञापनात संदेश हा योग्य वेळेसाठी योग्य अशा प्रकारचा असणे उचित आहे. अज्ञापीला उचित असा संदेश असणे श्रेयस्कर होय.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

DATE : __/__/____

संज्ञापनातील अडथळे

संज्ञापनात आचार-विचार, मते, कल्पना, कृती, संदेश इत्यादींची देवाण-घेवाण केली जाते. संज्ञापनातील संदेशवहन प्रक्रिया योग्य प्रकारची होत असेल तर ही देवाण-घेवाण सुलभतेने होते. परंतु अनेकदा संदेशाच्या देवाण-घेवाणीत अडचणी येतात किंवा अडथळे होतात त्यालाच संदेशवहनातील अडचणी असे म्हणतात. या अडचणींचे यांत्रिक अडथळे (Mechanical Barriers), भौतिक अडथळे (Physical Barriers) मानसिक व सामाजिक अडथळे (Psycho-Sociological Barriers), शब्दार्थ किंवा बौद्धिक अडथळे (Semantic Barriers) दर्जा किंवा स्थानामुळे निर्माण होणारे अडथळे (Status Barriers) असे वर्गीकरण करता येते. संदेश वहनातील अडचणीमुळे संदेशकर्ता व संदेशप्राप्तकर्ता यांच्यात ताळमेळ होत नाही त्यालाच संदेशवहनातील पोकळी (Communication Gap) असे म्हणतात.

यांत्रिक अडथळे :-

यांत्रिक अडथळ्यामध्ये खालील अडथळ्यांचा समावेश होतो.

वितरण साधनेतील दोष :-

संदेशवहनाच्या वितरण साधनेत अनेक नवनवीन साधनांचा वापर केला जातो. उदा. दूरदर्शन, रेडिओ, दूरध्वनी, तार, संगणक, माहिती महाजाल इत्यादी. या साधनांच्या यांत्रिक व्यवस्थेत अडचणी असल्यास संदेशवहनात अडचणी येतात. उदा. रेडिओ किंवा दूरदर्शन

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

केंद्राच्या प्रक्षेपणामध्ये विघाड अयोग्यरीत्या/
प्रक्षेपणात दोष येतात त्यामुळे योग्य वहन
योग्य प्रकारे होत नाही. यंत्रणेतील दोषामुळे
अयोग्य अभियांत्रिकी संकल्पना उचित निर्माण होऊन
त्यातून उद्भवणारे परिणाम संभवतात मात्र
योग्य संदेश वहन, संक्षिप्त स्वरूपाचे
किंवा अपुरे होते अशावेळी संज्ञापनातून
वेगवेगळे अर्थ लावला जाऊन त्याचे विपरित
परिणाम होण्याची शक्यता आहे.

आवाजः-
संदेश वहनात प्राप्तकर्त्याला नीट ऐकू
येणे अत्यंत आवश्यक आहे. परंतु आजकाल
ध्वनिप्रदूषणात मोठ्या प्रमाणात वृद्धी होत आहे.
त्यामुळे अनेकदा संदेश प्राप्तकर्त्याला स्पष्ट
मिळत नाही. किंवा अस्पष्ट आवाजामुळे त्याचा
नीट अर्थ कळत नाही. खूप मोठा आवाज करणारे
कारखाने असतील तर त्यामुळेही ध्वनिप्रदूषण
निर्माण होते. यात्रेतील विघाडामुळेही ध्वनिप्रदूषण
निर्माण होत असते.

संघटन व संदेशवहन प्रक्रियेतील दोषः-
मोठमोठ्या उद्योगात संघटन रचनेत
विविधांगी स्तर निर्माण केलेले असतात. त्यामुळे
आदेश किंवा माहिती साखळीमार्फत
रवाना होत असते. प्रत्येक स्तरावर त्यातील
माहितीचा अर्थ वेगवेगळा लावला जातो.
माहितीबाबत कधी-कधी आकसही बाळगले जातात.
त्यामुळे संबंधित आदेश किंवा माहिती संदिग्ध
स्वरूपी पोहचल्याने कार्यात बराच कालावधी जातो.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

truelines
DATE : _/_/___

हासुने संदेशवहनात पोकळी निर्माण झाल्या-
तिथाय राहत नाही आंधळ्यांनी संदेशवहनात
हस्तस्पात वरून - खाली पाठविण्यात येतात.

संदेश जाणून घेणे

संदेश जाणून घेणे शाब्दिक आपण ऐकलेला संदेश जाणून घेत असतो त्यावर लक्ष देत असतो.

संदेश समजून घेणे.

संदेश समजून घेणे ही वैचारिक पातळी होय. ऐकलेला संदेश समजण्यासाठी वैयक्तिक क्षमता संदेशप्राप्तकर्त्याकडे असणे आवश्यक असते. संदेशामध्ये अपेक्षित कल्पना, दृष्टिकोन भाषा इत्यादी आपल्याला आकलन शक्तीमध्ये असला पाहिजे.

संदेश स्वीकारणे

संदेश स्वीकारणे ही भावनात्मक पातळी होय. आपल्या संदेशाला प्राप्त सुखाची, दुःखाची / आश्चर्याची प्रतिक्रिया. संदेश प्राप्तकर्त्याच्या शाब्दिक क्षमतेवर अवलंबून असते. संदेश मान्य होण्यासारखा नसेल तर तो नाकारला जातो किंवा विसरला जातो. मानसिक, सामाजिक अशा ह्या प्रामुख्याने भावनात्मक पातळीशी संबंधित आहेत.

चिकित्सक
औषधोपचार व्यवसाय करणारी व्यक्ती

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

एक चिकित्सक वैद्यकीय व्यवसायी, वैद्यकीय डॉक्टर किंवा फक्त, हा एक आरोग्य व्यावसायिक आहे जो औषधाचा सराव करतो, जो अभ्यास, निदान रोग निदान आणि उपचाराद्वारे आरोग्यचा प्रचार, देखभाल किंवा पुनर्स्थापित करण्यासाठी समर्पित असतो., दुखापत आणि इतर शारीरिक आणि मानसिक अवस्थेचा वैद्य त्याचा सराव काही विशिष्ट रोग, रोगी, रुग्णांचे प्रकार आणि उपचार पद्धतींवर केंद्रित करू शकतात किंवा विशेष म्हणून ओळखले जाते- किंवा ते व्यक्ती कुटुंब आणि समुदायाना सतत आणि कॉम्प्रिहेन्सिव्ह वैद्यकीय सेवेची तरतूद करण्याची जबाबदारी स्विकारू शकतात- सामान्य प्रथा म्हणून ओळखले जाते. वैद्यकिय सरावासाठी शैक्षणिक विषयांचे तपशीलवार ज्ञान आवश्यक आहे. जसे की शरीरशास्त्र आणि शरीरशास्त्र अंतर्निहित रोग आणि त्यांचे उपचार- वैद्यकशास्त्र- तसेच त्याच्या लागू सरावात -वैद्यकशास्त्राची कला किंवा हस्तकला.

डॉक्टरची भूमिका आणि शब्दाचा अर्थ या दोन्ही गोष्टी जगभरात बदलतात. पदवी आणि इतर पात्रता भिन्न प्रमाणात बदलतात, परंतु काही सामान्य घटक आहेत, जसे की वैद्यकीय नैतिकतेसाठी डॉक्टरची त्याच्या रुग्णासाठी विचार, ज्ञानमुर्ती आणि परोपकार दर्शवणे आवश्यक आहे.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

PROJECT REPORT
ON

संज्ञापणाचा अर्थ व संज्ञापनाचे प्रकार एक चिकित्सक अभ्यास

A Project submitted to university of mumbai for partial completion of the degree of

Bachelor in Arts

under the Faculty of Arts

By

Vaibhav vishwanath gade

Roll number - 3309

SEMESTER - V

under the Guidance of

Prof. Dr. Smt. Vandana Rajesh shinde

M.A.M.PHIL.SET.PHD

ARTS, COMMERCE AND SCIENCE

COLLEGE KHAREPATAN

ACADEMI YEAR

2023-24

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

DATE: / /

KHAREPATAN PANCHKROSH SHIKSHAN PRASARAK MANDALS

ARTS COMMERCE AND SCIENCE COLLGE KHAREPATAN

CERTIFICATE

This is to cetify that Mr. vaibhav vishwanath gade has worked and duly completed her/his project work for the degree of Bachelar in Arts under the faculty of Arts in the subject of History and his project is entitled संज्ञापणाचा अर्थ व संज्ञापनाचे प्रकार एक चिकित्सक अभ्यास under my supervision.

I further certify that entire work has been done by the learner under my guidance and that no part of it has been submitted previously for any Degree or piplama of any university.

It is her/his own work and facts reported by her/his personal findings and investigations

Shinde

·prof·Dr·Smt vandana Rajesh Shinde M.A·M.Phil·SET. PHD

·Date of submission:

(Heads singrature)

seal of the Head

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

DATE : / /

DECLARATION BY LEARNER

I the undersigned Miss/Mr. Vaibhav vishwanath gade here by declare that the work embodied in this work tittled संज्ञापनाचा अर्थ व संज्ञापनाचे प्रकार एक चिकित्सक अभ्यास forms my own contribution to the research work and has not been previously submitted to any other university for any other Degree/Diploma to this or any other university

Wherever reference has been made to previous works of others it has been clearly indicated as such and included in the bibliography

I here by further declare that all information of this document has been obtained and presented in accordance with academic rules and ethical conduct.

Vaibhav vishwanath gade
Gade

Certified by

Shinde

Prof. Dr. Smt Vandana Rajesh Shinde
M.A.M.PHIL.SET.PHD

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

अनुक्रमणिका

truelines

DATE : _/_/_

अ.क्र	घटक	वही	गुण
1	प्रस्तावना		
2	माहिती		
3	उद्दिष्टे		
4	संदर्भ सूची		
5	आभार		

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

प्रस्तावना

truelines

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

माहिती

truelines

DATE : __/__/____

संज्ञापन करणे म्हणजे संदेश किंवा माहिती देणे, विचारांची देवघेव करणे, समजून घेणे, समाजकडून मागणे आणि प्रतिसाद देणे होय. संज्ञापन या शब्दप्रयोगाला इंग्रजी भाषेत कम्युनिकेशन असे म्हणतात. याची उत्पत्ती communicare या लॅटिन भाषेतील शब्दापासून झालेली आहे. संज्ञापनाची प्रक्रिया ही मानवी संस्कृती इतकीच जुनी प्रक्रिया आहे. मानवी विकासाबरोबरच संज्ञापनाचाही विकास झालेला आहे. अगदी पूर्वीच्या काळात संज्ञापनासाठी संकेत आकृत्या किंवा चिन्हांचा वापर केला जात होता. भाषेच्या शोधा नंतर भाषेचाही वापर संज्ञापन केला जाऊ लागला आज सर्व क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर भाषेच्या माध्यमाद्वारे संज्ञापन केले जाते. उदा. प्रत्यक्ष संवाद करणे, पत्रलेखन करणे, तार पाठविणे टेलिफोनवर बोलणे, परंतु आजही काही विशिष्ट क्षेत्रात संज्ञापनासाठी संकेत, आकृत्या व चिन्हे याचा वापर केला जातो. उदा. वाहन चालकांच्या सुरक्षिततेसाठी रस्त्यांच्या कडेला काही चिन्हांकित फलक लावलेले असतात. यावरून वळण आहे, चढ आहे, समोर पूल आहे इत्यादी संदेशाचा त्याला बोध होतो. लाल, पिवळ्या, हिरव्या दिव्यांचा वापर करून थांबा, वाट पहा, जा असा संदेश दिला जातो. लिखित किंवा अलिखित किंवा मौखिक संज्ञापनाशिवाय शारीरिक हालचाल चेहऱ्यावरील हावभाव आणि मौन या अशाब्दिक माध्यमांचाही संज्ञापनासाठी वापर होतो. बोलणाऱ्याकडे पाठ फिरवणे म्हणजे नाराजी, इत्यादी भाव चेहऱ्यावर आणून संदेशाला प्रतिसाद दिला

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

जातो. मौनाद्वारे होकार, नकार किंवा दुर्लक्ष व्यक्त करता येते.

संज्ञापन या संकल्पनेचे स्पष्टीकरण विविध केले जाते. संज्ञापन म्हणजे तांत्रिक दृष्ट्या अशी सर्व साधने व उपकरणे की ज्या माध्यमातून एक व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीपर्यंत आपला संदेश पोहचविते. दुसऱ्या दृष्टीने केवळ संदेश पोहचविणे हे संज्ञापनाचे काम नव्हे, तर संदेश अशा प्रकारे पोहचविणे की, ज्यामुळे ती व्यक्ती पुरक प्रतिसाद देईल. त्यामुळे परस्पर सामंजस्य सहकार्य आणि कृती या गोष्टी घडून येण्यासाठी कारणीभूत ठरणारा घटक म्हणजे संज्ञापन होय.

* संज्ञापनाचे उद्दिष्टे (Objectives of communication)

साधारणपणे संज्ञापनाचे उद्देश दोन प्रकारचे असतात. एक म्हणजे माहिती देणे आणि दुसरे म्हणजे मन वळवून आपल्या म्हणण्याप्रमाणे त्याला वागण्यास किंवा विचार करावण्यास लावणे. कर्मचारी आणि व्यवस्थापन यांच्यातील संबंध उत्पादकतेमध्ये वाढ, याचा बरोबर धैर्यवृत्ती हे संज्ञापनाचे उद्दिष्ट असते. तसेच व्यवसायात पुढील विविध उद्दिष्टांच्या पूर्तिसाठी संज्ञापन केले जाते.

D. माहिती देणे व घेणे :-

व्यवसायात अनेक बाबींसंबंधीत माहिती मिळवावी लागते. तसेच इतरांना ही द्यावी लागते. उदा. वस्तू, कच्चामाल, बाजारपेठ, स्पर्धा, सरकारी कायदा, गुंतवणूकदारांची प्रवृत्ती

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

मांडवली मिळविण्याची दिशादेणे इ. माहिती व्यवसायाला आवश्यक असते. अशा प्रकारची माहिती संज्ञापनाद्वारे मिळविता येते. तसेच आपल्या संस्था, धोरण, कार्य. याबद्दल कर्मचाऱ्यांना ग्राहकांना भागधारकदारांना व सर्व जनतेला आवश्यक अशी माहिती संज्ञापनाद्वारे पुरवावी लागते. अशा प्रकारे माहिती देणे अथवा घेणे हे संज्ञापनाचे एक उद्दिष्ट असते.

2) उपदेश व सल्ला देणे व घेणे :-
व्यवस्थापन करतांना दिलेल्या आदेशाचे योग्य पालन व्हावे म्हणून व्यवस्थापन आपल्या कर्मचाऱ्यांना उपदेश करते किंवा सल्ला देते. हे कार्य संज्ञापनाद्वारे केले जाऊ शकते. अनेकदा व्यवस्थापनाला काही निर्णय घेण्यापूर्वी तज्ञ व्यक्तींचा सल्ला घ्यावा लागतो. असा सल्ला देखील संज्ञापनाद्वारेच मिळविला जातो. अशा प्रकारे सल्ला देणे अथवा सल्ला घेणे. किंवा उपदेश देणे अथवा मिळवणे हा संज्ञापनाचा हेतू असतो.

3) आदेश देणे व घेणे :-
व्यवस्थापनात इतराकडून काम करून घ्यावे लागते. असल्याने वरिष्ठ अधिकारी आपल्या कनिष्ठांना आवश्यक असे आदेश देत असतात. त्याच बरोबर काही विशिष्ट परिस्थितीत कनिष्ठांना वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना योग्य आदेश मिळवणे आवश्यक असते असे आदेश मिळवियासाठी संज्ञापन केले जाते.

Scanned with OKEN Scanner
Scanned with OKEN Scanner

truelines

DATE: __/__/____

४) सूचना देणे व घेणे :-

आधुनिक व्यवस्थापनात कामगारांचा सहभाग महत्त्वाचा मानला जातो. त्यामुळे व्यवस्थापक वेतन, व्यवस्थापक कोणतीही निर्णय घेण्यापूर्वी त्यासंबंधीत विषयाबाबत कामगारांच्या सूचना मागवितो. अशा सूचना संज्ञापनाद्वारे मिळविल्या जातात. बऱ्याच वेळेस कामगारांकडील संज्ञापना द्वारेच दिल्या जातात.

५) प्रबोधन करणे :-

व्यवसाय संस्थेत सर्व कर्मचाऱ्यांना प्रबोधन करणे अथवा एकत्रीकरण त्यांना शिक्षण देणे हे संज्ञापनाचे उद्देश असू शकते. कामगारांना कुशल बनविण्यासाठी व्यवसायामार्फत त्यांना प्रशिक्षण दिले जाते. हे प्रशिक्षण म्हणजे एक प्रकारे कर्मचाऱ्यांचे प्रबोधन करणे होय. यासाठी संज्ञापनाचा वापर केला जातो.

६) इशारा देणे :-

संस्थेतील कर्मचारी शिस्तीने व नियमानुसार वागत नसेल तर अशा कर्मचाऱ्यांना इशारा किंवा ताकीद द्यावी लागते. या इशाऱ्यामुळे चुक करणाऱ्या कर्मचाऱ्याला दंड किंवा नोकरीवरुन कमी करण्याची मिती दाखविली जाते. त्यामुळे कर्मचारी वेळेवर वागत नाही किंवा वेळेस सर्वच कर्मचाऱ्यांना इशारा देण्याची गरज भासते. हे काम संज्ञापनाद्वारे केले जाते.

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

truelines

DATE: _/_/_

* संज्ञापनाचे व्यवसायिक महत्व (Importance of Business communication)

व्यवसायातील व्यवस्थापनात संज्ञापनाचे कार्य एक अत्यंत महत्त्वाचे कार्य समजले जाते. परिणामकारक संज्ञापन हे कोणत्याही संघटीत मानवी कार्याचा आत्मा आहे. व्यवसायाच्या दृष्टीने विचार करता संज्ञापनाचे महत्व पुढील गोष्टीमुळे खूप वाढले आहे. असे दिसून येईल.

1) मोठ्या व्यवसायाची गरज

आधुनिक व्यवसायाचे स्वरूप खूप बदलेले असून विपणन व वितरण क्रांतीमुळे संपूर्ण जग एक बाजारपेठ बनली. व्यवसाय संस्था सुरुवातीला स्थानिक बाजारपेठेच्या गरजा भागविण्यापुरती मर्यादित असली तरी आता तिचे क्षेत्रीय विस्तारलेली आहेत. स्पर्धेक कंपन्या परकिय बाजारात उतरतात उत्पादन कार्य वाढवितात. त्यामुळे कोणत्याही व्यवसाय स्पर्धात्मक ठेवावा लागतो. व्यवसाय संस्थेची संपर्क क्षमता ही ग्राहक, संभ्य ग्राहक, भागधारक, जाहिरातदार, सेवक, कर्जरोखेधारक, शासन, बँकर्स, इतर मध्यस्थ, पुरवठादार इत्यादींना व्यापते. परिणामकारक संज्ञापन पद्धतीने व माध्यमाद्वारे या विविध घटकांशी संपर्क साधावा लागतो.

वाढता व्यवसाय, व्यवसायिक कार्यातील क्लिष्टता व वाढती स्पर्धा यामुळे हे कंपनी व्यवस्थापनातील एक ज्वलंत तत्त्व बनले आहे.

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

University of Mumbai

Kharepatan Panchakroshi Shikshan Prasarak Mandal, Kharepatan's

ARTS, COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE, KHAREPATAN

(Affiliated to University of Mumbai - No. ICM / 1 / 558 / 2012 – 13)

Programme : ARTS **Academic Year :** 2023-2024

Department: ARTS **Term: II**

Class: S.Y.B.A. **Semester: IV**

Course / Subject : FOUNDATION COURSE **Paper -IV**

Sr. No.	Roll No.	Name of The Student	Name of Project Given	Signature of Students
1	2301	ATTAR NAHID HIDAYAT	ग्राहक संरक्षण कायदा एक चिकित्सक अभ्यास	
2	2302	BANDARKAR PRIYANKA NARAYAN	ग्राहक संरक्षण कायदा एक चिकित्सक अभ्यास	
3	2303	BHISE KARAN MANJUNATH	ग्राहक संरक्षण कायदा एक चिकित्सक अभ्यास	
4	2304	DABARE AMRUTA ADINATH	ग्राहक संरक्षण कायदा एक चिकित्सक अभ्यास	
5	2305	DURGAVLI HITESH SANJAY	ग्राहक संरक्षण कायदा एक चिकित्सक अभ्यास	
6	2306	GHAG PRANAY PRAKASH	ग्राहक संरक्षण कायदा एक चिकित्सक अभ्यास	
7	2307	INGALE PRADNYA VILAS	ग्राहक संरक्षण कायदा एक चिकित्सक अभ्यास	
8	2308	JADHAV KAJOL MARUTI	ग्राहक संरक्षण कायदा एक चिकित्सक अभ्यास	
9	2309	JADHAV RUSHIKESH TUKARAM	ग्राहक संरक्षण कायदा एक चिकित्सक अभ्यास	
10	2310	JADYAR OMKAR RAJARAM	ग्राहक संरक्षण कायदा एक चिकित्सक अभ्यास	
11	2311	KADULKAR KAUSHAL SUBHASH	ध्येय निश्चिती एक ध्येयवादी संकल्पना सविस्तर विश्लेषण	
12	2312	KAMBLE SHRUTI SANJAY	ध्येय निश्चिती एक ध्येयवादी संकल्पना सविस्तर विश्लेषण	

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

13	2313	KAMBLE SUBODH SAHADEDV	ध्येय निश्चिती एक ध्येयवादी संकल्पना सविस्तर विश्लेषण	Kamble
14	2314	KAZI MUSKAN HASAN	ध्येय निश्चिती एक ध्येयवादी संकल्पना सविस्तर विश्लेषण	Kazim
15	2315	LAD SAHIL JITENDRA	ध्येय निश्चिती एक ध्येयवादी संकल्पना सविस्तर विश्लेषण	Lads
16	2316	LAD SAURABH RAJENDRA	ध्येय निश्चिती एक ध्येयवादी संकल्पना सविस्तर विश्लेषण	Lads
17	2317	LINGAYAT NTESH PRADIP	ध्येय निश्चिती एक ध्येयवादी संकल्पना सविस्तर विश्लेषण	Lingayat N
18	2318	MAGHAM SIDDHESH MOHAN	ध्येय निश्चिती एक ध्येयवादी संकल्पना सविस्तर विश्लेषण	Sgawan
19	2319	MANDAVKAR SUJIT SUBHASH	ध्येय निश्चिती एक ध्येयवादी संकल्पना सविस्तर विश्लेषण	Madambkar S.
20	2320	MANE SHRAVANI DILIP	ध्येय निश्चिती एक ध्येयवादी संकल्पना सविस्तर विश्लेषण	Smane
21	2321	MANGURE PRATHAM NAGENDRA	अभिप्रेरणा काळाची गरज	MP
22	2322	MASTEKAR PRATHAMESH RATNA	अभिप्रेरणा काळाची गरज	MRP
23	2323	MORE RUTIK RAJESH	अभिप्रेरणा काळाची गरज	More
24	2324	PANCHAL SURAJ MAHESH	अभिप्रेरणा काळाची गरज	Panchal
25	2325	PARAB YASHWANT SANJAY	अभिप्रेरणा काळाची गरज	Parab
26	2326	PATANKAR PRATIBHA RAMESH	अभिप्रेरणा काळाची गरज	P.R.P
27	2327	PATANKAR SIDDHESH VIJAY	अभिप्रेरणा काळाची गरज	Siddhesh
28	2328	PAWAR OMKAR ANANT	अभिप्रेरणा काळाची गरज	O.A.Pawar
29	2329	PAWAR RAHUL ANANT	अभिप्रेरणा काळाची गरज	Pawar R.
30	2330	RAJAPKAR SUYOG SADANAND	अभिप्रेरणा काळाची गरज	RS
31	2331	RANE RUSHIKESH RAMESH	नॅनो तंत्रज्ञान- एक आधुनिक संकल्पना	Rane

Scanned with OKEN Scanner

32	2332	RASAL VAIBHAVI SURYAKANT	नॅनो तंत्रज्ञान- एक आधुनिक संकल्पना	
33	2333	SAWANT VRUTIKA SUNIL	नॅनो तंत्रज्ञान- एक आधुनिक संकल्पना	
34	2334	SHETYE BHAKTI CHANDRAKANT	नॅनो तंत्रज्ञान- एक आधुनिक संकल्पना	
35	2335	SHINDE AJAY ANKUSH	नॅनो तंत्रज्ञान- एक आधुनिक संकल्पना	
36	2336	SHINDE DEVESH GAJANAN	नॅनो तंत्रज्ञान- एक आधुनिक संकल्पना	
37	2337	SHIVGAN SALONI SHARAD	नॅनो तंत्रज्ञान- एक आधुनिक संकल्पना	
38	2338	SUTAR RUTUJA PRABHAKAR	नॅनो तंत्रज्ञान- एक आधुनिक संकल्पना	
39	2339	SUTAR SAYALI PRAKASH	नॅनो तंत्रज्ञान- एक आधुनिक संकल्पना	
40	2340	TAMBE DIGANTI DILIP	तंत्रज्ञानातील वाढ व विकास यांचा परस्पर संबंध	
41	2341	TAMBE SUYOG SHASHIKANT	तंत्रज्ञानातील वाढ व विकास यांचा परस्पर संबंध	
42	2342	TAWADE TEJAS GURUNATH	तंत्रज्ञानातील वाढ व विकास यांचा परस्पर संबंध	
43	2343	TELI SAIRAJ PANDURANG	तंत्रज्ञानातील वाढ व विकास यांचा परस्पर संबंध	
44	2344	AFANDKAR ADESH RAJENDRA	तंत्रज्ञानातील वाढ व विकास यांचा परस्पर संबंध	
45	2345	MOHIRE PRAJYOT PRADIP	तंत्रज्ञानातील वाढ व विकास यांचा परस्पर संबंध	
46	2346	CHAVAN SAHIL PRAKASH	तंत्रज्ञानातील वाढ व विकास यांचा परस्पर संबंध	
47	2347	TAMBE PRANIT PRAKASH	तंत्रज्ञानातील वाढ व विकास यांचा परस्पर संबंध	

Project Teacher

Principal

PRINCIPAL
Arts, Commerce & Science College Kharepatan,
At.Kharepatan,Tal.Kankavli,Dist.Sindhudurg.

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

University of Mumbai

Kharepatan Panchakroshi Shikshan Prasarak Mandal, Kharepatan's

ARTS, COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE, KHAREPATAN

HISTORY DEPARTMENT-2023-2024 SEM-VI

Details of Project Completed by Students

Sr. No.	Roll No.	Name of The Student	Name of Project Given
1	3301	ADIVAREKAR NIKHIL SATYAWAN	रेडिओ व दूरदर्शनचा इतिहास एक चिकित्सक अभ्यास
2	3306	CHAVAN SAIL SHARAD	रेडिओ व दूरदर्शनचा इतिहास एक चिकित्सक अभ्यास
3	3308	DHURI SHUBHAM SATYAVAN	रेडिओ व दूरदर्शनचा इतिहास एक चिकित्सक अभ्यास
4	3309	GADE VAIBHAV VISHWANATH	रेडिओ व दूरदर्शनचा इतिहास एक चिकित्सक अभ्यास
5	3319	KASU AQSAFATIMA ANWAR	सायबर गुन्हेगारी व सायबर कायदा एक सामाजिक समस्या
6	3321	KOKARE ANIKET VASANT	सायबर गुन्हेगारी व सायबर कायदा एक सामाजिक समस्या
7	3322	KOKATE AKANKSHA PRAMOD	सायबर गुन्हेगारी व सायबर कायदा एक सामाजिक समस्या
8	3327	NARKAR PRATIK PRASANNA	सायबर गुन्हेगारी व सायबर कायदा एक सामाजिक समस्या
9	3329	PATANKAR KUNAL ASHOK	प्रसारमाध्यमे व प्रसार माध्यमांचा प्रसार थोडक्यात आढावा
10	3331	PAWAR YASH RAVINDRA	प्रसारमाध्यमे व प्रसार माध्यमांचा प्रसार थोडक्यात आढावा

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

11	3332	RANE SAKSHI SANTOSH	प्रसारमाध्यमे व प्रसार माध्यमांचा प्रसार थोडक्यात आढावा
12	3334	RAUT KULDEEPAK ASHOK	प्रसारमाध्यमे व प्रसार माध्यमांचा प्रसार थोडक्यात आढावा
13	3335	RAUT NIYATI PRAKASH	जाहिरात व जाहिरातीचे प्रकार एक चिकित्सक अभ्यास
14	3340	SUTAR GAURAV MURLIDHAR	जाहिरात व जाहिरातीचे प्रकार एक चिकित्सक अभ्यास
15	3344	ZORE SIDDHESH VISHRAM	जाहिरात व जाहिरातीचे प्रकार एक चिकित्सक अभ्यास
16	3345	MISHAL GOURI SUDHAKAR	जाहिरात व जाहिरातीचे प्रकार एक चिकित्सक अभ्यास
17	3346	MISHAL SUYOG SUDHAKAR	जाहिरात व जाहिरातीचे प्रकार एक चिकित्सक अभ्यास

Project Teacher

Principal

PRINCIPAL
Arts,Commerce & Science College Kharepatan
A/p.Kharepatan,Tal.Kankavli,Dist.Sindhudurg

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

University of Mumbai

Kharepatan Panchakroshi Shikshan Prasarak Mandal, Kharepatan's

ARTS, COMMERCE AND SCIENCE COLLEGE, KHAREPATAN

HISTORY DEPARTMENT-2023-2024 SEM -V

Details of Project Completed by Students

Sr. No.	Roll No.	Name of The Student	Name of Project Given
1	3301	ADIVAREKAR NIKHIL SATYAWAN	संज्ञापणाचा अर्थ व संज्ञापनाचे प्रकार एक चिकित्सक अभ्यास
2	3306	CHAVAN SAIL SHARAD	संज्ञापणाचा अर्थ व संज्ञापनाचे प्रकार एक चिकित्सक अभ्यास
3	3308	DHURI SHUBHAM SATYAVAN	संज्ञापणाचा अर्थ व संज्ञापनाचे प्रकार एक चिकित्सक अभ्यास
4	3309	GADE VAIBHAV VISHWANATH	संज्ञापणाचा अर्थ व संज्ञापनाचे प्रकार एक चिकित्सक अभ्यास
5	3319	KASU AQSA FATIMA ANWAR	भारतातील पारंपारिक लोकनृत्याचा सविस्तर आढावा
6	3321	KOKARE ANIKET VASANT	भारतातील पारंपारिक लोकनृत्याचा सविस्तर आढावा
7	3322	KOKATE AKANKSHA PRAMOD	भारतातील पारंपारिक लोकनृत्याचा सविस्तर आढावा
8	3327	NARKAR PRATIK PRASANNA	भारतातील पारंपारिक लोकनृत्याचा सविस्तर आढावा
9	3329	PATANKAR KUNAL ASHOK	वृत्तपत्रातील संपादक व उपसंपादक यांची भूमिका व कार्य एक अभ्यास
10	3331	PAWAR YASH RAVINDRA	वृत्तपत्रातील संपादक व उपसंपादक यांची भूमिका व कार्य एक अभ्यास
11	3332	RANE SAKSHI SANTOSH	वृत्तपत्रातील संपादक व उपसंपादक यांची भूमिका व कार्य एक अभ्यास
12	3334	RAUT KULDEEPAK ASHOK	वृत्तपत्रातील संपादक व उपसंपादक यांची भूमिका व कार्य एक अभ्यास
13	3335	RAUT NIYATI PRAKASH	चलतचित्रपटाचे तांत्रिक घटक एक सविस्तर विश्ल
14	3340	SUTAR GAURAV MURLIDHAR	चलतचित्रपटाचे तांत्रिक घटक एक सविस्तर विश्ल

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner

3344	ZORE SIDDHESH VISHRAM	चलतचित्रपटाचे तांत्रिक घटक एक सविस्तर विश्ल
3345	MISHAL GOURI SUDHAKAR	चलतचित्रपटाचे तांत्रिक घटक एक सविस्तर विश्ल
3346	MISHAL SUYOG SUDHAKAR	चलतचित्रपटाचे तांत्रिक घटक एक सविस्तर विश्ल

eacher

Principal

PRINCIPAL

Arts,Commerce & Science College,Kharepatan
At.Kharepatan,Tal.Kankavli,Dist.Sindhudurg

Scanned with OKEN Scanner

Scanned with OKEN Scanner